

द्रव्यगुणः ।

महामहोपाध्याय श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितः

श्रीशिबदाससेनकृतटीकया समलङ्कितः ।

पण्डितकुलपतिना,

वि, ए, उपाधिवारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

मंस्कृतः प्रकाशितश्च ।

द्वितीय संस्करणम् ।

कलिकातानगर्याम् ।

सिद्धेश्वरयन्त्रे

मुद्रितः ।

इ १८९७ ।

द्रव्यगुणः ।

प्रायः पृच्छन्ति यत्नेशास्तद्द्रव्यगुणसंग्रहः ।

धारणस्मरणोन्मुखो यथा स्यात्सिद्ध्यते तथा ॥१॥

दशाननादितिमिरपरिभूतमिदं जगत् ।

प्रससाद यतस्तत्त्वे कस्तैचिन्महते नमः ॥

काणादसांख्यायुर्वेदतन्त्राणां पारदृश्वनः ।

तातस्यानन्तसेनस्य वन्दे चरणपङ्कजम् ॥

महदादिनिकायोऽयं यस्याः प्रादुरभूत् किल ।

सतीं गुणमयीं भक्त्या भैरवीं जननीं भजे ॥

रचितश्चक्रदत्तेन यो द्रव्यगुणसंग्रहः ।

श्रीमता शिवदासेन तस्य व्याख्याभिधीयते ॥

नोक्ताश्चक्रेण ये द्रव्यगुणा विस्तरभौरुणा ।

तेऽपि प्रसङ्गतो लेख्याः शिष्यव्युत्पत्तये मया ॥

अनिबद्धस्यापि दृष्टदेवतानमस्कारस्य विघ्नवारणसमर्थत्वात्
तन्निबन्धनं ग्रन्थगौरवमात्रमावहतीति कृतमपि नमस्कारं
ग्रन्थादौ अनिवध्य शिष्यप्रहृष्ट्यङ्गतया अभिधेयसम्बन्धप्रयोजना-
न्येव तावदाह प्राय इत्यादि । द्रव्यगुणसंग्रह इति यद्यपि
मधुरादिरसानां तथा छायातमसोश्च अद्रव्यभूतयोरपि गुणा
अत्र वाच्यास्तथापि द्रव्यपदं छत्रिणो गच्छन्तीति न्यायेन समर्थ-
नीयम् । किं वा द्रव्याणि गुणाश्च द्रव्यगुणास्तेषां संग्रहः संचेपेण
तद्वर्मप्रतिपादकं वचनम् । अस्मिन् पक्षेऽपि छायातमसोर्द्रव्यत्वं

मीमांसकमतमाश्रित्य समर्थनीयं सर्वपारिषदत्वात् वैद्यकशा-
स्त्रस्य । तमस्तमालमात्राभं चलतीति प्रतीयते । रूपवत्त्वात्
क्रियावत्त्वात् द्रव्यन्तु दशमञ्च तत् । अन्ये तु अद्रव्यभूतानां
रसादीनां ये गुणा वाच्यास्तेषामौपचारिकत्वेन अप्रधानत्वात्
अत्रानुपग्रह इत्याहुः । इह च द्रव्यगुणा अभिधेयास्तैः समं
ग्रन्थस्याभिधानाभिधेयलक्षणः सम्बन्धः । प्रयोजनञ्च द्रव्यगुण-
ज्ञानम् । मुख्यप्रयोजनञ्च चिकित्सितमिति । धारणमिति
शब्दतः, स्मरणमित्यर्थतः । इह यद्यपि आश्रयत्वेन द्रव्यमेव
प्रधानं तथापि द्रव्यस्य स्वकार्यजनकत्वं प्रायो रसादिद्वारकमे-
वेति रसवीर्यविपाकगुणा एव प्रथमतो वाच्याः । तत्रापि रसा-
धीनत्वात् वीर्यस्य वीर्याधीनत्वाच्च विपाकस्य वीर्यात् पूर्वं
रसो विपाकात् पूर्वञ्च वीर्यं निरूपणीयम् । उक्तञ्च पाको
नास्ति विना वीर्याद् वीर्यं नास्ति विना रसादिति । तत्र याव-
द्दसस्वरूपं न ज्ञायते तावत् तद्विशेषधर्माः कथं ज्ञेया इति
लक्षणतः कारणतः सख्यातश्च रसोऽभिनिरूप्यते । तत्र रस-
सामान्यलक्षणं यदाह चरकः । रसनार्थो रस इति रसनेन्द्रिय-
ग्राह्यो योऽर्थः स रस इति लक्षणार्थः । एतच्च षष्ठ्यामपि रसा-
नामनुगतं रूपादिषु व्यावृत्तत्वात् साधु लक्षणमिति चक्रः ।
अस्मत्पितृचरणास्तु यथाश्रुतमेतल्लक्षणं रसत्वे रसाभावे चाति-
व्यापकं तयोरपि रसनेन्द्रियग्राह्यत्वात् । तथा अतीन्द्रियरसे च
अव्यापकम् । तस्मात् रसनेन्द्रियग्राह्यवृत्तिगुणत्वावान्तरजाति-
मत्त्वं रसत्वमिति लक्षणतया बोध्यमित्याहुः । ननु आप्यो रस
इति सुश्रुतेनोक्तम् । तत्र विप्रतिपद्यामहे । यद्याप्यो रसस्तर्हि
कथं पार्थिवद्रव्येषु रसोपलभ्य इति प्रथमा विप्रतिपत्तिः । द्वितीया
तु यदि आप्य एव रसस्तर्हि अपामव्यक्तरसत्वेन मधुरादिविशेषो-
त्पादो नोपपद्यत इति । अथ पाञ्चभौतिकत्वमेव रसस्येति स-

न्यसे तदपि नोपपद्यते । तेजोवाय्वाकाशानां नीरसत्वात् रसं प्रति कारणत्वानुपपत्तेः । अत्राहुः । यदि आप्य एव रसस्तथापि उत्तरोत्तरभूतेषु पूर्वपूर्वभूतगुणानुप्रवेशात् रसवत्त्वं पृथिव्यामप्युपपद्यते । अतएवोक्तम् । 'दिष्ट ह्यपरं परेण' इति । अस्यार्थः । अपरं पूर्वं भूतं परेण भूतेनानुविष्टम् । तेन शब्दगुणस्याकाशस्य वायौ अनुप्रवेशात् वायोरपि शब्दवत्त्वम् । स्पर्शगुणत्वञ्च सूत एव । एवं वायोस्तेजसि अनुप्रवेशात् तेजः शब्दस्पर्शरूपगुणम् । तेजसोऽपि जलेऽनुप्रवेशात् जलं शब्दस्पर्शरूपरसगुणम् । एवं जलस्य च पृथिव्यामनुप्रवेशात् पृथिवी च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणा इति ज्ञेयम् । कतिधा पुरुषीयेऽप्युक्तम् ।

महाभूतानि खं वायुरग्निरापः क्षितिस्तथा ।

शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च तद्गुणाः ॥

तेषामेकगुणः पूर्वो गुणवृद्धिः परे परे ।

पूर्वः पूर्वगुणश्चैव क्रमशो गुणेषु स्मृतः ॥

अस्यार्थः । तेषां खादीनां मध्ये पूर्वः स्वरूप एकगुणः शब्दैकगुण इत्यर्थः । परे परे उत्तरोत्तरं गुणवृद्धिरित्यर्थः । यथा खमेकगुणं वायुर्द्विगुणः अग्निस्त्रिगुण इत्यादि । ननु गुणवृद्धिमात्रमित्युक्तम् । एतावता एकगुणत्वद्विगुणत्वादिनियमो न ज्ञायते को वा गुणः कुत्र भूते इत्यत आह पूर्व इत्यादि । खादिषु गुणेषु क्रमशो यथासंख्यं पूर्वो गुणः शब्दादिर्वर्तते । यथा खे शब्दः वायौ स्पर्श इत्यादि । गन्धस्तु यद्यप्युत्तरः गुणान्तराभावात् पूर्वो न भवति तथापि छत्रिणो गच्छन्तीति न्यायेन अपूर्वस्यापि पूर्वत्वं समर्थनीयम् । न केवलं पूर्वो गुणो वर्तते किन्तु पूर्वगुणश्च पूर्वस्य भूतस्यापि यो गुणः सोऽप्युत्तरभूते वर्तते इत्याह पूर्वगुणश्चेति । तेन वायौ स्पर्शो नैसर्गिकः पूर्वस्य आकाशस्य यो गुणः शब्दः सोऽपि वायौ इति द्विगुणत्वम् । एवमग्नौ रूपं

नैसर्गिकं शब्दस्पर्शौ च पूर्वभूतगुणौ इति त्रिगुणत्वम् । एवमन्य-
त्रापि । न चैवं सर्व एव गुणाः सर्वेषामेव प्रसज्येरन् तत्कथमाप्यो
रस इति वाच्यम् । तेषु तेषु भूतेषु तत्तद्गुणानुप्रवेशेऽप्युक्त-
र्षाभिप्रायेणाप्यत्वादिव्यपदेशात् । यत आकाशाधिके द्रव्ये
शब्दोऽधिकः तथा वाताधिके द्रव्ये स्पर्शोऽधिकः । तथा तेजो-
ऽधिके रूपमधिकम् । जलाधिके च रसोऽधिकः । पृथिव्यधिके
च गन्धोऽधिक इति । शब्दादीनामाकाशीयत्वादिव्यपदेश इ-
त्यर्थः । तथा अपामव्यक्तरसत्वेऽपि भूतान्तरसम्बन्धात् मधु-
रत्वादिवैजात्यमुपपद्यते । उक्तञ्च सुश्रुते । स खल्वाप्यो रसः
शेषभूतसंसर्गाद्विदग्धः षड्विधो भवतीति । अस्यार्थः स आप्यो
रसो जलादन्यानि भूतानि शेषभूतानि तेषां संसर्गात् विदग्धः
परिणतः कालसहायभूमिवियदनिलानलसंसर्गेण परिणामा-
न्तरं गतः षट्प्रकारो भवतीति । तत्र पृथिव्यम्बुगुणबाहुल्यात्
मधुरः । तोयाग्निगुणबाहुल्यात् अम्लः । पृथिव्यग्निगुणबाहुल्यात्
लवणः । वाय्वग्निगुणबाहुल्यात् कटुकः । वायाकाशगुणबाहु-
ल्यात् तिक्तः । पृथिव्यनिलगुणबाहुल्यात् कषाय इति । ननु
यदि तोयाग्निगुणबाहुल्यात् अम्लता तर्हि उष्णजलस्यापि
अम्लता कुतो न स्यात् । नैष दोषो न हि भूतसंसर्गमात्रादेव
रसविशेषो निष्पद्यते किं तर्हि विशिष्टां परिणतिमपेक्षते । तद्-
यथा पार्थिवस्यापि लोष्टस्याग्नितप्तस्य पृथिव्यग्निगुणबाहुल्येऽपि
न लवणता भवति लवणत्वसाधनविशिष्टविदाहसम्भवादिति ।
एनमेवार्थं श्लोकेन कश्चिदाह ।

तोयाग्निगुणबाहुल्येऽप्यम्लत्वं नोष्णवारिणः ।

नैकस्माद्भूतसंयोगाद्विदाहश्च रसा यतः ॥

ननु यदि शेषभूतयोगान्मधुरादिषड्विधत्वं तत्कथं पृथिव्य-
म्बुगुणबाहुल्यं मधुरेऽभिधाय मधुरेऽपि विशेषेऽपां कारणत्व-

मुच्यते । अत्र वदन्ति आपो रसानामाधारकारणम् अपां पृथिव्यामनुप्रवेशात् पृथिव्यपि आधारकारणमेव तेन जलक्षिती अपि तदाधारतया रसानामभिव्यक्तौ अभिव्यक्तेश्च मधुरादिरूपतामन्तरेण असम्भवात् मधुरादिविशेषेऽपि कारणे भवतः । अग्न्यादयस्तु त्रयो नीरसतया मधुरादिविशेषे निमित्तकारणं प्राधान्येन भवन्ति तद्रव्यतिरेकेण अन्नादिरसाभावात् । रसाभिव्यक्तेश्च अग्न्यादिभूतत्रयसन्निधानं विनानुपलब्धेरभिव्यक्तौ अपि कारणत्वमग्न्यादीनां भवति । तदुक्तं चरके

रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितिस्तथा ।

निर्वृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः खादयस्त्रयः ॥

अत्र हि चकारद्वयात् जलक्षित्योरपि विशेषे कारणत्वम् । तथा खादीनाञ्च निर्वृत्तौ अपि कारणत्वमुक्तं तेन मधुरे विशेषेऽपि अपां कारणत्वात् सुष्ठूक्तं पृथिव्यम्बुगुणबाहुल्यात् मधुर इति । एवं तोयाग्निगुणबाहुल्यात् अन्न इत्यपि समाधेयम् । न च यथा भूमितोयाधिक्यात् मधुर एवं तोयवायुाधिक्यात् मूस्याकाशाधिक्यात् वा रसान्तरोत्पत्तिः कुतो न स्यादिति वाच्यम् । स्वभावस्यापर्थ्यनुयोज्यत्वात् यतः पृथिव्यादिभूतानामेवायं स्वभावः यत् केनचिदेव भूताधिक्येन व्यवस्थिता रसविशेषोत्पादकाः न पुनर्यत्किञ्चिद्भूताधिक्येनेति । अतएव तोयाग्न्योः परस्परविरोधात् कथमेककार्यारम्भकत्वमित्यपि अपास्तुमुक्तयुक्तेरेव । ननु च रसानां षड्विधत्वमनुपपन्नम् अन्तरीक्षजलादौ अव्यक्तस्य सप्तसरसस्यापि विद्यमानत्वात् । नैव मधुरादीनामेव प्रक्षां तत्र अन्तरीक्षजलादौ अव्यक्तौभावेन तस्य अव्यक्तरसस्य मधुरादिभ्योऽभिन्नत्वात् । न च क्षारस्यापि रसत्वात् सप्तमत्वोपपत्तिरिति वाच्यम् । तस्य क्रियागुणयोगेन ब्रव्यत्वात् तदुक्तं चरके । क्षरणात् क्षारो नासौ रस इत्यादि । तत्क्षरितस्य लवण

मधुरो धातुविवर्द्धन आयुर्वलवर्णहृत्पितृत्वकण्ठः ।
सन्धानकृन्मुखादिह्लादकरः स्निग्धगुरुशीतः ॥ २ ॥

अम्लोरुचिर्दीप्तिकरो

मन इन्द्रियबोधनो हृदयतर्पी ।

एवास्तर्भावो लवणवर्गपाठात् । एते च रसाः परस्परसंयोगात्
सतप्रज्ञाशङ्कवन्ति । ते पुनश्चरकसुश्रुतादौ अवगन्तव्याः । इह
तु निस्तरभयान्नोक्ताः ॥ १ ॥

सम्प्रति रसेषु मध्ये आयुष्यत्वादिगुणयोगेन मधुरस्याद्यनि-
हितत्वात् तद्गुणान् प्रथममभिदधते मधुर इति । सन्धान-
कृदिति । उरःक्षतादीनां मुखादीति आदिशब्दात् घ्राण-
जिह्वाकण्ठोष्ठग्रहणम् । स्निग्धगुरुशीत इत्यनेन वातपित्त-
हृत्तृत्व बोध्यम् । एतच्च शीतत्वमौत्सर्गिकं तेन क्वचिन्मधुरस्य
उष्णत्वमपि ज्ञेयम् । तदुक्तं चरके मधुरं किञ्चिदुष्णं स्याद् यथा
चानृषमाभिषलिति । यद्यपि गुणानां निर्गुणत्वेन रसेषु स्निग्धा-
दयो गुणा न सन्त्येव तथाप्युपचाराद्द्रव्यगुणा एव रसेषु
निर्दिश्यन्ते । तदुक्तम्

गुर्वादयो गुणा द्रव्ये पृथिव्यादौ रसाश्रये ।

रसेषु व्यपदिश्यन्ते साहचर्योपचारतः ॥

इति । साहचर्यमेकार्थसमवायः । उपचारस्य किं फलमिति
चेद् ब्रूमः द्रव्यगुणकथने मधुरादिरसनिर्देशेनैव अनुक्ता अपि
स्निग्धत्वादिगुणाः प्रायो मधुररससहचारिणो ज्ञेयाः । तेन
मधुरत्वं निर्दिश्य पुनः स्निग्धत्वादि न वाच्यं साहचर्यलब्ध-
त्वात् । यत्र वा उच्यते तत्रातिशयार्थं स्पष्टार्थञ्च ज्ञेयम् ॥ २ ॥

दीप्तिर्वर्द्धनबोधनम् प्रसादः । आर्ज्वमनुलोमनम् अत्रापि

वातार्जवकृद्बल्यः

कण्ठदहः स्निग्धलघुरुष्णः ॥ ३ ॥

लवणः क्लेदनः पाचनो

दीपनो विच्छेदनः सरस्तीक्ष्णः ।

कफविष्यन्दौ रुचिकृत्

स्निग्धगुरुष्णो मुखविशोधी ॥ ४ ॥

अम्लस्योष्णत्वं प्रायिकं तेन आमलकस्याम्लस्यापि शीतत्वं न विरुध्यते । तेन रसे गुणा विशेषाबाधेन ग्राह्या भवन्तीति निर्गलितार्थः ॥ ३ ॥

अत्रापि लवणस्योष्णत्वं प्रायिकमिति सैन्धवस्य शैत्यं न विरुध्यते । अत्र केचित् सङ्गिरन्ते अम्लतेजोबाहुल्यात् अम्लो रसो निष्यद्यते । तदत्र अम्लतेजोभ्यामारब्धेऽम्ले किं तीयगुणाधिक्यात् शैत्यं भवतु किंवा अग्निगुणाधिक्यात् उष्णत्वम् । एव लवणेऽपि पृथिव्यग्निगुणारब्धे वाच्यम् । तौ पुनरम्ललवणौ वा आग्नेयौ एव पर सुश्रुतेन प्रतिपादितौ । यथा कटुम्ललवणा आग्नेया इति । तदत्र वक्तव्यो हेतुविशेषः । येन परस्परविरुद्धगुणबहुलस्य केवलमाग्नेयत्वमेव स्यादिति । उच्यते अम्लरसौदौ परस्परविरोधिभूतद्वयगुणबहुलेऽपि परस्यैव भूतस्य गुणाः पूर्वं भूतगुणानभिभूय स्वभावमुष्णत्वं दर्शयन्ति । कुत इति चेत् उष्णजलादौ प्रत्यक्षदृष्टत्वात् । यद्येवं रसेषु सर्वेषु एव लघुत्वप्रसङ्गः अग्निगुणाधिक्यादेव । न एतदस्ति उष्णत्वेन हि उष्णजलादौ शीतत्वमभिभूयमानं दृष्टं सुवर्णरजतलोहादिषु तु गुरुत्वमनभिभूतमेव दृश्यते । तेन अम्लादिगुरुत्वे पूर्वभूतगुणा एव प्रधाना इति । भवति चात्र ।

कटुरास्यं शोधयति घ्राणाक्षिविरेचनः कृमीन्
हन्ति ।

रसनोद्वेगकटुषणो लघुरूक्षः कुष्ठहारी च ॥ ५ ॥
तिक्तो न रोचते स्वयमरोचकघ्नो विषघ्नश्च ।
दौपनपाचनशोधनरूक्षः शीतो लघुश्चापि ॥ ६ ॥
तुवरो हिमगुरुरूक्षस्तम्भी शमनश्च पीतनो ग्राही ।
व्रणपाकार्त्तिको दान्निहन्ति कण्ठञ्च बध्नाति ॥ ७ ॥

भूतद्वयगुणे मुख्ये मुख्यो गुणविशेषकृत् ।

स्नेहगौरवयोः पूर्वः परः स्यादौष्ण्यशैत्ययोः ॥

अत्र स्नेहगौरवयोर्विरोधिनाः रौक्ष्यलाघवयोर्ग्रहणमूह्यम् ।
वस्तुतस्तु भूतानामेव अयं स्वभावो यद्भूतद्वयसमारब्धेऽपि रसे
कस्यचिद्भूतस्य कश्चिदेव गुणो व्यक्तत्वेनोपलभ्यते न सर्वं इति ।
भूतस्वभावे च अदृष्टविशेष एव कारणमुन्नेयमिति ॥ ४ ॥

कटुरसगुणानाह । कटुरिति । अत्र लघुरूक्षत्वेनावृथत्वं
कटोर्ज्ञेयं तदपि प्रायिकं तेन पिप्पलीनागरयोः कटुरसयोरपि
वृथत्वं सुपपन्नं भवति ॥ ५ ॥

तिक्तारसगुणानाह तिक्त इति । शोधन इति व्रणस्य स्तन्यस्य
च । अत्र अर्कागुरुगुडूचीनां तिक्तानामप्यौष्ण्यं पूर्ववत् समर्थ-
नीयम् ॥ ६ ॥

कषायरसगुणानाह तुवर इति । तुवर इति कषायः । ननु
च रूक्षः शीतो लघुश्चेति चरकेणोक्तम् । अत्र च गुरुत्वमुक्तमिति
विरोध इति चेन्नैवं तत्प्राप्यलघुरित्यकारप्रक्षेपाद्गुरुरित्यर्थ-
ष्ट्रीकाकृद्भिर्व्याख्यात इति । वामटेऽप्युक्तं

कषायः कफपित्तघ्नो गुरुर्वस्तिविशोधनः ।

शीतं कफमारुतकृद् वीर्यं गुरु पित्तनाशनं बल्यम् ।
उष्णं कफवातहरं पित्तकरं लघु वृष्यञ्च ॥ ८ ॥

इति । यत्तु सुश्रुते कषायो रसो लाघवाद्वातं वर्द्धयती-
त्युक्तं तत्तस्य लघुपाकतयेति विरोधं परिहरन्ति । स्तम्भी-
स्तम्भनः । अत्रापि कषायस्य हिमत्वं स्तम्भित्वञ्चैतत्सर्गिकं
तेन हरीतक्यां कषायरसस्य उष्णत्वं भेदकत्वञ्चापवादतया सम-
र्थनीयम् । शमन इति संशमनः पीतन इति व्रणस्य ॥ ७ ॥

सम्प्रति रसगुणाभिधानमनु वीर्यगुणा वाच्याः । तत्र वीर्य-
स्वरूपमेव प्रथमं निरूप्यते । वीर्यं शक्तिः सा च पृथिव्यादीनां
भूतानां यः सारभागस्तदतिशयरूपा बोध्या । सा च द्विविधा
चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुत्वेन । तत्र चिन्त्यक्रियाहेतुर्या द्रव्यरसा-
दीनां स्वस्वकर्मणि स्वभावसिद्धा शक्तिः । अचिन्त्यक्रियाहेतुश्च
प्रभावापरपर्याया द्रव्याणां रसाद्यननुरूपकार्यकारणशक्तिः ।
उक्तञ्च भूतप्रसादातिशयो द्रव्ये पाके रसे स्थितः । चिन्त्याचिन्त्य-
क्रियाहेतुर्वीर्यं धन्वन्तरैर्मतम् । एतेन द्रव्यरसपाकानां स्वस्व-
कार्यकारणसामर्थ्यं वीर्यमित्यर्थः । यत्पुनश्चरके वीर्यन्तु
क्रियते येन या क्रिया इत्यनेन रसादीनामपि वीर्यत्वमुक्तं तद्धर्म-
धर्मिणोरभेदादेव समर्थनीयम् । न चैवं द्रव्यस्यापि वीर्यत्व-
प्रसङ्गः । येनेति करणे तृतीया करणस्यैव शक्तित्वात् । द्रव्यस्य
च कर्तृत्वात् एतेन द्रव्यकर्तृके रसादिकरणके कार्ये रसा-
दीनामपि वीर्यत्वमित्यर्थः । सुश्रुतेऽप्युक्तं येन कुर्वन्ति तद्वीर्य-
मिति । अत्र केचित् ननु यदि शक्तिरेव वीर्यं न तर्हि शीतो-
ष्णादिलक्षणम् । अथ शीतोष्णादिलक्षणं न तदा शक्तिलक्षण-
मिति । सत्यं परमार्थतः शक्तिरेव वीर्यं सा पुनर्बलवत्क्रिया
निर्वर्तनक्षमा रसादिनामायोगान्निरूपाधिरिति । तस्याः शीतो-

णादयो गुणा उपाधित्वेनाङ्गीकृताः । ते तु द्रव्यसमवायिनो
रसादिषु पुनरुपचरितवृत्तय इति । उक्तञ्च

गुणाः कर्मव्यवस्थायै द्रव्याणां रसपाकयोः ।

शक्तेः कर्मसु शक्ता ये निरुपाधेरुपाधयः ॥

इत्याहुः । यत्पुनर्मृदु तीक्ष्णं गुरु लघु स्निग्धरूक्षीष्ण-
शीतलं वीर्यमष्टविधं केचित् । केचिद्विविधमास्थिताः शीतोष्ण-
मिति । मतभेदेनाष्टविधं द्विविधं वा वीर्यमिति । उक्तचरकेण
तत्पारिभाषिकवीर्यपुरस्कारेण । वैद्यके हि रसविपाकप्रभा-
वातिरिक्ते प्रभूतकार्यकारिणि गुणे वीर्यमिति संज्ञा तेनाष्ट-
विधवीर्यवादिमते पिच्छिलविषदादयो गुणा न रसादिविपरीतं
कार्यं प्रायः कुर्वन्तीति तेषां रसाद्युपदेशेनैव ग्रहणं मृदादीनाम-
ष्टानान्तु रसाद्यभिभावकत्वमस्ति । तथा पिप्पल्यां कटुरस-
कार्यं पित्तकोपनमभिभूय तद्गते मृदुशीतवीर्यं पित्तमेव शमयत
इति । तथा कषाये तिक्तानुरसे महति पञ्चमूले तत्कार्यं
वातकोपनमभिभूय उष्णेन वीर्येण तद्विरुद्धं वातशमनमेव
क्रियते । तथा मधुरेऽपीक्षौ शीतवीर्यत्वेन वातवृद्धिरित्यादि ।
सुश्रुतेऽप्युक्तम् एतानि खलु वीर्याणि खलुगुणोत्कर्षाद्रसमभि-
भूयात्मकं दर्शयन्तीति । शीतोष्णवीर्यवादिमतन्तु अग्नीषो-
मीयत्वाज्जगतः शीतोष्णयोरेव प्राधान्याज्ज्ञेयम् । उक्तञ्च

नानात्मकमपि द्रव्यमग्नीषोमी महाबलौ ।

व्यक्ताव्यक्तं जगदिव नातिक्रामति जातुचित् ॥

प्रथमवादिमते शक्तिमात्रं वीर्यं तदयोगात् रसादीनामपि
वीर्यसंज्ञा । परिभाषिकवीर्यवादिमते तु शक्तिविशेषो वीर्यं
तदयोगात् मृदुतीक्ष्णादीनामेव वीर्यसंज्ञा नापरेषां गुणाना-
मिति । शास्त्रे व्यवहारस्तु पारिभाषिकवीर्यनयेनैवेति ।
भवतिचात्र

शीतं वीर्येण यद्द्रव्यं मधुरं रसपाकयोः ।

तयोरम्भं यदुष्णञ्च यच्चोक्तं कटुकं तयोः ॥६॥

शक्तिमात्रन्तु वीर्यं स्वादिति केचिद्विदुषा विदुः ।

तन्मते द्रव्यरसयोः पाकस्य च गुणस्य च ।

सृष्टादेः स्वक्रियोत्पादे शक्तिर्वीर्यमिति स्थितिः ॥

यदुक्तं चरके वीर्यं क्रियते येन या क्रिया ।

नावीर्यं कुरुते किञ्चित् सर्वा वीर्यवती क्रिया ॥

इत्यनेन रसादीनां वीर्यत्वं तदभेदतः ।

सृष्टादयो गुणा अष्टौ वीर्याश्चीत्युचिरे परे ॥

यस्मात् सर्वगुणोत्कृष्टाः शक्त्युत्कर्षयुता अमी ।

व्यवहारोपयुक्ताश्च नेष्टशास्त्रपरं गुणाः ॥

तस्मान्न ते वीर्यसन्ना इति शास्त्रविदां मतम् ।

अन्ये शीतोष्णभेदेन वीर्यं द्विविधमुचिरे ॥

अग्नीषोममयं विश्वं यत एतच्चराचरम् ।

यद्यपि अष्टविधमेव वीर्यं भवति तथापि तेषु एव शीतो-
ष्णयोः प्राधान्यात् तद्गुणमेवाह शीतमिति ॥ ८ ॥

इदानीं रसद्वारेण द्रव्याणां वीर्यमाह शीतमिति । यद्-
द्रव्यं रसे पाके च मधुरं तद्वीर्येण शीतं ज्ञेयम् । तथा तयोः
रसपाकयोर्यदम्भं तद्वीर्येणोष्णं ज्ञेयम् । तथा यच्च द्रव्यं तयोः
रसपाकयोः कटुकमुक्तं तदपि वीर्येणोष्णं ज्ञेयमिति शेषः ।
किंवा यच्चोष्णं कटुकं तयोरिति पाठः । प्रभावोऽचिन्त्यक्रिया-
हेतुवीर्यमेवेति शक्तिविशेष एव प्रभाव इत्यभिधीयते । प्रभाव-
सत्त्वे च चरके मानमप्युक्तम् यथा

रसवीर्यविपाकानां सामान्यं यत्र लक्ष्यते ।

विशेषः कर्मणाञ्चैव प्रभावस्तस्य स स्मृतः ॥

कटुर्विपाकः शुक्रघ्नो बद्धविड्वातलो लघुः ।

इति । सामान्यमिति तुल्यता कर्मणां पुनर्विशेषो न तुल्य-
तेत्यर्थः । एतेन द्रव्ययोर्द्वयोरसादिसाम्ये सत्यपि एकस्मिन्
द्रव्ये जायते कार्यविशेषः । इतरत्र तु न जायत इत्यत्र यत्का-
रणतया वाच्यं तदेव प्रभाव इत्यर्थः । एतदुदाहरणञ्च तेनैवोक्तम् ।

कटुकः कटुकः पाके वीर्योष्णश्चित्रको मतः ।

तद्वदन्ती प्रभावात्तु विरेचयति मानवम् ॥

इति । तद्वदिति । चित्रकतुल्यरसवीर्यपाकाः । एतेन चित्र-
कस्य रसाद्यैस्तुल्यायामपि दन्त्यां तद्विरेचकत्वरूपं विशिष्टं
कर्म तत्स्वकारणं प्रभावमनुमापयतीति भावः । तथा रसादि
साम्याभावेऽपि रसादिजन्यत्वेन यत्कार्यं न अवधारयितुं
पार्यते तदपि प्रभावकृतमेव मन्तव्यम् । यथा मण्डादीनां विष-
हरणादिकं कर्म । तदुक्तं चरके

मणौनां धारणीयानां कर्म यद्विविधात्मकम् ।

तदप्रभावकृतं तेषां प्रभावोऽचिन्त्य उच्यते ॥

विविधात्मकमिति विषहरणशूलहरणलौहाकर्षणादि ॥ ८ ॥

इदानीं विपाकगुणो वाच्याः । अतो विपाकस्वरूपं प्रथमं
निरूप्यते अवस्थापाकापेक्षया विशिष्टः पाको विपाकः । विपाक-
शब्देनेह लक्षणया विपाकाधेय आहारस्य रसविशेषो गौरवेण
लाघवेन वा युक्तोऽभिधीयते । उक्तञ्च वाग्भटेन

जाठरेणाग्निना योगादयदुदेति रसान्तरम् ।

रसानां परिणामान्तो स विपाक इति स्मृतः ॥

अत्र रसानां परिणामा मधुरान्नकटुरूपास्त्रयोऽवस्थापाकाः
षट्संख्येयान्नस्य आमाशयादिस्थानसम्बन्धमहिम्ना जायन्ते ।
ते च चरके ग्रहणौचिकित्सिते

स्वादुर्गुरुः सृष्टमलो विपाकः कफशुक्रलः ।

पाकोऽम्लः सृष्टविणमूत्रः पित्तकृत् शुक्रनुल्लघुः ॥१०

अन्नस्य भुक्तमात्रस्य षड्रसस्य प्रपाकतः ।

इत्यादिना उक्ता अनुसन्धेयाः । तेषामन्तेऽवसाने पुनर्जाठ-
राग्निसंयोगे सति यद्रसान्तरं रसविशेष उदेति स विपाक
इत्यर्थः । इह केचिदाचक्षते प्रतिरसं पाकः अम्लोऽम्लस्य मधुरो
मधुरस्य लवणो लवणस्य कटुकः कटुकस्य तिक्तस्तिक्तस्य
कषायः कषायस्य इति षडेव विपाकाः । किमत्र प्रमाणमिति
चेदुच्यते । यथा क्षीरमतिपच्यमानमपि मधुरमेव स्यात् । यथा
वा शालियवादय उष्णः प्ररूढाः फलिताश्च शाल्यादिस्वरूपा
एव भवन्ति । तथा मधुरादयोऽपि निष्ठापाकोऽपि मधुरादि-
स्वरूपा एव भवितुमर्हन्तीति । उक्तञ्च

उष्णः षष्टिकमाषाद्या वाह्यपक्वाश्च षड्रसाः ।

यान्ति नान्यत्वमित्येवं पाकः प्रतिरसं भवेत् ॥

इति । अन्येतु ब्रुवते रसा द्विविधा बलवन्तोऽबलवन्तश्च । बल-
वत्त्वञ्च व्यक्तत्वेन मात्राबाहुल्येन वा अबलवत्त्वं पुनरेतद्विपर्य-
येण । तत्र अल्पतया अबलवन्तो रसा बलवतां रसमायान्तीति ।
तेन निष्ठापाकेन बलवता रसेन दुर्बलरसाभिभवान्न रसप्रतिनिय-
मेन मधुरस्य मधुर एव पाकोऽम्लस्य चाम्ल एवेत्यादि प्रतिनिय-
माभावात् अनवस्थितः पाक इति । अनियतत्वपक्षेऽपि षट्क-
त्वमेव कदाचित् कस्यचित् सम्भवादिति ।

बहवोऽभिभवन्त्यल्पान् वह्निर्मिश्रीकृता रसाः ।

तेनानिश्चितमेवैके पाकमाहुर्मनीषिणः ॥

इति । अन्ये तु वातादिभ्यो दोषेभ्य एव त्रीन् पाकान्

इच्छन्ति । कफात् वातकफात् मधुरः कफपित्तात् अम्लः वातात् पित्तात् वातपित्ताच्च कटुक इति । तदुक्तम्

कफात् वातकफात् स्वादुरम्लः पित्तकफोद्भवः ।

दोषैस्त्रयोऽनिलात् पित्तात् वातपित्तात् कटुर्मतः ॥

इति । तदेतत् मतत्रयं प्रमाणशून्यत्वात् उपेक्षणीयमेव । किञ्च प्रतिरसं रससदृशः पाकस्तथा बलवत्पराधीनता च पाकस्य रसद्वारप्रतिपाद्यमानकार्येणैव लभ्यते । तेनैतत् पक्षद्वयमपि न निष्ठापाके चिन्तनीय रसस्वरूपनिरूपणेनैवोक्तार्थत्वात् । दोषावस्थाजन्यश्च पाक उपपादकहेत्वभावात् आगमशून्यत्वाच्च प्रेक्षावद्भिरुपेक्षणीय इति । चरकेण तु त्रय एव विपाका अङ्गीकृताः कटुस्त्वमधुरभेदेन । अतस्तद्वचनमुपन्यस्यति ।

कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः ।

अम्लोऽम्लं पच्यते स्वादुर्मधुरं लवणस्तथा ॥

प्रायश इति वचनात् पिप्पलीकुलत्थादीनाम् रसाननुगुण-पाकतां दर्शयति । पाकस्तु तेजःसंयोगरूपो रसेषु सन्भवतीति । कट्वादिशब्दैस्तदाधारद्रव्याण्युच्यन्ते । एतेन यत् कैश्चिदुच्यते अवस्थापाकावसाने षड्रसस्यैव अन्नस्य कटुरसत्वेन तदानीं तिक्तादिरसानामभावात् तेषां विपाको नोपपद्यत इति तदपि अपास्तम् । तिक्तादिरसानामभावेऽपि तदाश्रयद्रव्यस्य विद्यमानत्वादिति । वस्तुतस्तु अवस्थापाकत्रयेण तत्तदामाशयादिस्थानमहिम्ना मधुराम्लकटुरसा उद्भूताः परं क्रियन्ते न तु सर्वथा प्राकतरसाभिभवः । अन्यथा अवस्थापाकेन प्राकृतानां मधुरादिरसानां सर्वथा अप्राकृतत्वात् तेषां कफादिजनकत्वाभिधानं निरवकाशं स्यादिति । ननु चरके

अन्नस्य भुक्तमात्रस्य षड्रसस्य प्रपाकतः ।

इत्यादिना षसामिव रसानामविशेषेण अवस्थापाकवशात्

कफादिजनकत्वमुक्तम् । ततश्चात्र रसविशेषाणामेव दोषविशेष-
जनकत्वम् । तदुक्तं यथा

कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः ।

इत्यादिना च यो विपाक उक्तस्तत् सर्वं विरुध्यते अवस्था-
पाकेनैव बाधितत्वादिति । नैवम् । न हि अवस्थापाकोऽयं रस-
स्वभावं निष्ठापाकं बाधते । किञ्च अवस्थायां स्वकार्यं करोति
तेन रसादयोऽपि स्वकार्यं कुर्वन्ति । अवस्थापाकोऽपि स्वीयं
कार्यं करोति यथा मधुरतिक्ताद्यनेकरसे उपयुक्ते मधुरोऽपि
स्वकार्यं करोति । तिक्तादयश्च स्वकार्यं कुर्वन्ति । अयन्तु
विशेषो यदि मधुराख्यस्य अवस्थापाकस्य मधुरादयः श्लेष्म-
जनका रसा अनुगुणा भवन्ति तदा स बहुश्लेष्माणं जनयति ।
यथा तु विपरीतकटुकादिपरिगृहीतो भवति तदा स्लोक-
मात्रं कफं जनयति । एवं पित्तजनकावस्थापाकेऽपि वाच्यम् ।
कटुतिक्तकषायाणामित्यादिना उक्तश्च निष्ठापाको रसमल-
विवेकसमकालो भिन्नकाल एवावस्थापाकैः सममिति न
विरोधः । स च भिन्नकालोऽपि अवस्थापाकजन्यदोषानुगुण-
तया अननुगुणतया वा अवस्थापाकाहितदोषाणां वर्द्धनं क्षणं
वा करोतीति निष्ठापाकाभिधानं शास्त्रे प्रयोजनवदेव । अन्ये
तु ब्रुवन्ति न तावत् षड्रसादप्यन्नात् सामान्येन अवस्थापाकै-
ऽपि कफोत्पत्तिः । किन्तु षड्रस एवान्ने मधुरो य आहारांशः स
उद्भूतः सन् कफं जनयति । तथा पित्तदोषकोपको य
आहारभागस्तस्माद्विदाह्यावस्थायामुद्भूतात् अन्तरसात् पित्त-
मुत्पद्यते । एवं वायुरपि वायुजनकाहारांशात् कटुतावस्थायां
भवतीति । एतच्च न सङ्गतम् अन्नस्य भुक्तमात्रस्य इत्यादि-
ग्रन्थविरोधात् । यतोऽत्र षड्रसस्यैव अन्नस्य सामान्येन अव-
स्थापाकात् कफादिजनकत्वं दर्शितं न तु कस्यचिदाहारां-

शस्येति । यदि पुनः षड्रसाहारगतो यः श्लेष्मजनको भागः स एव स्थानमहिम्ना उद्भूतः सन् सर्वमेवाहारमवस्थापाकसमये मधुरीकृत्य कफं जनयतीत्युच्यते तदानुमतमेव । अन्ये त्वाहुः । यन्नात्रस्याग्निसंयोगान्मधुराद्यवस्थितं भवति । किन्तु कफादिस्थानेषु मनुष्याणां स्वभावादेव मधुरादयो रसास्तिष्ठन्ति ते चान्नं स्वस्वभावं नीत्वा कफादीन् जनयन्ति । उक्तं हि तन्त्रान्तरे मधुरो हृदयादूर्ध्वं रसः कोष्ठे व्यवस्थितः ।

ततः संवर्द्धते श्लेष्मा शरीरबलवर्द्धनः ।

नाभीहृदयमध्येन रसस्त्वक्तो व्यवस्थितः ॥

स्वभावेन मनुष्याणां तत्र पित्तं विवर्द्धते ।

अधो नाभ्यान्तु स त्वेकः कटुकोऽवस्थितो रसः ॥

प्रायः श्रेष्ठतमस्तत्र प्राणिनां वर्द्धतेऽनिलः ।

तस्माद्विपाकस्त्रिविधो रसानां नात्र संशयः ॥

एतच्च तन्त्रान्तरं श्लेष्मपित्तगतमधुरास्त्ररसवायुप्राभाविक-कटुरसाभिप्रायेण वर्णनीयम् । ते च कफादिगता रसा अस्माकमप्यग्न्याशयपाकसहकारितया अनुमता एवेति । तस्मादयथोक्त एवार्थो न्याय्य इति । अयञ्च विपाकाधेयो रसविशेषो न रसनेन्द्रियग्राह्यः किन्तु तत्तत्कार्यैर्बोद्धव्यते ॥ यथा कटुरसाया उष्णवीर्याया अपि शुण्ढ्या वृथ्यत्वेन मधुरः पाकोऽनुमीयते तथा लवणस्य सृष्टविण्मूत्रत्वेन मधुरः पाक उन्नीयते । तथा तिक्तकषाययोर्विषमूत्रतया कटुपाक उन्नीयत इति । ननु लवणस्य मधुरपाकित्वे पित्तरक्तादिकर्तृत्वमनुपपन्नम् । तथा तिक्तकषाययोः कटुपाकित्वेच पित्तहन्तृत्वमनुपपन्नम् । नैवम् । सत्यपि लवणस्य मधुरपाकित्वे तत्र लवणे उष्णवीर्यं यदस्ति तेन तत्पित्तरक्तादिकारकत्वम् । विपाकस्तु तत्र पित्तरक्तकरणलक्षणे कार्यं बाधितेऽपिऽ सृष्टविण्मूत्रा-

दिलक्षणेन लक्ष्यत एव । तथा तिक्तकषाययोरपि कटुविपाको बलवता शीतवीर्येण बाधितत्वान्न पित्तजनकः । बद्धविष्णूमूत्र-
तया तु लक्ष्यत एव । एतेन यदुच्यते लवणादिषु विपाको यदि रसवीर्याभ्यां बाधितः स्वकार्यकरो न स्यात् तत् किं तेनोपदि-
ष्टेन इति तन्निरस्तं भवति । यतोऽस्त्येव सृष्टविष्णूमूत्रतादि तत्का-
र्यमिति । अन्ये तु एतद्दोषभयात् लवणस्तथेत्यत्र तथाशब्देन
विप्रकृष्टमन्त्रमाकृतस्य लवणोऽन्तः पच्यते इति व्याख्यानयन्ति ।
तत्र कट्टादीनां कटुविपाकः अन्तोऽन्तस्य शेषयोर्मधुर इति
जतुकर्णविरोधात् । न च त्रय एव विपाकाः कथं भवन्ति
तिक्तादयोऽपि कुतो न स्युरिति वाच्यम् । भूतस्वभावस्यापर्थनु-
योज्यत्वात् । ननु यत्र रसविपरीतः पाको यथा लवणस्य
मधुरः तिक्तकषाययोश्च कटुः स उच्यतां यस्तु समानगुणो मधु-
रस्य मधुरः अन्तस्यान्तः कटुकस्य कटुकः तत्कथनेन किं प्रयो-
जनम् । यतो रसगुणैरेव तत्र विपाकगुणोऽपि ज्ञास्यते । नैवम् ।
लवणादिवद्विसृष्टशरसान्तरोत्पादशङ्कानिरासार्थमपि तत्रानु-
गुणोऽपि विपाको वक्तव्य एव । तथा यत्र समानगुणो विपाक-
स्तत्र बलवत्कार्यं भवति । विपर्यये तु दुर्बलमिति ज्ञेयम् । सुश्रु-
तेन द्विविध एव विपाकोऽङ्गीकृतः मधुरः कटुकश्चेति । द्वैविध्यं
च भूतानां गुरुलाघवेन द्वैविध्यमेव हेतुः । यदुक्तं तेनैकं तत्र
पृथिव्यमेजोवाय्वाकाशानां द्वैविध्यं भवति तद्गुणसाधर्म्यात् ।
तत्र पृथिव्यापञ्च गुर्व्यः । शेषाणि च लघूनि । तस्माद् द्विविध
एव विपाको भवति । तद्गुणसाधर्म्याच्च गुरुता लघुता
चेत्यर्थः । अत्रापि सुश्रुतमते यद्यप्यन्तलवणौ मधुरविपाकौ
तथापि तयोर्वातहरत्वे सृष्टविष्णूमूत्रतायाञ्च मधुरकार्यकरत्वं
न पुनः पित्तहरत्वे । तथा तिक्तकषाययोः कटुविपाकयोरपि
वातकर्द्धत्वे बद्धविष्णूमूत्रतायाञ्च कटुकार्यकरत्वं न पुनः

पित्तकर्तृत्वे अचिन्त्यत्वात् प्रभावस्य । एतदेवोक्तं माघवे-
नापि ।

स्वादादीनां स्वादुपाकः सुश्रुताचार्यसम्मतः ।

तत्कथं पित्तजननौ स्यातामम्लकटू रसौ ॥

कटुपाकौ कथं पित्तनाशनौ तिक्ततूवरौ ॥

सिद्धान्तोऽपि ।

अम्लपट्टोः फलं दद्यात् स्वादुपाकः कटुः पुनः ।

कषायतिक्तयोरित्थं सुश्रुताचार्यसम्मतः ॥ इति ।

ननु पञ्चभूतात्मके देहे आहारः पाञ्चभौतिकः ।

विपाकः पञ्चधा सम्यक् स्वान् गुणानभिवर्द्धयेत् ॥

इत्यनेन पञ्चधापि विपाकस्तेनैवोक्तः । तत्कथं न विरोध
इति चेन्नैवम् । उपाधिभेदेन विरोधाभावात् । तत्र हि भूत-
भेदमवलम्ब्य पञ्चधात्वम् । अत्र तु लाघवगौरवरूपं भूतगुण-
द्वैविध्यमाश्रित्य द्वैविध्यमुक्तमिति न विरोधः । यथा पञ्चभूता-
त्मकत्वेऽपि द्रव्याणां सौम्याग्नेयत्वादुद्वैविध्यमिति । यत् पुनः
सुश्रुतेनाम्लपाको न मन्यते तच्चरकमतानुयायिनो न सहन्ते ।
यतोऽम्लपाकतयैव ब्रीहिकुलत्यादीनां पित्तकर्तृत्वमुपपद्यते ।
अथ मन्यसे ब्रीह्यादेरुष्णवीर्यत्वेन तत्र पित्तकर्तृत्वम् । तदसत् ।
मधुरस्य ब्रीहेस्तन्मते मधुरविपाकस्य उष्णवीर्यतायामपि सत्यां
न पित्तकर्तृत्वमुपपद्यते । रसविपाकाभ्यामेकस्य वीर्यस्य बाध-
नीयत्वात् । किञ्च अम्लपाकत्वाद् ब्रीह्यादेः पित्तमम्लगुणमुत्प-
द्यते । यदि तु उष्णवीर्यताकृतं स्यात् तदा कटुगुणभूयिष्ठं
पित्तं स्यात् । दृश्यते च ब्रीहिभक्षणादन्तोऽन्तरादिना अम्लगुण-
भूयिष्ठतैवेति । किञ्च पृथिवीसोमगुणातिरेकान्मधुरः पाको
भवति वायुग्न्याकाशातिरेकाच्च कटुर्भवतीति पक्षे यदा व्यामिश्र-
गुणातिरेको भवति । तदा सीमाग्न्यात्मकस्याम्लस्य उत्पादकः

शालयो मधुराः शीता लघुपाका बलप्रदाः ।

पित्तघ्नाल्पानिलकफाः स्निग्धवद्वाल्पवर्चसः ॥११॥

कथं प्रतिक्षेपणीयः । अथवा तन्त्रकारयोः किमनयोरनेन वचनमात्रविरोधेन कर्तव्यम् । यतो यदस्त्वपाकं चरके ब्रूते तत् सुश्रुतेन वीर्योष्णमिति कृत्वा समाधीयते । अनेन न कश्चित् द्रव्यगुणे विरोधः । यत्तु सुश्रुते अस्त्वपाकनिरासार्थं दूषणमुच्यते । पित्तं हि विदग्धमस्त्वतामुपैति इत्यादिना तदभ्युपगमादेव निरस्तमिति । विपाकगुणानाह कटुरित्यादि ॥ १० ॥

सम्प्रति द्रव्याणां गुणे वक्तव्ये द्रव्येषु चान्नस्य प्राधान्यात् अन्नेषु च शुक्रधान्यानां शुक्रधान्येषु च शालीनाम् । अतः प्रथमं तेषां सामान्यगुणानाह शालय इत्यादि । अत्र शालिशब्देन हैमन्तिकं धान्यमुच्यते । यत्तु अकण्डितशुक्लत्वेन शालित्वमुच्यते ॥ तद्गुणैर्मिश्रिकेषु षष्टिकादिषु शारदेषु व्रीहिषु च गतत्वात् सकलशाल्यव्यापकत्वाच्च न युक्तम् । लघु शीघ्रं पाकी येषां ते लघुपाका लघुगुणयोगात् शीघ्रपाका इत्यर्थः । तन्त्रान्तरेऽप्युक्तम् ।

अन्नपानविधावुक्तं यद्द्रव्ये गुरुलाघवम् ।

अग्निना तद्विजानीयात् पचनेन चिराचिरम् ॥

इति । न तु लघुगुणयुक्तः पाकी येषामित्यर्थः । यतस्तादृशः पाकः कटुरेव भवति । तथा सति स्निग्धत्वं बलावहत्वञ्चानुपपन्नं स्यात् । नन्वेवं बद्वाल्पवर्चस्त्वं मधुरपाके चानुपपन्नम् । यदुक्तम् ।

खादुर्गुरुः सृष्टमलो विपाकः कफशुक्ललः ।

इति । नैष दोषः । शालीनां मधुरपाकित्वेऽपि बद्वाल्पवर्चस्त्वं

द्रव्यप्रभावात् । नन्वेवं कटुपाकत्वेऽपि स्नेहादयो द्रव्यप्रभावा-
देव भविष्यन्तीति चेन्नैतदस्ति शालिना कटुपाकाङ्गीकारे बहु-
तन्त्रविरोधप्रसङ्गात् । तथाच चरकः

शीता रसे विपाके च मधुराः स्निग्धाः स्निग्धाः ।

बद्धाल्पवर्चसः स्निग्धा वृंहणाः शुक्रसूत्रलाः ॥

इति । तथा वाग्भटेऽपि । स्वादुपाकरसाः स्निग्धा इत्यादि-
मधुरपाकत्वेऽपि शालीनां शीघ्रपाकित्वं प्रकृतिलघुत्वात् । अत-
एव मात्राशित्वे । शालिषष्टिकशशम्बरादीन्याहारद्रव्याणि
प्रकृतिलघून्यपि मात्रामेवापेक्षन्ते इत्यनेन लघुत्वं शीघ्रपाक-
कारणमुक्तम् । अन्ये पुनरत्र पाकद्वयमङ्गीकृत्य सुश्रुतचरकयो-
रविरोधं मन्यन्ते । तत्रैको रसपाकोऽन्यश्च द्रव्यपाको यदाह
विश्वामित्रः

पूर्वं रसा विपच्यन्ते पश्चात् द्रव्यं विपच्यते ।

पूर्वस्तत्र तु भाक्तः स्यादुत्तरः पारमार्थिकः ॥

इति । तेन रसपाकमाश्रित्य मधुररसपाकित्वेन शालीनां
गुरुपाकित्वं चरकेणाङ्गीकृतम् । पुनस्तेनैव निष्ठापाकमभि-
प्रेत्य मात्राशित्वे शालिषष्टिक इत्यादिना लघुपाकित्वमप्यङ्गी-
कृतम् । सुश्रुतेनापि निष्ठापाकमभ्युपेत्य शालिनां लघुपाकि-
त्वमुक्तम् । स्निग्धत्वं बलावहत्वञ्च रसपाकमभ्युपेत्य उक्तमिति
न विरोधः । तत्तु न सम्यक् रसपाकस्य पूर्वमेव निराकृत-
त्वात् । अवस्थापाकेन सर्वस्यैव रसस्य कटुपाकित्वे तदानीं
मधुरादिरसासम्भवादिति तेजःसंयोगरूपः पाको रसेन सम्भव-
त्येवेति पूर्वमेवोक्तमिति । यदप्युक्तं विश्वामित्रेण तदप्याहार-
स्यामपच्यमानपक्वावस्थाभिर्गुणैर्भूताहारपरिणामेन गुणभूत-
स्वरूपरसपरिणामाङ्गीकारः । पुनरामविदाहपक्वावस्थासु प्रत्य-
नीकरसानामपि कफपित्तवातकारित्वविधानार्थम् । तथाहि

रक्तशालिस्त्रिदोषघ्नश्चक्षुष्यः शुक्रमूत्रलः ।

तृष्णाघ्नो बलकृत् स्वर्ग्यो हृद्यस्तदनु चापरे ॥ १२ ॥

षष्टिको मधुरः शीतो लघुवृष्यस्त्रिदोषहा ॥ १३ ॥

मधुरश्चात्मपाकश्च ब्रीहिः पित्तकरो गुरुः ।

बहुमूत्रपुरीषोष्ठा त्रिदोषस्त्वेव पाटलः ॥ १४ ॥

अवस्थायां कटुतिक्तकषाया अपि आमाशयस्थानमहिम्ना प्राप्त-
मधुरभावाः कफं कुर्युः । विदाहे पुनरस्त्वभावेनाशयप्रभावजेन
मधुरतिक्तकषाया अपि पित्तमावहन्ति । एवं पक्वाशयप्रभावो-
पवृंहितेन पाकनिःसारभावरौच्येण मधुरात्मलवणा अपि वात-
कारिण इति । तदेतद्विस्तरेण चरके ग्रहणीचिकित्सितेऽभि-
हितम् । वास्तवस्तु द्रव्याणामेव पाकः स च सम्यक् धातुरस-
मलविरेकान्तलक्षण एव निष्ठापाक इत्यभिधीयते । विश्वा-
मित्रेणापि भाक्त इति वदता रसपाकानामभाव एव सूच्यते
न पुनरुभयसम्भव इति ॥ ११ ॥

अनुशब्दो हीनार्थः । तेन रक्तशालिमपेक्ष्य अपरे शालयः
किञ्चिद्धीनगुणा इत्यर्थः । एतेन शेषशालीनामप्यतिदेशेन
गुणा उक्ताः ॥ १२ ॥

यद्यपि षष्टिकादयो बहवो भवन्ति त्रैषिकास्तथापि तेषु
मध्ये प्रधानस्य षष्टिकस्य गुणमाह षष्टिक इति ।

ननु चरके शीतः स्निग्धो गुरुः स्वादुरित्यनेन षष्टिकस्य
गुरुत्वमुक्तमिह कथं लघुरिति पठ्यते । नैवमत्रागुरुरित्यकार-
प्रश्नेषाल्लघुत्वमेवार्थः । अतएव मात्राश्रित्ये लघुरित्युक्तम् ॥ १३ ॥

ब्रीहिसंज्ञकस्य शरदाशुकधान्यस्य गुणमाह मधुर इति ।
पाटलो ब्रीहिविशेषः ॥ १४ ॥

धान्यं शरद्ग्रीष्मभवं पाकेऽम्लं पित्तकृद्गुरु ॥ १५ ॥

धान्यं सर्वं समातीतं पथ्यं लघुन्यथा नवम् ।

ततः परं लघुतरं रूक्षं वातप्रकोपणम् ॥ १६ ॥

अनुक्तानां शारदग्रैषिकधान्यानां सामान्यगुणमाह धान्य-
मिति । ननु शाल्यादौनामुपयोगस्तण्डुलभक्तपेयादिप्रकारेण परं
भवति ते च तण्डुलादयः पृथगेव गुणतो निर्देष्टव्याः ॥
अतस्तत्प्रकृतिगुणाभिधानं व्यर्थं तद्विकृतिगुणेनैव कार्य-
करत्वात् । नैव द्रव्याणां हि प्रकृतिगुणसहिता एव विकृति-
गुणाः कार्यकराः । यतस्तण्डुलभक्तपेयादयो रक्तशाल्यादि-
प्रकृतिगुणानुगता एव । नहि रक्तशालिकृतभक्तपेया लाजादयो
यथा लघ्वादिगुणास्तथा व्रीहिकृतभक्तपेया लाजादयः । किन्तु
प्रकृतिगुणानुगतरक्तशालिकृतभक्ताद्यपेक्षया गुरव एव । तेन
यत्र प्रकृतिगुणसमानो विकृतिगुणस्तत्र गुणोत्कर्षः । यत्र
प्रकृतिगुणविपरीतो विकृतिगुणस्तत्र गुणापकर्षः । यथा व्रीहे-
र्गुरोर्लघवो लाजाः । अत्र लाजकरणेनाल्पमेव लघुत्वं क्रियते ।
यत्र प्रकृतिगुणैर्न समानो नापि विपरीतो विकृतेर्गुणः । तत्र
द्वयोरपि प्रकृतिविकृतिगुणयोः पृथगेव कार्यकारित्वमुत्सर्गतः ।
क्वचित्तु यद्विकृतेर्बलीयस्त्वेन प्रकृतिगुणाभिभावकत्वं यथा
शुक्तासुतार्द्रककरीरादिषु तत्तदासुतं तदितिविशेषागमादेव-
प्रतीयते । तेन तत्र प्रकृतिगुणानां दुर्बलत्वम् । यदपि प्रकृति-
गुणोपमर्देन तद्विरुद्धकार्यकट्वं विकृतेः यथा कांस्यभाजने
दशरात्रस्थितस्य सर्पिषो मारकत्वमित्यादि । तदप्यपवादरूप-
मागमवेद्यमेव । तेन यत्रोत्सर्गभूतशास्त्रार्थापवादस्तत्रोपदेशं
शास्त्रकारः करोत्येवेति प्रकृतिविकृत्योः पृथग्गुणाभिधानं युक्त-
मेव । अयञ्च न्याय एवंजातीयेषु मांसादिषु ज्ञेयः ॥ १५ ॥

दग्धायामवनौ जाताः शालयो लघुपाकिनः ।
 कषाया बद्धविण्मूत्रा रुक्षाः श्लेष्मापकर्षिणः ॥ १७ ॥
 स्थलजाः कफपित्तघ्नाः कषायाः कटुकानुगाः ।
 किञ्चित् सतिक्तमधुराः पवनानलवर्द्धनाः ॥ १८ ॥
 रोप्यातिरोप्या लघवः शीघ्रपाका गुणोत्तराः ।
 अदाहिनी दोषहरा बल्या मूत्रविवर्द्धनाः ॥ १९ ॥

इदानीं धान्यानां कालविशेषेण क्रियाविशेषेण च गुण-
 विशेषमाह धान्यमिति । ततः परमिति वर्षद्वयात् परमि-
 त्यर्थः ॥ १६ ॥

लघुपाकिन इति शीघ्रपाकाः । अन्ये तु कटुपाकिन
 इत्याहुः ॥ १७ ॥

स्थलजा इति जाङ्गलभूमिसम्भवाः । अत्र सतिक्तमधुरा
 इत्यत्र ईषदर्थेन सहशब्देन सम्बन्धात् किञ्चिदर्थे लब्धे किञ्चि-
 दितिपदं पुनरुक्तमिति मन्यमानाः पवनानलवर्द्धना इत्यत्र
 योजयन्ति केचित्

कैदारा मधुरा वृथा बल्याः पित्तनिवर्हणाः ।

ईषत्कषायाल्पमला गुरवः कफशुक्रलाः ॥

कैदारा इत्यनूपदेशजाः जलसमीपभूमिभागजाता इत्यर्थः
 ॥ १८ ॥

एकवारमुत्पाद्य येऽन्यत्र रोप्यन्ते ते रोप्या अतिरोप्यास्तु
 एकवारमुत्पाद्य रोपयित्वा पुनरुत्पाद्य रोपिताः तेन वारद्वयं
 रोपिता इत्यर्थः । एतेन प्रथमं यत्रोप्तास्तत्रैव ये पच्यन्ते
 तदपेक्षया उव्खातरोपिता लघवस्ततोऽपि रोप्यातिरोप्या

शालयश्छिन्नरूढा ये रूक्षास्ते बद्धवर्चसः ।

तिक्ताः कषायाः पित्तघ्ना लघुपाकाः कफापहाः ॥२०॥

गोधूमः स्थैर्यकृद्दृष्यः स्निग्धशीतः सरो गुरुः ।

सन्धाता वृंहणी बल्यो जीवनो वातपित्तहा ॥२१॥

लघव इत्युपदर्शितम् । शीघ्रपाका इति शीघ्रं जठराग्निना पचन्ते । लघव इत्यनेन लघुपाकित्वमुक्तमिति केचित् ॥ १९ ॥

छिन्नरूढा इति । प्रथमं छिन्नाः पश्चात् रूढाः । अत्र केचिच्चोदयन्ति ननु च दग्धायामवनौ जाता इत्यादिना उक्तशाल्यादीनां यदि पुरोक्तगुणविरोधेन गुणान्तरोत्पत्तिरुच्यते तदा पूर्वगुणवर्णनमनर्थकम् तदविरोधेनेति चेत् तदा पूर्वापरविरोधः । तथा हि तेषां शालीनां स्निग्धत्वमुक्तं दग्धावनिसम्भूतानान्तु तेषामेव रौक्ष्यमपीति । तन्न उत्सर्गापवादभेदेनाविरोधात् । एतच्च पूर्वमुक्तमेव ॥ २० ॥

गोधूमगुणमाह गोधूम इति । अत्र गोधूमस्य स्वादुशीतस्निग्धादिगुणयोगात् श्लेष्मकट्वं ज्ञेयम् अतएव सुश्रुते श्लेष्मकर इत्युक्तम् । अन्ये तु “चन्दनागुरुदिग्धाङ्गो यवगोधूमभोजन” इति वसन्ते गोधूमस्य विधानात् श्लेष्मकारित्वमस्यायुक्तमिति मन्यमानाः सुश्रुते श्लेष्मकर इत्यस्य स्थाने शोफकर इति पठन्ति । तत्तु न सम्यक् गोधूमगुणपर्यालोचनया कफकट्वस्यैव युक्तत्वात् वसन्तस्यादानमध्यत्वेन वातपित्तानुबन्धात् स्निग्धशीतस्यापि गोधूमस्य तत्रोपयोगोऽपि न विरुध्यते । किंवा गोधूमोऽत्र पुराणोऽभिहितः स च न कफकरः । यदुक्तम्

मधुरं श्लेष्मलं प्रायो जीर्णाच्छालियवाट्टते ।

मुह्लाद् गोधूमतः क्षौद्रात् सिताया जाङ्गलामिषात् ॥

यवः स्वादुः कषायश्च कफपित्तहरो हिमः ।
 व्रणेषु सर्वदा पथ्यस्तिलवत् पाकतः कटुः ॥
 बहुवातपुरीषश्च मेदोवातदृषापहः ।
 वृष्यो बल्यो बद्धमूत्रस्थैर्याग्निस्वरवर्णकृत् ॥ २२ ॥

इति । अतएव वसन्तचर्यायां वाग्भटेन

पुराणयवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलशूल्यभुक् ॥

इत्युक्तम् । अन्ये तु आदानमध्यत्वेन यथा चन्दनागुरुभ्यां
 मिलित्वानुलेपः । तथा यवगोधूमयोर्यथायथं वातपित्तप्रत्यन्नी-
 कत्वाभिलितयोरेवोपयोग इत्याहुः ॥ २१ ॥

कषायश्चेति चकारेण मधुरत्वापेक्षया कषायस्य हीनतां
 बोधयति । अतएव चरके सकषायश्चेति उपसर्जनार्थं सह-
 शब्दः प्रयुक्तः । व्रणेषु सर्वदा पथ्यस्तिलवदिति तिलो यथा व्रण-
 लेपे वातपित्तकफेषु शस्यते तथा यवोऽपि सर्वदा इत्यनेन व्रणस्य
 सर्वास्त्रेव अवस्थासु यवस्य हितत्वं बोधयति । तदुक्तम्

तिलवदयवकल्कन्तु केचिदाहुर्मनीषिणः ।

अविदग्धन्तु शमयेद्विदग्धं पाचयत्यपि ।

पक्वं भिनत्ति भिन्नञ्च शोधयेद्गोपयेदपि ॥

इति । अन्ये तु सर्वदा इत्यनेन व्रणे यवमण्डप्रयोगेणापि
 हितमिच्छन्ति । अतएव सुश्रुते हिताहितीये व्रणहितवर्गे
 यवः पठितः । पाकतः कटुरिति इह केचिदाचक्षते कटुपाकि-
 त्वेन लघुत्वमुक्तम् । न च चरके रूक्षः शीतो गुरुरित्यनेन
 विरोधः । तत्रापि अकारप्रक्षेपेणागुरुरिति पाठाङ्गीकारात् ।
 गुरुत्वप्रतिज्ञानार्थमीषदर्थे नजं प्रक्षेपयन्ति । अतएव लघुरित्य-
 सन्दिग्धमपि न पठितम् । तथापि एतदर्थमेवासन्दिग्धार्थमेव

श्यामाकः शोषणो रुक्षो वातलः श्लेष्मपित्तहा ।
 तद्वच्च कङ्गुनीवारकोरदूषाः प्रकोर्त्तिताः ॥ २३ ॥
 मुङ्गः कषायो मधुरः कफपित्तास्रजिल्लघुः ।
 ग्राही शीतः कटुः पाके चक्षुष्यो नातिवातलः ।
 प्रधाना हरितास्तत्र बल्या मुङ्गरसाः स्मृताः ॥ २४ ॥
 मसूरो मधुरः शीतः सग्राही कफपित्तहा ॥ २५ ॥

असन्दिग्धमपि लघुपाक इति न कृतम् । अन्ये तु चरकोक्त-
 गुरुगुणस्यापि यवस्य कटुविपाकित्वं द्रव्यप्रभावादेव समर्थनीय-
 मित्याहुः । बहुवातपुरीष इति कुक्षौ वातकर्तृत्वेन ज्ञेयम् ।
 तेन मेदोवातवृषापह इत्यनेनोक्तवातहन्तृत्व न विरुध्यते ।
 किंवा मेदसाहतो वातो मेदोवातः । तेन मेदसाहत एव वायौ
 यवो हितोऽनिवारणे तु रुक्षकषायशीतकटुपाकतया कारण-
 भूत एव । बल्यत्वञ्च स्रोतोविशुद्धिकरत्वेन सम्यक् रससञ्चा-
 रेणैष्टं न तु देहस्योपचयकारकत्वेन रौक्ष्यादिधर्मयोगाद्
 यवस्य । अतएव सुश्रुते स्थूलविलेखन इत्युक्तम् । बद्धमूत्रो-
 ऽल्पमूत्र एतेन प्रमेहिणां हितमिति डल्लणो व्याचष्टे ॥ २२ ॥

तृणधान्यानां गुणमाह श्यामाक इति । कङ्गुः काङ्नीति
 लोके । नीवार उडीति लोके । कोरदूषः कोद्रवः ॥ २३ ॥

शूकधान्यमनु तदुपकरणत्वेन शमीधान्यं वाच्यम् । तत्रापि
 प्राधान्यात् मुङ्गगुण प्रागभिधत्ते मुङ्ग इति । मधुर इति रसतः
 पाकतश्च । सुश्रुतेऽप्युक्तम् । विपाके मधुरा इति विपाके मधुरा-
 णामप्येषां बद्धवर्चस्त्वं प्रभावात् । ऋते मुङ्गमसूराभ्यामन्ये-
 त्वाधानकारकाः । एतच्च स्वजात्युत्कर्षपर वचनं न पुनः सर्वथै-
 वाधाननिषेधपरमित्याहुः ॥ २४ ॥ २५ ॥

माषो बहुमलो वृष्यः स्निग्धोष्णमधुरो गुरुः ।
 वातनुत् वृंहणो बल्यो मेदोमांसकफप्रदः ॥२६॥
 राजमाषः सरो रुच्यः कफशुक्राम्लपित्तनुत् ।
 तत्स्वादुर्वातलो रुक्षः कषायो विषदो गुरुः ॥२७॥
 चणकी वातलः शीतः कफासृक्पित्तपुंस्वनुत् ॥२८॥
 सतीला वातला रक्तपित्तघ्ना बद्धवर्चसः ॥ २९ ॥

माषगुणमाह माष इति । अत्र वृष्य इत्यनेन शुक्रसुति-
 करत्वं शुक्रवृद्धिकरत्वञ्चेति द्विविधमेव वृष्यत्वं विवक्षितम् ।
 अतएवोक्तं वाग्भटेन शुक्रवृद्धिविरककृदिति । सुश्रुतेऽपि
 वृष्य इत्युक्त्वा पुनः शुक्रावहत्वमुक्तमेतदुभयरूपवृष्यत्वपरि-
 ग्रहार्थम् ॥ २६ ॥

राजमाषगुणमाह राजमाष इति । सरति जलक्षिप्ततैल-
 वदाशयं व्याप्नोतीति सरः । सरत्वं हि स्थिरविपरीतगुणः ।
 अयञ्च गुणो जलबहुलस्यैव द्रव्यस्य भवति । तदुक्तं शीतस्निग्ध-
 मृदुस्तिमितसरपिच्छिलमाप्यमिति । तत्स्वादुरिति तयोः
 रसपाकयोः स्वादुः । उक्तं हि सुश्रुते ।

कषायभावान्न पुरीषभेदी न मूत्रलो नैव कफस्य कर्त्ता ।

स्वादुर्विपाके मधुरोऽलसान्धः सन्तर्पणः स्तन्यरुचिप्रदश्च ॥

अलसान्धो राजमाष इति चक्रादयः । अस्य च विपाके
 मधुरस्यापि प्रभावादेव बद्धविण्मूत्रत्वम् कफहारित्वमवृष्यत्वञ्चेति
 गयदासः । अन्ये तु तत्स्वादुरिति माषवत् स्वादुरित्याहुः ।
 ये तु सर इत्यस्य वर्चोभेदार्थत्वं वर्णयन्ति तन्मते सुश्रुतविरो-
 धोऽपरिहार्यः ॥ २७ ॥ २८ ॥

सतीलो वर्तुलकलायः । भिन्नवर्चस इत्यपपठः ।

तुवरी कफपित्तघ्नी कलायश्चातिवातलः ॥ ३० ॥

मुकुष्टः शीतलो ग्राही कफपित्तज्वरापहः ॥ ३१ ॥

कुलत्थः कफवातघ्नी ग्राह्युष्णस्तुवरः कटुः ।

शुक्राश्मरीगुल्मकासश्वासानाहान् सपीनसान् ।

हृन्त्यर्शमेदसी हिक्कां रक्तपित्तकरश्च सः ॥ ३२ ॥

हरेणवः सतीलाश्च विज्ञेया बद्धवर्चसः । इति सुश्रुतपाठात्
द्रव्यगुणपर्यालोचनया बद्धवर्चस्त्वस्यैव युक्तत्वात् ॥ २८ ॥

तुवरी तोरीतिलोके । कलायस्त्रिपुटकलायः, तेउडीति
लोके । वर्तुलस्य पूर्वोक्तत्वात् चकारात् कलायोऽपि कफ-
पित्तघ्नः । तदुक्तं चरके

चणकाश्च मसूराश्च खण्डीकाः सहरेणवः ।

पित्तक्षेपणि शस्यन्ते इति । अत्र खण्डीकस्त्रिपुटकलायः ।
वातल इति तुवरीत्यनेनापि सम्बध्यते । यदुक्तं चरके । आढकी
कफपित्तघ्नी वातलेति ॥ ३० ॥

मुकुष्टः कोमोठ इति ख्याते । अस्य च क्रिमिकर्तृत्वम्
सुश्रुतेनोक्तम् ॥ ३१ ॥

कफवातघ्न इति । कफघ्नी वातघ्नः संयुक्तकफवातघ्नश्च । तेषु
तेषु प्रदेशेषु प्रत्येकं वाते कफे च तथा संयुक्तयोश्च कफवातयो-
र्हितत्वेन कुलत्थस्योद्दिष्टत्वादिति गयदासः । तुवर इति कषायः
कटुरिति सुश्रुतमते विपाके कटुरित्यर्थः । उक्तञ्च

उष्णः कुलत्थो रसतः कषायः कटुर्विपाके कफमारुतघ्नः ।

इति । चरकमते त्वस्त्वपाकः । तदुक्तं उष्णाः कषायाः
पाकेऽस्त्वा इति । उभयथापि रक्तपित्तकरत्वमिति द्रव्यगुणे
न विरोध इति प्रागेवोक्तम् ॥ ३२ ॥

वन्यः कुलत्थस्तद्वच्च विशेषान्नेत्ररोगनुत् ॥ ३३ ॥

काकाण्डोमात्मगुप्तानां माषवत् फलमादिशेत् ॥ ३४

द्वैषत्क्रषायो मधुरः सतिक्तः

सग्राहकः पित्तकरस्तथोष्णः ।

तिलो विपाके मधुरो बलिष्ठः

स्निग्धो व्रणालेपन एव पथ्यः ।

वन्यकुलत्थगुणमाह वन्य इत्यादि । तद्वदिति गुणैः कुलत्थ-
सदृशः ॥ ३३ ॥

शूकशिम्बासदृशश्चिम्बः काकाण्डः शूकरशिम्बीतिलोके ।
उमा अतसी । आत्मगुप्ता शूकशिम्बिः । अन्येतु फलानि माष-
वद्विद्यात् काकाण्डोमात्मगुप्तयोरिति वाग्भटे द्विवचनं दुष्टा
काकाण्डोमा कटभीति व्याचक्षते ॥ ३४ ॥

व्रणालेपन एव पथ्य इत्येवकारेण व्रणे तिलानामालेपने
पथ्यत्वमभ्यवहारे पुनरपथ्यत्वमेव बोधयति । अतएव व्रणविरुद्ध-
वर्गे नवधान्यादौ तिलः पठितः । सेयं स्वभावोपजनितै-
वाधारशक्तिरस्य । यदुक्तं सुश्रुते यत्र कुर्वन्ति तदधिकरण-
मिति । धान्यान्तस्य वहिरन्तःप्रयोगे दाहहरणकरणत्व-
वदिति । येऽपि स्निग्धो व्रणे सर्वत एव पथ्य इति पठन्ति तन्म-
तेऽपि वहिरालेपनेनैव सर्वत्र वातकृते पित्तकृते कफकृते च
पथ्य इति ज्ञेयम् । यद्वक्ष्यति

माधुर्याच्च तथैवौष्णगात् स्नेहाच्चानिलनाशनः ।

कषायभावान्माधुर्यात्तिक्तत्वाच्चापि पित्तनुत् ॥

औष्णगात् कषायभावाच्च तिक्तत्वाच्च कफे हितः ।

इति । ननु मधुरपाकित्वादेव तिलस्य गुरुत्वं सिद्धं तत् किं

दन्तप्रोऽग्निमेधाजननोऽल्पमूल-

स्त्वच्योऽतिकैश्योऽनिलहा गुरुश्च ॥ ३५ ॥

तिलो विपाके मधुरो गुरुश्चेति । सत्त्वं एतदेव हि विपाकमधुरस्य तिलस्य गुरुत्ववचनं मधुरपाकस्यापि क्वचिद्गुरुत्वं व्यभिचरतीति बोधयति । तेन रक्तशाल्यादीनां मधुरपाकित्वेऽपि लघुत्व-
प्राभाविकं सिद्धं भवतीति गुरुत्व हि मधुरपाकित्वे अतिदिष्टं न तु स्वभावभूतम् । तेन गुरुत्वस्यातिदेशिकत्वेन तद्व्यभिचारोऽपि न दोषायेति । अत्र केचित् ननु यथा विपाकानां मधुरादीनां मधुरादिरसेष्विव गुरुत्वलघुत्वे अतिदिश्येते । एव वीर्योऽप्युष्णादयो गुणा आतिदेशिकाः प्रसज्येरन् । अतस्तत्रापि व्यभिचारः कथं न स्यात् ? नैवं वीर्यस्य उष्णादयः स्वभावभूता न पुनरातिदेशिकाः उपाध्यन्तराभावात् । रसेषु हि मधुरास्त्व-
लान्तरातिदेशिका एव उपाधयः सन्ति । तथैव पाकानामपि मधुरकटुत्वरूपा एवोपाधयः । तेन तत्र लघुत्वादयोऽतिदिष्टं पुज्यन्ते न पुनर्वीर्योऽप्युष्णादयः । धेनोष्णादय एव गुणा वीर्याणि यदि तस्मिन्नेव स्वभावे स एव स्वभावोऽतिदिश्यते । अतएव न व्यभिचारी स्वयमेव तत्स्वभावत्वात् तदभावे च तस्याभावा-
च्चेति । भवति चात्र ।

उपाध्यन्तरसद्भावात् पाकानां गुरुलाघवम् ।

अतिदिष्टमतस्तत्र व्यभिचारोऽपि सम्भवी ॥

शीतोष्णादिस्वभावस्य वीर्यस्यान्योऽस्ति नोपधिः ।

व्यतिरेको न शीतादेस्तदन्यः कोऽपि नान्वयि ॥

इत्याहुः । तिलानां त्वच्यत्वं कैश्यत्वच्चाधिकरणशक्त्या ।

तदुक्तं यत्र कुर्वन्ति तदधिकरणमिति ॥ ३५ ॥

तिलेषु सर्वेष्वसितं प्रधानम्

मध्यः सितो हीनतरास्तथान्ये ॥ ३६ ॥

शिम्बास्तु विविधा रूक्षा बलघ्नाः स्वादुशीतलाः ।

विदाहिनोऽग्निशमना विज्ञेयाः कफनाशनाः ।

शुक्रदुष्टिञ्चयकराः कटुपाकाः प्रमाथिनः ॥ ३७ ॥

सितासिताः पीतकरक्तवर्णा

भवन्ति येऽनेकविधास्तु शिम्बाः ।

यथादितस्ते गुणतः प्रधाना

ज्ञेयास्तयोष्णा रसपाकयोच्च ॥ ३८ ॥

अत्र तिलानां वर्णभेदेनानेकविधत्वं तत्र कस्यचित् प्रधान्यं कस्यचित् मध्यत्वमित्यादि दर्शयन्नाह तिलेष्विति । अन्य इति । पीतलोहितहरिता इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

शिम्बी धान्यमध्य एव शिम्बित्वसामान्यात् । शिम्बानामपि सामान्यगुणकर्म निर्दिशन्नाह शिम्बा इति । स्वादुशीतला इति स्वादवः शीतलाश्चेति । कफनाशना इत्यनेन वातपित्तकर्तृत्वं सूचयति । तदुक्तं सुश्रुते

रूक्षः कषायो विषशोफशुक्रवलासद्वृष्टिञ्चयकृद्दिदाही ।

कटुर्विपाके मधुरश्च शिम्बः प्रभिन्नविष्मारुतपित्तलघ्व ॥

इति । प्रमाथिन इति भिन्नवर्चसः ॥ ३७ ॥

वर्णविशेषेण शिम्बानां गुणविशेषमाह सितासिता इति ।

यथादित इति । पदार्थानतिवृत्तौ वीप्सायामव्ययीभावः ।

तेनाद्यातिक्रमेणादौ आदाविति वा अर्थः । गुणत इति रसवीर्यविपाकगुणैः तेनासितात् कृष्णात् सितो गुणतः प्रधानं पीता-

सहाद्वयं मूलकजाश्च शिम्बाः

कुशिम्बवल्लीप्रभवाश्च शिम्बाः ।

ज्ञेया विपाके मधुरा रसे च

बलप्रदाः पित्तनिवर्हणाश्च ॥ ३६ ॥

विदाहवन्तश्च भृशं विरूक्षा

विष्टभ्य जीर्यन्तानिलप्रदाश्च ।

रुचिप्रदाश्चैव मुदुर्जराश्च

सर्वे स्मृता वैदलिकाश्च शिम्बाः ॥ ४० ॥

दक्षितः । रक्तादपि पीतः श्रेष्ठ इत्यर्थः । ज्ञेयास्तथोष्णा रस-
पाकयोश्चेति यथादित एव वीर्य्योष्णा रसपाकयोश्च प्रधाना
इत्यर्थः । अन्ये तु यथोदितास्ते गुणतस्तथार्द्रा इति पठन्ति ।
अत्रायमर्थः ये शिम्बा येन प्रकारेण रसपाकयोरुदितास्ते तथै-
वार्द्रा ज्ञेया नतु शुष्काः ॥ ३८ ॥

शिम्बानामेव जातिविशेषेण गुणकर्मविशेषं दर्शयन्नाह
सहाद्वयमिति । सहाद्वय मुहपणी माघपणी च । तयोः
प्रकर्णात् शिम्बा एव मूलकजाश्च शिम्बा इति मूलकशिम्बाः ।
अन्ये तु मूलकपर्णीजाश्चेति पठन्ति । अत्र मूलकपर्णी शोभा-
ज्जनः युक्तश्चैतत् । मूलकशिम्बस्य कटूणात्वेन वातकफहन्तृ-
त्वस्यैव युक्तत्वादिति गयदासः । कुशिम्बिर्मुस्तकशिम्बिः वल्ली-
प्रभवा इति अल्पवल्लीप्रभवाः । अन्ये तु कुशिम्बिवल्ली ग्राम्य-
शिम्बिवल्लीत्याहुः ॥ ३९ ॥

इदानीं मुहदादीनामावस्थायां ये शिम्बास्तेषां गुणमाह
विदाहवन्त इति । विष्टभ्य जीर्यन्थनिलप्रदाश्चेति सवाततोद-
शूलामल्पमलां प्रवृत्तिं कृत्वा चिरेण पच्यन्त इत्यर्थः । चक्रस्तु

षष्टिका यवगोधूमा लोहिता ये च शालयः ।
 मुद्गादृक्कीमसूराश्च धान्येषु प्रवराः स्मृताः ॥ ४१ ॥
 कफवातहरस्तीक्ष्णः सिद्धार्थो रक्तपित्तकृत् ।
 स्निग्धोष्णः क्रिमिकुष्ठघ्नः कटुकोरसपाकतः ॥ ४२ ॥
 तद्गुणाराजिका वाच्यास्तद्गुणोऽन्योऽपि सर्षपः ।
 रसे पाके च कटुकः कुसुम्भः कफनाशनः ॥ ४३ ॥
 अनार्त्तवं व्याधिहतमपथ्यागतसेवच ।
 अभूमिजं नवञ्चापि न धान्यं गुणवत् स्मृतम् ॥ ४४ ॥
 यवगोधूममाषाश्च तिलाश्चाभिनवा हिताः ।

अनिलप्रदा इत्यन्तो गुणः पूर्वोक्तसहाद्वयादीनाम् रुचिप्रदा
 इत्यादिगुणस्तु वैदलिकानामार्द्रशिखानामित्याह । वैदलिका
 इति विदलयोग्यतामात्रेण ग्रहणं तेन माषादीनां ग्रहणं
 तिलादीनाञ्च निरास इति ॥ ४० ॥

इदानीं शूकधान्यशमीधान्येषु ये श्रेष्ठास्तानाह षष्टिका
 इति ॥ ४१ ॥

शिम्बिप्रकरणानुरोधात् सिद्धार्थकानाञ्च गुणानत्रैवाह कफे-
 त्यादि । सिद्धार्थः श्वेतसर्षपः ॥ ४२ ॥

इदानीं धान्यानां हेयत्वनिमित्तं दोषं दर्शयन्नाह अनार्त्तव-
 मिति । अनार्त्तवमिति अन्यर्तुभवम् । व्याधिहतमिति धान्यस्य ये
 रोगाः कुङ्कुमिकादयस्ते च कृषीवलसम्प्रदायप्रसिद्धाः तैर्हतमभि-
 भूतम् । अपथ्यागतमपक्वम् । अभूमिजमिति उषरोपत्यका-
 दिसविषभूमिजम् । नवञ्चापीति चकारेण अनतिदोषता नवस्य
 सूच्यते ॥ ४४ ॥

पुराणा नीरसा रूक्षा न तथार्थकरा मताः ।
 विदाहि गुरु विष्टम्भि विरूढं दृष्टिदूषणम् ॥४५॥
 इति धान्यवर्गः ।

सर्वं वातहरं मांसं वृष्यं बल्यं स्मृतं गुरु ।
 प्रीणनं वृंहणं हृद्यं मधुरं रसपाकयोः ॥ १ ॥
 हरिणः शीतलो बद्धविण्मूत्रो दीपनो लघुः ।
 मधुरो मधुरः पाके सुगन्धिर्दोषनाशनः ॥ २ ॥
 कषायो मधुरो हृद्यः पित्तासृक्कफवातहा ।
 सग्राही रोचनो बल्यस्तेषामेणो ज्वरापहः ॥ ३ ॥

नवधान्यस्य यद्दोषवत्त्वमुक्तं तस्यापवादमाह यवेति ।
 विरूढमित्यङ्कुरितम् । अन्ये तु विगताङ्कुरजननशक्तिकमि-
 त्याहुः ॥ ४५ ॥

इति धान्यवर्गः ।

अन्नार्थं धान्यवर्गमभिधाय तदुपकरणव्यञ्जनार्थं मांसवर्गो
 वक्तव्यः । अत्र मांसानां सामान्यगुणमाह सर्वमिति ॥ १ ॥

हरिणस्य मधुरपाकित्वेऽपि बद्धविण्मूत्रत्वं प्रभावाद्वक्तशालि-
 वदिति चक्रः । दोषनाशन इति दोषशब्देऽत्र दोषसामान्या-
 द्दोषत्रयमेवाभिधत्ते । अतएव सन्निपातहेतु अन्ये पठन्ति ॥ २ ॥

तेषामिति जङ्गलमृगाणां मध्ये एण इति कृष्णहरिण
 पूर्वन्तु ताम्रवर्णहरिणस्य गुण उक्तः । उक्तञ्च सुश्रुते

एणः कृष्णस्तयोर्ज्ञेयो हरिणस्ताम्र उच्यते ॥ ३ ॥

शशः स्वादुः कषायश्च लघुः पित्तकफापहः ।
 नातिशीतलवीर्यत्वाद् वातसाधारणो मतः ॥४॥
 नातिशीतं गुरु स्निग्धं मांसमाजमदोषलम् ।
 शरीरधातुसामान्यादनभिध्यन्दि वृंहणम् ॥ ५ ॥

वातसाधारण इति । वातस्य चयं शमञ्च न करोतीत्यर्थः ।
 अतएव चरके “शशः स्वादुः प्रशस्तश्च सन्निपातेऽनिलावरः” इत्यु-
 क्तम् ॥ ४ ॥

अदोषलमिति । यद्यपि सुश्रुतेन

अतिशीतो गुरुः स्निग्धो मन्दपित्तकफः स्मृतः ।

क्वागलस्वनभिध्यन्दी तेषां पीनसनाशनः ॥

इत्युक्तम् । तथापि अव्यपदेश्यपित्तकफजनकत्वाददोषलमि-
 त्युक्तम् । यत्तु त्रिदोषनुद्देहधातुसामान्याच्छागल लघ्वित्युक्तम् ।
 तदपि ग्राम्यत्वेन प्रभूतकफजननयोग्यस्यापि क्वागलस्य तदजनक-
 त्वात् समाधेयम् । यथा मधुरस्य दाडिमस्य मधुरद्रव्यान्तरवत्
 कफाजनकत्वेन त्रिदोषहरत्वम् । यथा वा सहकारतैलस्य रूक्षत्वं
 खजातीयापेक्षया यथाविधस्तेहनाकर्तृत्वात् । यथा वा चतु-
 र्भागावशिष्टन्तु तोयं कफहरं स्मृतमित्यत्र कफं प्रति इतरपानीय-
 वदजनकत्वेन कफहरत्वमुच्यते । एवमन्यत्रापि एवजातीये
 प्रतुदविष्किररसमज्जादौ श्लेष्महरत्वादि व्याख्येयम् । शरीरधातु-
 सामान्यादिति मनुष्यमांसस्यापि नातिशीतगुरुस्निग्धत्वादि-
 त्यर्थः । अयञ्च वृंहणत्वे हेतुः । एतेन यद्यपि मांसान्तरमपि
 मांसत्वेन शरीरमांसतुल्यं तथापि तत्र गुणसामान्याभावादाज-
 मांसवन्न सर्वरूपेण वृंहणमित्यर्थः । एतेन भङ्गा नृमांसस्यापि
 गुणा आचार्येण उक्ता इत्येवावधेयम् । अन्ये तु शरीरधातु-

मेषस्य मधुरं मांसं पित्तश्लेष्महरं गुरु ॥ ६ ॥

मेदःपुच्छोद्भवं वृष्यमौरभसदृशं गुणैः ॥ ७ ॥

माहिषं तर्पणं वृष्यं स्निग्धोष्णमधुरं गुरु ।

निद्रापुंस्तृबलस्तन्यवर्द्धनं मांसदार्ढ्यकृत् ॥ ८ ॥

सामान्यादिति अनभिथन्दित्वे हेतुमाहुः । तत्र अप्रयोजकत्वात् । स्वमते तु ग्राम्यस्य वृंहणस्याप्याजमांसस्यानभिथन्दित्वं प्रभावादेव मन्तव्यम् । यदेव हि द्रव्यगुणद्वारा नोपपद्यते तत्रैव प्रभावकल्पनस्यैवौचित्यात् ॥ ५ ॥

मेषगुणमाह मेषस्येति । अत्र क्वचित् पुस्तके पित्तश्लेष्मकरमिति पाठो दृश्यते । स च प्रमादपाठ एव । यतः शरद्विधौ उरभ्राणामुपयोग उक्तः । यदुक्तम् उरभ्रान् शरभान् शशानिति । न च पित्तश्लेष्मकरत्वे मेषस्य तत्रोपयोगो युज्यते । अतएव चक्रेणापि

मांसं मधुरशीतत्वाद्गुरु वृंहणमाविकमिति ।

चरकवचनेनाविकमांसस्य मधुरशीतत्वेन पित्तहरत्वं बोध्यमिति व्याख्यातम् । यत्तु रक्तपित्तनिदाने चरकेण वराहमहिषाविक्रेत्यादिना आविकस्य रक्तपित्तनिदानत्वमुक्तम् । तदपि द्रव्यान्तरसयुक्तस्याप्याविकमांसस्य न तु केवलस्येत्यवधेयम् । अतएव सुश्रुतेऽपि “वृंहण मांसमौरभं पित्तश्लेष्मापहं गुरु” इत्युक्तम् । वायचन्द्रस्तु पित्तश्लेष्मावहमिति पठति व्याचष्टे च । यद्यप्यौरभमांसं पित्तश्लेष्मकरमत्रोक्तम् । तथापि सातिशयं पित्तं श्लेष्माणञ्च न करोतीति तदप्यनादरणीयमुक्तयुक्तेरेव ॥ ६ ॥

मेदः पुच्छो मेषभेदः स च पुच्छदेशे लम्बमानमांसपिण्डः ॥ ७ ॥

अत्र वृष्यं तथा पुंस्त्ववर्द्धनमिति च द्वयमुक्तं माषवदुभयरूपवृष्यप्राप्तिरिति बोध्यम् ॥ ८ ॥

शुष्ककासश्रमात्यग्निविषमज्वरपीनसान् ।
 काश्यं केवलवातांश्च गोमांसं सन्नियच्छति ॥६॥
 हयमांसं बलकरमुष्णं मारुतनाशनम् ॥ १० ॥
 गवयस्यापि मांसन्तु स्निग्धं कासनिवर्हणम् ।
 रसे पाकौ च मधुरं व्यवायस्य तु वर्द्धनम् ॥ ११ ॥
 खड्गिमांसं कफघ्नन्तु कषायमनिलापहम् ।
 पित्रा पवित्रमायुष्यं बद्धमूत्रविरुद्धणम् ॥ १२ ॥
 वराहपिशितं बल्यं रोचनं स्वेदनं गुरु ।
 स्नेहनं वृंहणं वृष्यं श्रमघ्नमनिलापहम् ॥ १३ ॥
 लावो लघुकटुर्ग्राही स्वादुः शीतस्त्रिदोषनुत् ॥१४॥
 तित्तिरिः सर्वदोषघ्नो ग्राही वर्णप्रसादनः ।
 रूषद्रुणामधुरो वृष्यो मेधाग्निवर्द्धनः ॥ १५ ॥

पित्रमिति । एतद्गुणकथनञ्च यद्यपि चिकित्सायां नोप-
 युज्यते तथापि प्रसङ्गादुक्तम् ॥ १२ ॥

पक्षिगुणानाह लाव इत्यादि । कटुरिति कटुपाकः
 तदुक्तं सुश्रुते लावकः कटुपाकश्चेति । लघुरिति प्रकृतिलघुः
 कटुपाक इत्यनेन च विपाकलघुत्वञ्चेति चरकः ॥ १४ ॥

सर्वदोषघ्न इति । सर्वग्रहणं रक्तोपलक्षितदोषग्रहणार्थ-
 मित्याहुः । अन्ये तु

तित्तिरिः स जयेत् शीघ्रं त्रीन् दोषाननिलोत्त्वणान् ।

इतिवचनात् ग्रन्थाधिकात् वाताधिक्यदोषत्रयप्राप्त्यर्थं सर्व-
 ग्रहणमाहुः ॥ १५ ॥

पित्तश्लेष्मविकारेषु सरक्तेषु कपिञ्जलाः ।
 मन्दवातेषु शस्यन्ते शैत्यमाधुर्य्यलाघवात् ॥ १६ ॥
 ईषदुष्णा गुरुस्निग्धा वृंहणा वर्तकाः स्मृताः ॥ १७ ॥
 क्रकरा लघवो हृद्यास्तथा चैवोपचक्रकाः ।
 वातपित्तहरा बल्या मेधाग्निबलवर्धनाः ॥ १८ ॥
 वर्ही दृक्श्चोचमेधाग्निवयोवर्णस्वरायुषाम् ।
 हितो बल्यो गुरुश्चोष्णो वातघ्नो मांसशुक्रलः ॥ १९ ॥
 पारावतो गुरुः शोतो रक्तपित्तहरः स्मृतः ।
 रसे प्राक्ते च मधुरः कपायो विषदोऽपि च ॥ २० ॥
 तेभ्यो लघुतराः किञ्चित् कपोता वनवासिनः ।
 शीताः सग्राहिणश्चैव स्वल्पमूत्रकराश्च ते ॥ २१ ॥
 कषायः स्वादुलवणो गुरुः काणकपोतकः ॥ २२ ॥

कपिञ्जलो गौरतित्तिरिः । एतेन पूर्वोक्ततित्तिरिशब्दस्य
 गोबलौवर्दन्यायात् कृष्णतित्तिरिपरत्वमित्याहुः ॥ १६ ॥

क्रकरः प्रसिद्धो लावसदृशः कपिञ्जलात् स्थूलः । उपचक्रकः
 क्रकरभेदः । कृष्णचक्षुर्मदाविल इति उल्लेखः । चकोरभेद इति
 तु त्रिविक्रमः ॥ १८ ॥

पारावत इति । गृहवासी पारावतः । वनवासिकपोतस्य
 वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २० ॥

वनवासिन कपोता इति वनवासिपारावता इत्यर्थः । न
 तु वनवासिपाण्डुकपोताः तेषां काणकपोतत्वेन अपथ्यतमत्वा-
 दित्याहुः ॥ २१ ॥

कुक्कुटो वृंहणी वन्यः खेदस्वरबलावहः ।
 स्निग्धोष्णोऽनिलहा वृष्यो ग्राम्यस्तद्वद्गुरुस्तु सः ॥२३॥
 कुलिङ्गो मधुरः स्निग्धः कफशुक्रविवर्द्धनः ।
 सन्निपातहरो वैश्मकुलिङ्गस्तृतिशुक्रलः ॥ २४ ॥
 शुकमांसं कषायास्त्रं विपाके रुक्षशीतलम् ।
 शोषकासक्षयहितं संग्राहि लघु दीपनम् ॥२५॥
 गुरुष्णस्निग्धमधुराः स्वरवर्णबलप्रदाः ।
 वृंहणाः शुक्रलाञ्छोक्ता हंसाः पवननाशनाः ॥२६॥
 शरारिवक्कादम्बवलाकाः पवनापहाः ।
 स्निग्धाः सृष्टमला वृष्या रक्तपित्तहरा हिमाः ॥२७॥

काणकपीतो वनवासिपाण्डुकपीत इति गयदासः । अत्र
 चकारो लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः । तेन त्रिदोषकरत्वं मलदूषकत्व-
 चास्य समुच्चीयत इत्याहुः ॥ २२ ॥

वन्य इति वनभवः । तद्वदिति वनकुक्कुटवत् । गुरुस्तु स
 इति विशेषेण ग्राम्यकुक्कुटो गुरुस्तेन वनकुक्कुटस्यापि किञ्चिद्-
 गुरुत्वं सिद्धम् । अतएव

गुरुणत्वान्न शंसन्ति ज्वरे केचिच्चिकित्सकाः ।

इति । सामान्येन गुरुणत्वादिहेतूपन्यासो न विरुध्यत
 इत्याहुः ॥ २३ ॥

कुलिङ्गो वनचटको ग्राम्यचटकाकारः । पीतमस्तक वापे
 इति लोके । गृहकुलिङ्गो गृहवासिचटक एव ॥ २४ ॥

शरारिः शरालिरिति लोके प्रसिद्धः । वक्कः खनामख्यातः ।

कूर्मादयः स्वादुपाकरसा बल्यानिलापहाः ।
 शीताः स्निग्धा हिताः पित्ते वर्चस्याः श्लेष्मवर्द्धनाः २८
 कृष्णाः कर्कटकस्तेषां बल्यः कोष्णोऽनिलापहः ।
 शुक्रसन्धानकृत् सृष्टविण्मूत्रोऽनिलपित्तहा ॥ २९ ॥

गोध्रा विपाके मधुरा कषायकटुका रसे ।
 वातपित्तप्रशमनी वृंहणी बलवर्द्धनी ॥ १ ॥
 शल्यकः खादुपित्तघ्नो लघुशीतो विषापहः ॥ २ ॥
 मूषिको मधुरः स्निग्धो व्यवायी शुक्रवर्द्धनः ॥ ३ ॥
 दुर्नामानिलदोषघ्नाः कृमिदूषीविषापहाः ।
 चक्षुष्या मधुराः पाके सर्पा मेधाग्निवर्द्धनाः ॥ ४ ॥
 जङ्गला वातपित्तघ्नास्तीक्ष्णा वस्तिविशोधनाः ।

कादम्बो नीलवर्णः कलहंस इत्युच्यते । बलाका वक्रभेद एव
 ॥ २७ ॥

विलेशयानां गुणमाह गोधेत्यादि ॥ १ ॥

मूषिक इति । व्यवायी अखिलं देहं व्याप्य गच्छति
 पाकम् । उक्तञ्च व्यवायी देहमखिलं व्याप्य पाकाय कल्पत
 इति । अथञ्च सरगुणस्यैव प्रकर्षः ॥ ३ ॥

इदानीमनुक्तमांसगुणसंग्रहार्थं तत्तदुपाधिना वर्गीकृत्य वर्ग-
 भेदेन मांसगुणा वाच्याः । तत्र समासतो द्विविधा मांसजातयः
 जाङ्गला आनूपाश्च । तत्र जाङ्गलवर्गोऽष्टविधः । तद्यथा

कषायमधुराश्चैव लघवो बलवर्जनाः ॥ ५ ॥

विष्किरा मधुराः शीताः कषाया लघुपाकिनः ॥ ६ ॥

प्रतुदाः कषायमधुराः श्लेष्मपित्तहरा हिमाः ।

वङ्गमूत्रमला रूक्षाः फलाहारानिलावहाः ॥ ७ ॥

जङ्गाला विष्किराः प्रतुदा गुहाशयाः प्रसहाः पर्णमृगा विले-
शया ग्राम्याश्चेति । तत्र एणहरिणतरक्षुप्रभृतयो जङ्गालाः ।
प्रसस्तजङ्गावत्त्वेनैषा संज्ञा जङ्गालशब्दश्च वेगवति रूढः । चक्षु-
चरणाभ्यां विकीर्त्य भक्षणाद्विष्किराः । ते च वर्त्तकमयूरकुक्कु-
टादयः । तथा प्रतुद्य बहुधा अभिहत्य भक्षयन्तीति प्रतुदाः ।
ते च कीयष्टिकशारिकाभृङ्गराजशुकप्रभृतयः । सिंहव्याघ्रा-
दयो गुहाशयाः । प्रसह्य छटादाकथ्य भक्षयन्तीति प्रसहाः । ते
च काककङ्कुररश्येनष्टभ्रप्रभृतयः । प्रायः पर्णवति वृक्षे
चरन्तीति पर्णमृगा । ते च वृक्षशायिका वानरमानुयासर्प-
प्रभृतयः । वृक्षशायिका वृक्षमूषिकाः कटा इति प्रसिद्धाः ।
विले शेरते विलेशयास्ते च शल्यकगोधासूषिकप्रभृतयः । प्रायो
ग्रामे चरन्तीति ग्राम्याः । ते च छागमेष्टादयः । आनूपवर्गस्तु
पञ्चविधः । तद्यथा कूलचराः प्लवाः कोषस्थाः पादिनो मत्स्या-
श्चेति । कूले पानीयसमीपे चरन्तीति कूलचराः । ते च गज-
गवयमहिषप्रभृतयः । जले प्लवन्तीति प्लवाः । ते च हंससार-
सक्रौञ्चचक्रवाकप्रभृतयः । कोषे तिष्ठन्तीति कोषस्थाः । ते च
शङ्खशुक्तिशम्बूकप्रभृतयः । पादवन्तः पादिनः । ते च कूर्मकुम्भीर-
कर्कटप्रभृतयः । मत्स्याः प्रसिद्धाः । एतेषां क्रमेण सामान्य-
गुणं निर्दिशन्नाह जङ्गाला इत्यादि ॥ ५ ॥

फलेनाहारीभूतेनानिलमावहन्तीत्यर्थः । फलाहारा मरुत्कार

गुहाशया वातहरा नेत्रगुह्यविकारिणाम् ।

हिता गुरुष्णामधुराः स्निग्धा मांसाशिनोऽधिकम् ॥८॥

प्रसहाः स्वादुवीर्योष्णास्तेषां मांसाशिनस्तु ते ।

ते शोषभस्मकोन्मादे हिताः क्षौणे विशेषतः ॥९॥

दृक्शुक्रासहितः पर्णमृगः स्वादुर्गुरुस्तथा ।

सृष्टमूत्रपुरीषश्च कासार्षःश्वासनाशनः ॥ १० ॥

विलेशया वातहरा वृंहणा रसपाकयोः ।

मधुरा बद्धविण्मूत्रा वीर्योष्णाश्च प्रकीर्तिताः ॥११॥

ग्राह्या वातहराः सर्व्ये वृंहणाः कफपित्तलाः ।

मधुरा रसपाकाभ्यां दीपना बलवर्द्धनाः ॥ १२ ॥

कूलचरा मरुत्पित्तहरा वृष्या बलावहाः ।

मधुरस्निग्धशीताश्च मूत्रलाः श्लेष्मलास्तथा ॥१३॥

प्लवा वृष्या हिमाः स्निग्धा रक्तपित्तानिलापहाः ।

सृष्टमूत्रपुरीषाश्च मधुरा रसपाकयोः ॥ १४ ॥

कोषस्थाः पादिनश्चैव स्निग्धाः शीतानिलापहाः ।

इति केचित् पठन्ति । अत्र स्वजात्यपेक्षयैव रीच्यं न मसूरादिवत् । एवमनिलावहत्वेनापि वातहरत्वे स्वजात्यपेक्ष्यतां सूचयतीति प्रागेव व्याख्यातम् ॥ ७ ॥

वातहरा इत्यनेन पित्तश्लेष्मकर्तृत्वं सूचयति । तथा चकारात् कासश्वासकार्श्यहरत्वञ्च बोध्यम् । उक्तञ्च वातं हन्युः श्लेष्मपित्ते कुर्युः स्निग्धाः कासश्वासकार्श्यापहाः स्युरिति ॥ ११ ॥

अनूपानां गुणमाह कूलचरा इति ॥ १३ ॥

वर्चस्याः मधुरा वृष्याः पित्तघ्नाः कफकारकाः ॥ १५ ॥
 मत्स्याः स्निग्धोष्णमधुरा वातजिन्मललोमनाः ।
 पित्तमांसबलश्लेष्मशुक्राभिष्यन्दकारकाः ॥ १६ ॥
 रोहितः सर्वमत्स्यानां वरो वृष्योऽर्दितार्त्तिजित् ।
 कषायानुरसः स्वादुर्वातघ्नो नातिपित्तकृत् ॥ १७ ॥
 शकुलो मधुरो रुच्यः कषायो विषदो लघुः ॥ १८ ॥
 शिलिन्दः श्लेष्मलो बल्यो विपाके मधुरो गुरुः ।
 वातपित्तहरो वृष्य आमवातकरो मतः ॥ १९ ॥
 आङ्गिमत्स्यो गुरुः स्निग्धः स्वादुर्घृष्टो बलप्रदः ॥ २० ॥
 इल्लिसो मधुरः स्निग्धः पित्तश्लेष्मप्रकोपणः ।
 नृणां व्यवायनित्यानां हितो वक्त्रिविवर्द्धनः ॥ २१ ॥
 एलङ्गः स्निग्धो मधुरो गुरुविष्टम्भिशीतलः ॥ २२ ॥
 पर्वतो मधुरः स्निग्धः कषायानुरसो गुरुः ॥ २३ ॥
 भाकुटो मधुरो वृष्यः कषायानुरसो गुरुः ॥ २४ ॥

यद्यपि मत्स्या द्विविधाः सामुद्रा नादेयाश्च । तत्र सामुद्राणां
 तिभिप्रभृतीनां प्रायशोऽनुपयोगात् तानुपेक्ष्य नादेयानां गुणा
 वाच्याः । नादेयशब्दश्च समुद्रभिन्नजलभवमात्रोपलक्षकः । तेन
 सरस्तडागजानामपि ग्रहणम् । तत्र मत्स्यानां सामान्यगुणं
 निर्दिशन्नाह मत्स्या इति । मललोमना इति मलानुलोमनाः
 सृष्टमला इत्यर्थः । अतएव सृष्टविष्मूत्रमारुता इति माधव-
 करः ॥ १६ ॥

मत्स्यभेदेन गुणभेदं दर्शयन्नाह रोहित इति ॥ १७ ॥

पाठीनः श्लेष्मलो वृष्यो निद्रालः पिशिताशनः ।
 दूषयेद्रक्तपित्तञ्च कुष्ठरोगं करोत्यसौ ॥ २५ ॥
 वर्मिमत्स्यस्तथा वृष्यो मधुरो रसपाकतः ॥ २६ ॥
 कुलिशः कषायमधुरः कुञ्जकः कफपित्तहा ॥ २७ ॥
 शृङ्गी तु वातशमनी स्निग्धा श्लेष्मप्रकोपणी ॥ २८ ॥
 मद्गुरो मधुरो वृष्यो विपाके मधुरो गुरुः ॥ २९ ॥
 गुत्थमत्स्यो गुरुः स्निग्धः श्लेष्मलो वातनाशनः ॥ ३० ॥
 कवय्यः स्निग्धमधुरास्रलदङ्गो गङ्गोयथा ॥ ३१ ॥
 चुद्रमस्यास्तु लघवो ग्राहिणो ग्रहणीहिताः ॥ ३२ ॥
 मत्स्यकूमखगाण्डानि स्वादुवाजीकराणि च ॥ ३३ ॥
 चरः शरीरावयवः स्वभावो धातवः क्रियाः ।

कुलिशः कुडिश इति प्रसिद्धः । कुञ्जक इञ्जाकः । अन्ये
 व्याघ्रमत्स्यमाहुः । स च आडिमत्स्याकृतिर्बृहत्कायः ॥ २७ ॥

गुत्थमत्स्यो देशान्तरे प्रसिद्धः । अन्ये तु चन्द्रकमाहुः ॥ ३० ॥

चलदङ्गवेङ्ग इति प्रसिद्धः । गङ्गो यथेति रूक्ष इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

इदानीं गौरवलाघवज्ञानार्थं ये ये विवेचनौयास्तानाह
 संचेषेण चर इति । अस्मिन्निति अन्नपानगुणाधिकारे । चर्यत
 इति चरो देशो भव्यश्च । चरगतिभक्षणयोरित्यतो निष्पन्नत्वात्
 सामान्येन गृह्यते । कस्मिन् देशेऽयं विहरति धन्वनि अनूपे जले
 वियति वा किं पुनरयमाहरति गुरु लघु शीतमुष्णं स्निग्धं
 रूक्षं वा तद्विहाराहारगुणभावितशरीरधातवो मृगस्य पक्षिणो
 वा तत्तद्गुणमेव मांसमिति । तथा हि चरकः

निङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते॥३४

चरोऽनूपजलाकाशधन्वाद्यो भक्ष्यसंविधिः ।

इति । भक्ष्यसंविधिर्भक्षणम् । तत्रानूपजलाकाशधन्वाद्य इत्यनेन गतिरूपश्चर उच्यते । भक्ष्यसंविधिरित्यनेन भक्ष्यरूपश्चर उच्यते । एतत् उदाहरणं यथा ।

जलजानूपजाश्चैव जलानूपचराश्च ये ।

गुरुभक्ष्याश्च ये सत्त्वाः सर्वे ते गुरवः स्मृताः ।

लघुभक्ष्यास्तु लघवो धन्वजा धन्वचारिणः ॥

इति । अत्र जलजत्वेन च जले वा अनूपे वा गतिरेव दर्श्यते । न हि जलादौ ये जातास्ते प्रायोऽन्यत्रावतिष्ठन्ते । प्रायः काकमदगुप्रभृतयस्तद्ग्रहणार्थमाह जलानूपचराश्च य इति । एतेन सामान्येन जले प्रायोऽवस्थानादिह जलचरत्वम् । एवमनूपचराद्यपि ज्ञेयम् । गुरुभक्ष्या इत्यादिना तु भक्ष्यरूपचरकृतगुणकथनम् । धन्वजा धन्वचारिण इत्यपि गतिरूपचरगुणकथनम् । अत्र चकारो लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः । तेन बाहुल्येन आकाशचारिणामपि श्येनादीनां स्वजातिप्रसहान्तरापेक्षया लाघवं बोध्यम् आकाशस्य लघुत्वात् । ये तु ब्रुवते आकाशचारिणां गौरवलाघवानियमादकथनमिति । तन्न । तथा सन्ति आकाशस्य अप्रयोजनकत्वेन चरोऽनूपजलाकाशधन्वाद्य इत्याकाशकथनं निष्प्रयोजनं स्यात् । एवञ्च देशविशेषाद्भक्ष्यविशेषाच्च मृगादीनां गौरवं लाघवं वा निर्देश्यमिति चरपरीक्षाप्रयोजनमिति भावः । शरीरावयव इति शरीरावयवपरीक्षाप्रयोजनम् । यथा

ऊरुग्रीवं विहङ्गानां विशेषेण गुरु स्मृतम् । इति ।

तथा सक्थिमांसानुरुतरं क्रोडस्कन्धशिरस्यदम् ॥

इत्यादि । स्वभाव इति स्वभावस्तद्वद्रव्यजातिप्रबन्धः स्वाभा-
विज्ञो धर्मः । तत् प्रतिनियतं गुरुलाघवम् । यथा

स्वभावाल्लघवो मुक्तास्तथा लावकपिञ्जलाः ।

इत्यादि । धातव इति शोणितादयः । तदुदाहरणञ्च

धातूनां शोणिताद्यानां गुरु विद्यात् यथोत्तरम् ।

इति । क्रियेति क्रिया चेष्टा तद्यथा

अलसेभ्यो विशिष्यन्ते प्राणिनो ये बहुक्रियाः ।

इति । विशिष्यन्त इति लघुत्वेन विशिष्टा भवन्तीत्यर्थः ।

लिङ्गमिति लिङ्गं स्त्रीत्वादि यदाह

गौरवं लिङ्गसामान्ये पुंसां स्त्रीणास्तु लाघवम् ।

इति । लिङ्गसामान्य इति जातिसामान्ये । तथाच हारीतः

चतुष्पादेषु लघ्वी स्त्री विहगेषु लघुः पुमान् ।

इति । जतूकर्णेऽप्युक्तम्

बन्ध्या छागी प्रशस्ता स्यादभावे वर्करीमता ।

तथाच पराशरः ।

चतुष्पात्सु स्त्रियो ग्राह्याः पुंसांसो विहगेषु च ।

इति । यत् भाषित काशिराजेन छागमेव नपुंसकं
तदनार्थं सर्वतन्त्रविरोधात् । प्रमाणमिति

महाशरीरा गुरव स्वजातौ लघवोऽन्यथेति ।

संस्कारोऽन्यथात्वं तद्यथा मांसरसगुणनिर्देशे सुश्रुतः

स्नेहगोरसधान्याम्लफलान्धैरन्वितञ्च यत् ।

यथोत्तरं गुरुं विद्यादिति । चरकेऽपि

गुरुणां लाघवं विद्यात् संस्कारात् सविपर्ययम् ।

व्रीहेर्लाजा यथाच स्युः शक्तूनां सिद्धपिण्डकाः ॥

इति । सविपर्ययमिति संस्काराल्लघूनामपि गौरवं विद्या-
दित्यर्थः । गुरोरपि व्रीहेर्लाजा लघव इत्यर्थः । लघूनामपि

क्षशात् स्वयं मृतान्मांसं विषव्याडहतादपि ।
 बालं तोयाग्निविक्षिन्नं रोगिशुष्कं न पूजितम् ॥
 अगोचरभृतं यच्च मेध्यं वृद्धं तथैव च ।
 सिद्धं पर्युषितं तद्वद्दुर्गन्धिग्रथितञ्च यत् ॥
 क्रिमिजग्धञ्च यन्मांसमायुष्कामो विवर्जयेत् ॥ ३५ ॥
 एभ्योऽन्येषामुपादेयं मांसं दोषविवर्जितम् ।
 लावतित्तिरिसारङ्गकुरङ्गैकपिञ्जलाः ॥
 मयूरवर्मिकूर्माश्च श्रेष्ठा मांसगणेष्विह ॥ ३६ ॥
 शकूनां सिद्धपिण्डका गुरव इत्यर्थः । सिद्धपिण्डका इत्यग्निपा-
 चिताः पिण्डाः । मात्रेति मात्रावशाद् गुरुणामपि लघुत्वं लघू-
 नामपि गुरुत्वमित्यर्थः । तदुक्तम् ।

अल्पादाने गुरुणान्तु लघूनाञ्चातिसेवने ।

मात्रा कारणमुद्दिष्टं द्रव्याणां गुरुलाघवे ॥

इति । मात्रा चेति चकारेण वङ्गिरनुक्तोऽपि मात्रायाः
 कारणभूतः समुच्चीयते । तेन मात्राया भूयस्वाल्पीयस्त्वेनाग्नि-
 रपि परीक्ष्यत इत्यर्थः । तेनाग्निबलमभिसमीक्ष्य भूयसी अल्पी-
 यसी वा मात्रा कार्य्येति केचित् । एवं चरादिकां परितः सर्वतो-
 भावेन विचार्य्य मांसादिद्रव्याणां गुरुलाघवं वाच्यमिति
 पिण्डार्थः ॥ ३४ ॥

यादृशं मांसमनुपादेयं तदाह क्षशादिति । अगोचरभृतमि-
 त्यानूपं धन्वदेशे पुष्टम् । मेध्यमिति मेदुरम् । सिद्धं पर्युषित-
 मिति पक्वं सत् पर्युषितम् ॥ ३५ ॥

उपादेयमाह एभ्य इति । सारङ्गो गौरहरिणः । वर्म
 शकलं तदस्यास्तीति वर्मी रोहितः तदुक्तं चरके रोहितो मत्स्या-

पोताधानास्तु सर्वेषां सुस्निग्धा लघुदीपनाः ।
 महाप्रमाणा गुरवः क्रियावन्तोऽल्पचेष्टिनः ॥ ३७ ॥
 मत्स्याण्डानि विशेषेण वातपित्तहराणि च ।
 ज्ञेयानि हृदयरुच्यानि कटुपाकीनि चैव हि ॥ ३८ ॥
 हंसबीजं परं बल्यं वृंहणं वातनाशनम् ।
 पाके लघुतरं प्रोक्तं सर्वामयविवर्जितम् ॥ ३९ ॥
 विष्टम्भिनः शुष्कमत्स्या अबल्या दुर्जरा मताः ।
 सिध्मला ग्रहणीदोषशमनी पवनापहा ॥ ४० ॥
 इति मांसादिवर्गः ।

शाकानि प्रायशस्तानि विष्टम्भीनि गुरुणि च ।
 रुक्षाणि बहुवर्च्चांसि सृष्टविण्मरुतानि च ॥ १ ॥
 पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं संस्वेदजं तथा ।
 शाकं षड्विधमुद्दिष्टं गुरु विद्याद् यथोत्तरम् ॥ २ ॥
 नोमिति । ब्रह्मदेवोऽपि वर्मी महाशकलो रोहितभेदः न तु
 सर्पाकारमव्य इत्याहुः ॥ ३ ॥

इति मांसादिवर्गः ।

अत्र व्यञ्जनेषु श्रेष्ठत्वात् प्रथमं मांसगुणमभिधाय अनन्तरं
 शाकगुणे वाच्ये प्रथमं शाकानां सामान्यगुणमाह शाकानीति ॥ १ ॥
 तत्र शाकभेदेन गुणभेदमभिधातुं शाकभेदमाह पत्रमिति ।
 संस्वेदजमिति कृत्रकादि ॥ २ ॥

जीवन्ती सर्वदोषघ्नी चक्षुष्या मधुरा हिमा ॥३॥
 तण्डुलीयमसृक्पित्तविषनुत् स्वादुपाकतः ॥४॥
 वास्तूकस्तु सरो हृद्यो दोषनुत् पाकतो लघुः ।
 सक्षारः क्रिमिहा मेध्यो रुच्योऽग्निबलवर्द्धनः ॥५॥
 लघुपत्री तु या चिल्ली सा वास्तूकसमा मता ॥६॥

तत्र शाकेषु जीवन्ती श्रेष्ठा । उक्तं हि वाग्भटे

वरा शाकेषु जीवन्ती सार्षपस्त्ववरः स्मृतः ।

इति । तद्गुणमाह जीवन्तीति । जीवन्ती स्वनामख्याता
 स्वर्णनाड इति चक्रः । सा द्विधा मधुरा अमधुरा च । तत्र
 मधुराया एव त्रिदोषहन्तृत्वम् । अमधुरायास्तु वातपित्तह-
 न्तृत्वमेव । तदुक्तं बृहद्वाग्भटे

चक्षुष्या सर्वदोषघ्नी जीवन्ती मधुरा हिमा ।

शाकानां प्रवरा न्यूना द्वितीया किञ्चिदेव तु ॥

तत्रामधुरायाः किञ्चिद्यन्त्रत्वेन न त्रिदोषहरत्वमिति बोध-
 यति । अतएवाह चरकः

भण्डौ शतावरीशाकं बला जीवन्तिजञ्च यत् ।

पर्वण्णाः पर्वपुष्पग्रास्व वातपित्तहरं मतम् ॥ इति " ३ ॥

तण्डुलीय क्षुद्रमारिषः । पाकत इत्यनन्तरं चकारो लुप्त-
 निर्दिष्टो ज्ञेयः । तेन रसतोऽपि स्वादुरित्यर्थः ॥ ४ ॥

दोषनुदिति । त्रिदोषहर पाकतो लघुरिति कटुरित्यर्थः ।

उक्तञ्च

कटुर्विपाके क्रिमिहा मेधाग्निबलवर्द्धनः ।

सक्षारः सर्वदोषघ्नो वास्तूको रीचनः परः ।

चरकेऽपि त्रिदोषघ्नत्वमुक्तम् ॥ ५ ॥

मूलकपोतिका कण्ठा सर्वदोषहरी लघुः ।
 कटुतिक्तारसा हृद्या रोचनी वक्त्रदीपनी ॥७॥
 महत्तद्गुरु विष्टम्भि तीक्ष्णमामं त्रिदोषकृत् ॥८॥
 तदेव स्निग्धसिद्धन्तु वातनुत् कफपित्तकृत् ॥९॥
 शुष्कन्तु शोथशमनं गरदोषहरं लघु ॥ १० ॥
 तत्फलं कफवातघ्नं तत्पुष्पं कफपित्तजित् ॥११॥
 हिलमोची तु कुष्ठघ्नी भेदनी कफपित्तनुत् ॥१२॥
 उपोदिका सरा स्निग्धा बल्या श्लेष्मकरी हिमा ।

चिल्ली गौरवास्तूकः । क्षैत्रवास्तूक इत्यन्ये ॥ ६ ॥

मूलकस्य बालमहदामसिद्धशुष्कभेदेन गुणमाह मूलक-
 पोतिकेति । मूलकपोतिका अतिबालमूलकम् । अत्र स्निग्ध-
 सिद्धाया एव मूलकपोतिकायाः सर्वदोषहरत्वम् अन्यथा तु
 दोषकृत्त्वम् यदाह मूलकगुणे वाग्भटः

वातश्लेष्महर शुष्कं सर्वमामन्तु दोषलम् ।

इति । अत्र सर्वमिति बालं वृद्धञ्च । सर्वपदञ्च पूर्वेण
 परिणं च सम्बध्यते । तेन सर्वदोषहरस्यापि बालमूलकस्या-
 भावस्थायां दोषलत्वं न तु वृद्धस्यैवेत्यरुणः ॥ ७ ॥

महतः परिणतस्य मूलकस्य गुणमाह महदिति । आम-
 मित्यनग्निपक्वमिति निबन्धसग्रहः ॥ ८ ॥

शुष्कमूलकगुणमाह शुष्कमिति । अस्य च वातकफहरत्वं
 ज्ञेयम् । यदाह

बालं दोषहरं वृद्धं त्रिदोषं मारुतापहम् ।

स्निग्धसिद्धं विशुष्कन्तु मूलकं कफवातजित् ॥ १० ॥

मूलकफलपुष्पयोर्गुणमाह तत्फलमिति ॥ ११ ॥

स्नांदुपाकरमा वृष्या वातपित्तमदाप्रहा ॥ १३ ॥
 सुनिषस्सन्तु संग्राहि अविदाहि त्रिदोषनुत् ॥ १४ ॥
 मारिषो मधुरः शीतो विष्टम्भी गुरुपित्तनुत् ॥ १५ ॥
 पालङ्क्या बद्धविण्मूत्रा कफघ्नी तण्डुलीयवत् ॥ १६ ॥

कासमर्दोऽग्निदः कण्ठाः

स्वादुस्तिक्तस्त्रिदोषनुत् ॥ १७ ॥

कालशाकं गरश्लेष्मशोथघ्नं दीपनं कटु ॥ १८ ॥
 कलायपत्रं मधुरं रूक्षं भेदि च वातलम् ॥ १९ ॥
 सतीलकं त्रिदोषघ्नं कटुपाकं सतिक्तकम् ॥ २० ॥

सुनिषस्सकं सुसुनिया इति ख्यातम् । ब्रह्मदेवस्तु तल्लक्षणमाह ।

चाङ्गेरीसदृशैः पत्रैः सुनिषस्सं चतुर्दलम् ।

शाको जलान्विते देशे चतुष्पत्रीति सूच्यते ॥ १४ ॥

तण्डुलीयवदित्यनेन मधुररसपाकत्वादिकमतिदिशति ।
 अस्याश्च कफहरत्वं रूक्षत्वादिप्रकर्षात् ॥ १६ ॥

अस्य च त्रिदोषहरत्वेऽपि विशेषात् पित्तहरत्वं बोध्यम् ।
 यदाह सुश्रुतः ।

मधुरः कफवातघ्नः पाचनः कण्ठशोधनः ।

विशेषतः पित्तहरः सतिक्तः कासमर्दक इति ॥ १७ ॥

कलायस्त्रिपुटकलायः । सतीलाख्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १९ ॥

सतीलको वर्तुलकलायः । अस्य च त्रिदोषहरत्वेऽपि विशेषात् कफपित्तहरत्वं ज्ञेयम् ।

कफपित्तहरं तिक्तं शीतं कटु विपच्यते ।

क्षाणकं दुर्जरं स्वादु कौसुमन्तु कफापहम् ॥२१॥
 पुर्वनवायुगममुष्णवीर्यं रसायनं सरम् ।
 कफानिलामदुर्नामब्रध्नशोथोदरापहम् ॥ २२ ॥
 कञ्चटं तिक्तकं ग्राहि रक्तपित्तापहं स्मृतम् ॥२३॥
 चाङ्गेरी तु कषायोष्णा मधुरा वज्जिदीपनी ।
 साम्ना वातकफौ हन्ति ग्रहण्यर्शोविकारनुत् ॥२४॥
 चुक्रकं दुर्जरं भेदि अम्ल पित्तकरं गुरु ॥ २५ ॥
 कलम्बिका गुरुर्दृष्या कषाया स्तन्यवृद्धिदा ॥२६॥
 सार्धपं गुरु शाकञ्च बद्धमूलं विदोषकत् ॥ २७ ॥
 ग्रीष्मसुन्दरकस्तित्तो रोचनः कफपित्तनुत् ॥२८॥
 नाडीचः पिच्छिलः शीतो विष्टम्भी वातकोपनः ।
 रक्तपित्तहरः स्वादुर्मण्डूक्याद्याश्च तद्गुणाः ॥२९॥
 पटोलपत्रं पित्तघ्नं नालं तस्य कफापहम् ।
 फलं तस्य विदोषघ्नं मूलं तस्य विरेचनम् ॥३०॥
 निम्बः पित्तकफच्छर्दित्रणहृत्लासकुष्ठनुत् ॥३१॥
 पर्पटस्तु सवेचाग्रस्तित्तः पित्तकफापहः ॥ ३२ ॥

इति चरकसंवादात् ॥ २० ॥

स्वाद्विति । रसत' पाकतश्च । कफापहमिति कफहरम् ॥२१॥

चाङ्गेरीगुणे साम्नेति ईषदम्ना ॥ २४ ॥

मण्डूकी मण्डूकपर्णी मणिमणीतिख्याता । आदिशब्दाद्
 गोजिह्वादीनां ग्रहणम् । गोजिह्वा दार्ढ्यंशाकः ॥ २९ ॥

विदोषशमनी वृष्या काकमाची रसायनी ।

नात्युष्णा शीतवीर्या च भेदनी कुष्ठनाशिनी ॥३३॥

वायुं वत्सादनी हन्यात् पित्तघ्नी तु सुवर्चला ॥३४॥

राजक्षवकशाकन्तु विदोषशमनं लघु ।

ग्राहि शस्तं विशेषेण ग्रहण्यर्शोविकारिणाम् ॥३५॥

दीपनाः कफवातघ्नाश्चिरवित्वाङ्कुराः सराः ॥३६॥

न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थप्लक्षपद्मादिपल्लवाः ।

कषायस्तम्भनाः शीता हिताः पित्तातिसारिणाम् ॥३७॥

अवलगुजः कटुः पाके तिक्तः पित्तकफापहः ॥३८॥

वार्त्ताक कटु तोक्ष्णोष्णं मधुरं कफवातजित् ।

वत्सादनी गुडूची । अस्याश्च पित्तकफहन्तृत्व बोध्यम् ।
तदुक्तं सुश्रुते ।

अटरूषकवेचाग्रगुडूचीनिम्बपर्पटाः ।

किराततिक्तसहितास्त्रिक्ताः पित्तकफापहाः ॥

इति । अन्ये तु पत्रप्रधाने गुडूचीशाके तिक्तरसप्राधान्यात्
पित्तकफहरत्वमेवेत्याहुः । सुवर्चला सूर्यावर्त्तभेदः । अन्येतु
मारिषसदृशनालमार्त्तगलसदृशपत्रं लम्फकमाहुः ॥ ३४ ॥

राजक्षवको दुग्धिका । अन्येतु राजक्षवको बृहत्पत्रः
क्षवथुकारक इत्याहुः ॥ ३५ ॥

चिरवित्त्वः करञ्जकः ॥ ३६ ॥

अवलुजो वागुजोत्पन्नम् ॥ ३८ ॥

जीर्णमिति परिणतम् । अत्र जीर्णं पित्तलमित्यनेना-
परिणतस्यापि पित्ताविरोधित्वमिति बोधयति । अतएव स

रोचनं वल्लिजननं जीर्णान्तु पित्तलं मतम् ॥३६॥
 कण्डूकुष्ठक्रिमिघ्नानि कफवातहराणि च ।
 फलानि बृहतीनान्तु कटुतिक्तलघूनि च ॥४०॥
 कारवेल्वः सकर्कोटो रोचनः कफपित्तनुत् ॥४१॥
 कुष्माण्डकं पित्तहरं बालं मध्य कफावहम् ।
 पक्वं लघूणां सक्षारं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥
 सर्वदोषहरं हृद्यं पथ्यञ्चेतोविकारिणाम् ॥४२॥
 सक्षारा मधुरा रुक्षा रुच्या वातकफापहा ।

वेन वार्त्ताकगुणे हृद्यं रुच्यमपित्तलमित्युक्तम् । अन्ये तु पठन्ति
 सा बाला कफपित्तघ्नी पक्वा सक्षारपित्तला ।
 सदाफला त्रिदोषघ्नी रक्तपित्तप्रसादनौ ॥ ३९ ॥
 अन्ये तु कण्टकारीफलं पृथगेव पठन्ति ॥ ४० ॥
 कारवेल्वः स्वनामख्यातः । कर्कोटो बृहत्कर्कोटोऽल्प-
 कर्कोटी च ॥ ४१ ॥

कुष्माण्डस्य बालाद्यवस्थाभेदेन गुणमाह कुष्माण्डकमिति ।
 मध्यस्य कफावहत्वेन वातपित्तहरत्वं सूच्यते । यदाह वाग्भटः
 कुष्माण्डं वातपित्तजित् । अतएव कफमावहति करोतीति
 कफावहमिति उक्तनोऽप्याचष्टे । अयन्तु सौश्रुतः श्लोकः । पक्व-
 मित्यत्र शुक्लमिति पठ्यते । तथापि स एवार्थः । पक्वस्य शुक्ल-
 वर्णत्वात् चक्रेण स्पष्टार्थं पक्वमित्युक्तम् । सर्वदोषहरमिति
 सर्वग्रहणं रक्तोपसंग्रहार्थम् । सर्वदोषसहमित्यन्ये पठन्ति ।
 अत्रायमर्थः न करोति नवा श्रमयतीत्यर्थ इति निबन्धसंग्रह-
 क्तः । चेतोविकारा अपस्मारादयः ॥ ४२ ॥

अश्मरीभेदनी गुर्वी नाडी कुष्माण्डसम्भवा ॥४३॥
 एवार्कं सकर्कारु सुपक्वं कफवातकृत् ।
 सक्षारं मधुरं रुच्यं दीपनं नातिपित्तलम् ॥४४॥
 बालं सनीलं त्रिपुषं तेषां पित्तहरं स्मृतम् ।
 तत् पाण्डुकफकृज्जीर्णमम्लं वातकफापहम् ॥४५॥
 शीर्णवृन्तं कफहरं सक्षारं मधुरं हि तत् ।
 भेदनं दीपनं हृद्यमानाहाष्ठीलनुल्लघु ॥ ४६ ॥
 अलावुः शीतला रूक्षा गुर्वी वर्च्चःप्रभेदिनी ॥४७॥
 अलावुनाडिका गुर्वी मधुरा पित्तनाशिनी ।
 वातश्लेष्मकरी रूक्षा शीतला मलभेदिनी ॥४८॥
 तिक्तालावुरहृद्या तु वामनी वातपित्तजित् ॥४९॥

कफवातकृदिति कफवातकरम् । एवार्कं लोमशकं
 कर्कोटीति डल्लनः । राजकर्कोटीत्यन्ये । फुटीति संज्ञया गौडे
 प्रसिद्धमिति त्रिविक्रमः । कर्कारु कर्कोटीभेदः ॥ ४४ ॥

त्रिपुषं मायासु । सनीलमिति नीलावस्थम् । बालमित्य-
 भिनवम् । पाण्डुति पाण्डुवर्णं मध्यावस्थमित्यर्थः । कफकृत्
 कफकरं जीर्णमिति परिणतम् ॥ ४५ ॥

शीर्णवृन्तं सुखाशकमिति चक्रः । अत्र शीर्णमित्यादिः
 मधुरं हितमित्यन्तो बालस्य गुणः । भेदनं दीपनं हृद्यमिति
 मध्यस्य आनाहाष्ठीलनुल्लघ्विति जीर्णस्येति निबन्धसंग्रहः ।
 अत्राष्ठीला मूत्राष्ठीला न तु वाताष्ठीला । अस्या वातप्रशमक-
 त्वादिति चक्रः ॥ ४६ ॥

कुमुदोत्पलनालास्तु सपुष्पाः सफलाः स्मृताः ।
शीताः स्वादुकषायाश्च कफमारुतकोपनाः ॥५०॥

हस्तिमध्वालुकादीनि रक्तपित्तहराणि च ।
गुरुणि स्वादुशीतानि स्तन्यशुक्रकराणि च ॥१॥
विदारीकन्दो बल्यश्च वातपित्तहरश्च सः ।
मधुरो वृंहणो वृष्यः शीतः स्वय्योऽतिमूत्रलः ॥२॥
वातपित्तहरी वृष्या स्वादुतिक्ता शतावरी ।
महती सैव हृद्या च मेधाग्निबलवर्द्धिनी ॥
ग्रहण्यर्शोविकारघ्नी वृष्या शीता रसायनी ।
कफपित्तहरास्तिक्तास्तस्या एवाङ्गुराः स्मृताः ॥३॥
तरुटविसशालूकक्रौञ्चादनकशेरुकम् ।
शृङ्गाटकाङ्गालोडग्रञ्च गुरु विष्टम्भि शीतलम् ॥४॥

कन्दगुणमाह हस्तीत्यादि । हस्त्यालुकं मध्वालुकञ्च स्वना-
मख्यातम् ॥ १ ॥

विदारीकन्दो द्विविधः अल्पबहुक्षीरभेदेन । तत्राल्पक्षीरः
हस्तिपादक इति ख्यातः । बहुक्षीरस्तु दीर्घमूलस्तस्य कन्दो
भूमिकुष्माण्ड इति लोके ॥ २ ॥

महदल्पभेदेन शतावरी द्विविधा तस्या एवेति शतावर्यं
इत्यर्थः ॥ ३ ॥

तरुटकं कल्लारकन्दः । क्रौञ्चादनं घेषुलुका । अङ्गलोड्यं
ङ्गलोत्पलकन्दः । शृङ्गाटकं फलमपि कशेरुकादिकन्दगुण-

पिण्डालुकं कफहरं गुरु वातप्रकोपणम् ॥ ५ ॥
 वज्राख्यकन्दः श्लेष्मघ्नः कटुपाकश्च पित्तकृत् ॥ ६ ॥
 वेणोः करीराः कफला मधुरा रसपाकतः ।
 विदाहिनो नातिबलाः सकषाया विरुक्षणाः ॥ ७ ॥
 ऐन्दुकञ्च नदीमाषं विषदं गुरु शीतलम् ॥ ८ ॥
 शूरणो दीपनो रुच्यः कफघ्नो विषदो लघुः ।
 विशेषादर्शसां पथ्यो भूकन्दस्त्वतिदोषलः ॥ ९ ॥
 माणकं स्वादु शीतञ्च गुरु चापि प्रकीर्तितम् ॥ १० ॥
 कदल्या बलकृन्मूलं वातपित्तापहं गुरु ॥ ११ ॥
 आमवातकरी कच्ची कफकृद्गुरुपिच्छला ॥ १२ ॥

सामान्यादिहेव पठ्यते । कशेरुकं द्विविधं क्षुद्रं महच्च । तत्र
 क्षुद्रं चिञ्चोटक इति ख्यातं महत्तु राजकशेरुकम् ॥ ४ ॥

कफं हरतीति कफहरम् ॥ ५ ॥

वज्राख्यकन्दः सुरेन्द्रकन्दः चामघास इति लोके ॥ ६ ॥

अत्र केचिन्मधुररसपाकस्य विदाहित्वं नोपपद्यत इति कटु-
 का रसपाकत इति पठन्ति । अन्ये तु मधुरस्यापि विदाहित्व-
 प्रभावादेव समर्थयन्ति ॥ ७ ॥

ऐन्दुकं निक्षारम् । नदीमाषकम् उन्दीमान इति ख्यातम् ॥ ८ ॥

शूरणो वनकन्दः । भूकन्द इति ग्राम्यकन्दः । अयमेव
 सुशुते स्थलकन्दसंज्ञया पठ्यते । भूकन्दः प्रातृदुग्धवः प्रसिद्ध
 एवेत्यरुणः ॥ ९ ॥

बलकृत् बलकरम् ॥ ११ ॥

कफकृत् कफकरी ॥ १२ ॥

वाराहकन्दः श्लेष्मघ्नः कटुको रसपाकतः ।
 मेहकुष्ठक्रिमिहरो बल्यो वृष्यो रसायनः ॥ १३ ॥
 तालस्य नारिकेलस्य खर्जूरस्य शिरांसि च ।
 कषायस्निग्धमधुरवृंहणानि गुरूणि च ॥ १४ ॥
 गुवाकस्य शिरस्तद्वद् भेदनं मदकारकम् ॥ १५ ॥
 बालं ह्यनार्त्तवं जीर्णं व्याधित क्रिमिभक्षितम् ।
 कन्दं विवर्जयेत् सर्वं यो वा सम्यक् न रोहति ॥ १६ ॥
 शणस्य कोविदारस्य कर्वूदारस्य शाल्मलेः ।
 पुष्पं संग्राहि शस्तञ्च रक्तपित्ते विशेषतः ॥ १७ ॥
 वृषागस्त्यस्य पुष्पाणि क्षयकासापहानि च ॥ १८ ॥
 आगस्त्यं नातिशीतोष्णं नक्ताभ्यानाञ्च शस्यते ॥ १९ ॥
 राजवृक्षस्य निम्बस्य मुष्ककाकाशिनस्य च ।
 कफपित्तहरं पुष्पं कुष्ठघ्नं कुटजस्य च ॥ २० ॥
 सतिक्तमधुरं शीतं पद्मं पित्तकफापहम् ॥ २१ ॥

वाराहकन्दो वक्त्रालुक इति ख्यातः ॥ १३ ॥

मूलप्रसङ्गेनाग्रगुणमपि केषाञ्चिदाह तालस्येति ॥ १४ ॥

हेयं कन्दमाह बालमिति । न रोहति न जायते ॥ १६ ॥

पुष्पशाकगुणमाह शणस्येति ॥ १७ ॥

आगस्त्यो वङ्गसेनः । तयोर्मध्ये आगस्त्यस्य विशेषगुणमाह
 आगस्त्यमिति ॥ १९ ॥

राजवृक्षः स्वर्णालुः । निबन्धसंग्रहस्तु रक्तवृक्षस्येति पठि-
 त्वा रक्तचन्दनस्येति व्याचष्टे । मुष्कको घण्टापारुली ॥ २० ॥

मधुरं पिच्छिलं स्निग्धं कुमुदं ह्लादि शीतलम् ॥२२॥

सिन्दुवारं जीवनीयं हिमं पित्तविनाशनम् ।

यथावृक्षं विजानीयात् कुसुमस्य गुणागुणान् ॥२३॥

कृत्रकास्तु पलालेक्षुकरीषक्षितिरेणुजाः ।

सर्वे संस्वेदजाः शीताः कषायाः स्वादुपिच्छिलाः ॥

गुरवश्छर्द्यतीसारज्वरश्चेक्षामयप्रदाः ॥ २५ ॥

कर्कशं परिजीर्णञ्च क्रिमिजुष्टमदेशजम् ।

विवर्जयेत् पत्रशाकं यदकालविरोहि च ॥ २६ ॥

सतीलो वास्तूकश्चुच्छुचिल्लीसूलकपोतिका ।

मण्डूकपर्णी जीवन्ती शाकवर्गे प्रशस्यते ॥ २७ ॥

धान्येषु मांसेषु फलेषु चैव

शाकेषु चानुक्तमिहाप्रमेयात् ।

सिन्दुवारं निर्गुण्डीपुष्पमिति उल्लन उपसंहरति ॥ २३ ॥

यादृशं पत्रशाकं हेयं तदाह कर्कशमिति ॥ २५ ॥

उक्तेषु प्रधाततमं शाकमाह सतील इति । सतीलो वन्तुल-
कलायः । चुच्छु चेउ इति लोके । चिल्ली चेतवास्तूकः । मण्डू-
पर्णी मणिमणीतिलोके । ब्राह्मीति उल्लनः । जीवन्ती स्वर्णनाड
इति चक्रः । उल्लनस्तु जीवन्ती जीवा तण्डुलीयसदृशीत्या-
चष्टे ॥ २७ ॥

द्रव्याणामानन्धादनुक्तद्रव्यगुणज्ञानोपायमाह धान्येष्विति ।
फलानि वक्ष्यमाणानि । चकाराद्द्रवद्रव्यकृतान्नादीनां समु-

आस्वादतो भूतगुणैर्गृहीत्वा
 तदादिशेद्द्रव्यमनल्पबुद्धिः ॥ २८ ॥
 शाकं हिनस्ति वपुरस्थि निहन्ति नेत्रम्
 वर्णं विनाशयति शुक्रमथासृजञ्च ।
 ओजःक्षयं प्रकुरुते पलितन्वकाले
 हन्ति स्मृतिं गतिमिति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ २९ ॥

क्षयः । इहेति शास्त्रे । अप्रमेयादिति भावपरो निर्देशः । तेना-
 नन्यादित्यर्थः । अयञ्चावचने हेतुः । अत्रैवार्थे चरकोऽप्याह ।

अन्नपानैकदेशोऽयमुक्तः प्रायोपयोगिकः ।

द्रव्याणि न हि निर्देष्टुं शक्यं कार्त्तस्त्रेण नामभिः ॥

इति । अप्रमोहादिति च क्वचित् पाठः । अन्ये तु
 अनुक्तमपि प्रमादादिति पठन्ति । तन्न प्रमादोऽनवधानं
 मिथ्याज्ञानमिति यावत् । तत्तु सुनीनां नास्त्येवेति । आस्वा-
 दत इति रसतः । रसाना मधुरादीनां ये गुणाः शीतोष्ण-
 त्वादयः । यानि वा कर्माणि वातादिहरणह्लादनादीनि तैस्तै-
 र्गुणैर्कर्मभिस्तत्तदनुक्तद्रव्यमादिशेत् ब्रूयादित्यर्थः । भूतगुणै-
 र्येति चकारात् पार्थिवादिद्रव्यारम्भकाणां भूतानां ये गुणाः
 स्थूलसान्द्रत्वादयस्तैर्द्रव्यस्य पार्थिवादिकमवधार्य पार्थिवादि-
 द्रव्यप्रतिवद्गुणैर्कर्मभिरेव तत्तदनुक्तं द्रव्यमादिशेदित्यर्थः ।
 तत्तदभूतगुणग्रहणञ्च किञ्चित् प्रत्यक्षतः किञ्चिदुपयुक्तवचनतः ।
 किञ्चिदुपयोगतश्चेति ज्ञेयम् ॥ २८ ॥

इति शाकवर्गः ।

शाकीषु सर्वे निवसन्ति रोगा
 रोगो हि देहस्य विनाशहेतुः ।
 तस्माद्बुधैः शाकविवर्जनं हि
 कार्यं तथाम्लेषु स एव दोषः ॥ ३० ॥
 इति शाकवर्गः ।

सैन्धवं दीपनं हृद्यं चक्षुष्यं रोचनं लघु ।
 स्निग्धं दृष्यञ्च मधुरं शीतं दोषघ्नमुत्तमम् ॥ १ ॥
 सामुद्रं मधुरं पाके नात्युष्णमविदाहि च ।
 भेदन स्निग्धमीषञ्च शूलघ्नं नातिपित्तलम् ॥ २ ॥
 विडं सक्षारतीक्ष्णोष्णं सूक्ष्मं दीपनरोचनम् ।
 शूलहृद्रोगशमनं रुच्यं पातानुलोमनम् ॥ ३ ॥
 सौवर्चलन्तु वीर्योष्णं विषदं कटुकं लघु ।
 गुल्मशूलविवम्भघ्नं हृद्यं सुरभि दीपनम् ॥ ४ ॥

सैन्धवादीनां व्यञ्जनसंस्कारकत्वात् शाकानन्तरं लवणादि-
 वर्गमाह । अत्रापि लवणेषु सैन्धवस्य श्रेष्ठत्वात् प्रथमं तद्गुण-
 माह सैन्धवमिति । अत्र मधुरमित्यनन्तरं चकारो योज्यः ।
 तेनेष्वमधुरत्वं बोध्यते चशब्दसमुच्चितत्वात् । दोषघ्नमिति
 त्रिदोषहरम् । उत्तममिति लवणेषु श्रेष्ठम् । उक्तञ्च ।

त्रिदोषघ्नं समधुरं सैन्धवं लवणोत्तममिति ॥ १ ॥
 दक्षिणसमुद्रे भवतीति सामुद्रं करकचलवणम् ॥ २ ॥
 विडं कृत्रिमं स्नानामख्यातम् ॥ ३ ॥

३

सौवर्चलगुणाः कृष्णालवणे मन्धवर्जिताः ॥ ५ ॥
 सतिक्तं कटु सचारं तीक्ष्णमुत्केदि चौद्भिदम् ॥ ६ ॥
 रौमकं तीक्ष्णमुष्णञ्च व्याधि कटुपाकि च ।
 वातघ्नं लघु विष्यन्दि सूक्ष्मं विड्भेदि मूत्रलम् ॥ ७ ॥
 दीपनं पाचनं भेदि लवणं गुडिकाह्वयम् ।
 कफवातक्रिमिघ्नञ्च लेखनं पित्तकोपनम् ॥ ८ ॥
 क्षारास्तु दीपनाः सर्वे रक्तपित्तकराः सराः ।
 गुल्मार्शोग्रहणीदोषशर्कराश्मविनाशनाः ॥ ९ ॥
 ज्ञेयौ वक्त्रिसमौ क्षारौ सर्जिकायवशूकजौ ।
 शुक्रश्लेष्मविवन्धार्शोगुल्मप्लीहविनाशनौ ॥ १० ॥

सौवर्चल प्रसिद्धम् ॥ ४ ॥

भुवमुद्भिद्योत्पन्नस्य क्षारोदकस्य सूर्यरश्मिभिर्वर्जितापाद्वा
 कथनादयत्नवणमुत्पद्यते तदौद्भिदमिति निबन्धसंग्रहः । चक्रस्तु
 ऊर्ध्वदेशोद्भवो क्षारिकालवणमौद्भिदलवणमित्याह । अन्ये तु
 पाक्यलवणमौद्भिदमित्याहुः ॥ ६ ॥

रुमा नाम नदी तद्भव रौमकम् । साश्मविदेशोत्थं लवणं
 गडलवणमिति ख्यातमित्यन्ये । विष्यन्दीति कफघ्नावकारक-
 मिति डल्लनः । सूक्ष्मस्रोतोऽनुसारित्वात् सूक्ष्मम् ॥ ७ ॥

पाक्यलवणविशेषगुडिकालवणगुणमाह दीपनमिति । पाका-
 दतिकठिनीभावेन गुडिकाकारं लवणं गुडिकालवणम् ॥ ८ ॥

क्षाराणामपि लवणरसत्वात् क्षारगुणानप्यत्रैवाह क्षारा
 इति ॥ ९ ॥

क्षारविशेषगुणमाह ज्ञेयाविति ॥ १० ॥

अग्निदीप्तिकरस्तीक्ष्णष्टङ्गणक्षार उच्यते ॥ ११ ॥
 आर्द्रकं रोचनं हृद्यं कटूष्णं वृष्यमेव च ।
 कफानिलहरं स्वयं विबन्धानाहंशूलनुत् ॥ १२ ॥
 शुण्ठी तु कफवातघ्नी सस्नेहा लघुदीपनी ।
 वृष्योष्णा रोचनी हृद्या विपाके मधुरा कटुः ॥ १३ ॥
 पिप्पल्याद्रां स्वादुशीता गुर्वी श्लेष्मप्रकोपणी ॥ १४ ॥
 सा शुष्का मधुरा पाके वृष्या पित्तप्रसादनी ।
 स्निग्धोष्णा दीपनी वातश्लेष्मनुच्छ्वासनाशिनी ॥ १५ ॥
 मरिचं लघु तीक्ष्णोष्णं रुक्षरोचनदीपनम् ।
 रसे पाके च कटुकं कफघ्नं पित्तकोपनम् ॥ १६ ॥
 स्वादु पाक्याद्रमरिचं गुरु श्लेष्मप्रकोपि च ॥ १७ ॥

आर्द्रकादीनामपि व्यञ्जनसंस्कारकत्वादत्रैव तद्गुणमार्हं
 आर्द्रकमिति ॥ ११ ॥

श्लेष्मप्रकोपणीति स्वर्गापेक्षया । न श्लेष्मशमनीत्यर्थ इति
 उल्लेखः ॥ १४ ॥

मधुरपाकितया पित्तं प्रसादयतीति चक्रः । अन्ये तु
 पित्ताविरोधिनीति पठन्ति । ईषत्पित्तविरोधिनीति च व्याच-
 क्षते । केचित्तु पित्तकोपनीति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च ।

सा पित्तशमनी पूर्वं दर्शिता वीर्यवादिना ।

शास्त्रकारेण निर्दिष्टा सा तु पित्तप्रकोपणी ॥

तच्चाद्रां पित्तशमनी शुष्का पित्तप्रकोपणी इति ॥ १५ ॥

मरिचमिति शुष्कमरिचमित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्लेष्मप्रकोपीति । श्लेष्मणोऽन्यतश्च तस्य प्रकोपणम् कटु-

नात्युष्णं नातिशीतञ्च वीर्य्यतो मरिचं सितम् ।
 गुणवन्मरिचेभ्यश्च चक्षुष्यञ्च विशेषतः ॥ १८ ॥
 हिङ्गु तीक्ष्णं कटुरसं शूलाजीर्णविवम्बनुत् ।
 लघूष्णं पाचनं स्निग्धं दीपन कफवातजित् ॥ १९ ॥
 जीरकं रुचिकृत्सर्वं गन्धाढ्यं कफवातजित् ।
 तीक्ष्णोष्णं कटुकं पाके कटु, पित्ताग्निवर्द्धनम् २०
 यमानी कृष्णजीरश्च क्षेया जीरकवद्गुणैः ॥ २१ ॥
 धन्याकं कासहृद्दृदिशमनं चक्षुषोर्हितम् ।
 कषायतिक्त मधुरं हृद्य रोचनदीपनम् ॥ २२ ॥
 लमुनः क्षारमधुरः पले मधुरपिच्छलः ।
 मध्ये कन्दे तु तीक्ष्णोष्णः कटुपाकरसः सरः ॥
 हृद्यः केश्यो गुरुवृष्यः स्निग्धो दीपनपाचनः ।
 भग्नसन्धानकृद्वल्यो रक्तपित्तप्रकोपणः ॥
 किलासकुष्ठगुल्मार्शोमेहक्रिमिकफानिलान् ।
 सहिक्कापीनसप्र्वासकासान् हन्ति रसायनः ॥ २३ ॥

तीक्ष्णोष्णत्वात् करोतीति चक्रः । ये तु चयमपि श्लेष्मणो
 वदन्ति तदनुभवविरुद्धम् । उल्लनस्तु श्लेष्मप्रसेकि चेति पठति ॥ १७ ॥

सितं मरिच शोभाञ्जनवीजम् । अन्ये तु मरिचमेव शुक्लं
 वदन्ति ॥ १८ ॥

सर्वमिति । शुक्लपीतभेदाजीरकद्वयमिति चक्रः ॥ २० ॥

कृष्णजीरः कारवी ॥ २१ ॥

पलाण्डुर्मधुरो वृष्यः कटुः स्निग्धोऽनिलापहः ।
बल्यः पित्ताविरोधी च कफकृद्रोचनो गुरुः ॥२४॥
ग्राही गृञ्जनकस्तीक्ष्णो ग्रहण्यर्शोविकारनुत् ॥२५॥

इति लवणादिवर्गः ।

कषायानुरसं नातिपित्तलं दाडिमं स्मृतम् ।
दीपनीयं रुचिकरं हृद्यं वर्चोविवन्धनम् ॥ १ ॥

अनिलापहो वातप्रशमकः । कफकृदिति नात्ययं कफ-
करः । पित्ताविरोधीति किञ्चित्पित्तकर इत्यर्थः । यदाह ।
नात्युष्णवैर्योऽनिलहा कटुश्च तीक्ष्णो गुरुर्नातिकफावहश्च ।
बलावहः पित्तकरोऽथ किञ्चित् पलाण्डुरग्नि परिवर्द्धयेच्च ॥
पलाण्डु पेयाज इति ख्याते ॥ २४ ॥
गृञ्जनक गाजर इति नाम्ना मगधादौ ख्यातः ॥ २५ ॥
इति लवणादिवर्गः ।

यद्यपि शाकेषु फलपाठाच्छाकानन्तरमेव फलगुणाभिधानं
युक्तं तथापि शाकमंस्कारत्वेनान्तरङ्गत्वात् अल्पवक्तव्यत्वाच्च
सूचिकटाहन्यायेन प्रथम लवणादिवर्गमभिधाय अनन्तरं फल-
गुणानाह कषायानुरसमिति । नातिपित्तलमिति । योग्यतया
अम्लदाडिममेवैवंगुणं बोध्यम् ईषत्पित्तकरमित्यर्थः । चरकेऽपि
सर्वं पित्तलमम्लमन्यत्र दाडिमामलकादिति इत्यत्र भट्टारहरि-
श्चन्द्रेण दाडिमग्रहणं निरस्य अन्यत्रामलकादित्येव प्राठः

द्विधिधं तत्तु विज्ञेयं मधुरञ्चास्त्रमेव च ।

विदोषघ्नन्तु मधुरमस्त्रं वातकफापहम् ॥ २ ॥

प्राचीनामलकञ्चैव दोषघ्नं गरहारि च ॥ ३ ॥

कर्कन्धुकोलवदरमामं पित्तकफापहम् ।

पक्वं पित्तानिलहरं स्निग्धं समधुरं सरम् ॥ ४ ॥

तच्छुष्कं कफवातघ्नं न च पित्ते विरुध्यते ।

पुराणं तट्प्रशमनं श्रमघ्नं लघु दीपनम् ॥ ५ ॥

सौवीरं वदरं स्निग्धं मधुरं वातपित्तजित् ॥ ६ ॥

पुरस्कृत इति । चन्द्रिकाकारेणाप्यनुमतमेतत् । चक्रेणापि नातिपित्तलमित्येव पाठोऽनुमन्यते । किन्तु अस्मिन् पक्षे ।

अस्त्रं पित्तकर प्रायो दाडिमामलकादृते ।

इति वाग्भटविरोधो दुष्यरिहर इत्यवधेयम् । अन्ये तु नापि पित्तलमिति पठित्वा अस्त्रं दाडिमं पित्तं न करोति न च शमयतीति च व्याचक्षते । चरकेऽपि दाडिमगुणे कफपित्तविरोधीत्युक्तम् । तत्रास्त्रं दाडिम पित्ताविरोधि मधुरन्तु कर्कमाविरोधीत्याहुः ॥ १ ॥

प्राचीनामलकं प्रसिद्धम् ॥ ३ ॥

कर्कन्धुरत्या शृगालकोलिः । कोलं मध्यप्रमाणवदरम् । वदर महद्वदरम् । अस्त्रमिति पाठोऽप्याममेव आमावस्थायामेव तेषामस्त्रत्वात् पित्तकफापहमिति पित्तकफजनकम् ॥ ४ ॥

पुराणमिति पक्ववदरचूर्णम् । तदीयशुण्ठकमिति चक्रः ॥ ५ ॥

सौवीराख्यं वदरं महत्तमं आमपक्वावस्थायाम् मधुरमिति चन्द्रिकाकारः ॥ ६ ॥

आम्रं बालं रक्तपित्तकरं मध्यन्तु पित्तलम् ।
 पक्वं वर्णकरं रुच्यं मांसशुक्रबलप्रदम् ॥
 पित्ताविरोधि वातघ्नं हृद्यं गुर्वनुलोमनम् ॥ ७ ॥
 आम्रपेशी कषायास्त्रा भेदनी कफवातजित् ॥ ८ ॥
 आम्रातकं तर्पणञ्च बल्यं मधुरवृंहणम् ।
 स्नेहनं श्लेष्मलं शीतं वृष्यं विष्टभ्य जीर्यति ॥ ९ ॥
 लकुचं गुरु विष्टम्भि त्रिदोषं शुक्रदूषणम् ॥ १० ॥
 करमर्दं तृषाहारि रुच्यम्नपित्तकारकम् ॥ ११ ॥
 वातपित्तहरं वृष्यं पियालं गुरु शीतलम् ॥ १२ ॥

आम्रव्यावस्थाभेदेन गुणभेदमाह आम्रमिति ।

भट्टारहरिश्चन्द्रेणापि चरके रक्तपित्तकरं बालमिति पाठ
 निरस्य वातपित्तकरं बालमित्येव पाठः पुरस्कृतः । चक्रेणा-
 प्यनुमतमेतत् । युक्तञ्चेतत् । सुश्रुतेऽपि पित्तमारुतकृदुबालमित्यु-
 क्तत्वात् । किन्तु वाग्भटे वातपित्तास्रकृदुबालमिति दर्शनात्
 रक्तपित्तकरत्वञ्चास्य न विरुध्यत इति ज्ञेयम् ॥ ७ ॥

आम्रपेशी शुष्कास्त्रम् ॥ ८ ॥

आम्रातकमास्त्रफलसदृशमिति चन्द्रिका । आमडा इति
 ख्यात इति चक्रः । तद्विविधं मधुरमस्त्रञ्च । तत्र मधुरस्यै-
 वायं गुणश्चरकेणोक्तः । अस्त्राम्रातकगुणस्य पञ्चादुक्तत्वात् ॥ ९ ॥

लकुचो डहुः ॥ १० ॥

करमर्दं कण्टकीफलमिति चन्द्रिका । तद्विविधं मह-
 दल्पञ्च । तत्र महत् प्रायशो ग्रामभवमस्त्रञ्च । अल्पा तु कर-
 मर्दी वनजा मधुरास्त्रफला इति च व्याचष्टे ॥ ११ ॥

भव्यं स्वादु कषायास्त्रं हृद्यमास्यविशोधनम् ।
 पित्तश्लेष्महरं ग्राहि गुरु विष्टम्भि शीतलम् ॥१३॥
 अम्लवेतसमत्यस्त्रं तीक्ष्णं स्निग्धञ्च दीपनम् ॥१४॥
 वातापहं तिन्त्रिङ्गीकमामं पित्तबलाशकृत् ।
 ग्राह्युष्णं दीपनं रुच्यं सम्पक्कं कफवातनुत् ॥१५॥
 अम्लिकायाः फलं पक्कं तस्माच्चाल्पतरं गुणैः ॥१६॥
 कषायविषदत्वाच्च सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ।
 अवदंशक्षमं रुक्षं वातलं लवलीफलम् ॥ १७ ॥
 जम्बीरं वातकफनुद् गुरु पित्तप्रकोपणम् ।
 तृष्णाशूलकफोत्क्लेशच्छर्दिश्वासनिवारणम् ॥१८॥
 नागरङ्गं दुर्जरञ्च गुरु वातविनाशनम् ॥ १९ ॥

पियाली मगधे खनामख्यातः ॥ १२ ॥

भव्यं तालफलोपमं केवलवल्गलसहतिमात्रमिति चन्द्रिका
 भानुमती च । अन्ये तु कर्मरङ्गफलं भव्यमाहुः ॥१३॥

अम्लवेतस थैकलमिति उत्तरदेशे ख्यातम् ॥ १४ ॥

तिन्त्रिङ्गीकं महार्द्रकम् न तु तिन्त्रिङ्गीफलम् चरके सुश्रुते
 च पृथगेवार्द्रिकायाः फलमित्यादिना तद्गुणपाठात् । पुरुषोत्त-
 मस्तु तिन्त्रिङ्गीफलमम्लिकायाः फलमिति भ्रान्त्या महार्द्रक-
 गुणं पृथगेव पठति । तत्पुनरविरोधाज्जृम्भितम् ॥ १५ ॥

अम्लिकायाः फलं तिन्त्रिङ्गीफलम् ॥ १६ ॥

अवदंशक्षममिति लवलीफलं प्राश्य द्रव्यान्तरे रुचिर्भवति
 इत्यर्थः ॥ १७ ॥

फलं वेत्रस्य वातघ्नमक्षपित्तविनाशकम् ॥ २० ॥
 मातुलुङ्गफलं हृद्यमम्लं लघ्वग्निदीपनम् ।
 श्वासकासारुचिहरं तृष्णाघ्नं कण्ठशोधनम् ॥ २१ ॥
 बीजपूरस्य तिक्ता त्वक् दुर्जरा कफवातहृत् ॥ २२ ॥
 तन्मांसं स्वादु शीतञ्च गुरु मारुतपित्तजित् ॥ २३ ॥
 केशरन्तु लघु ग्राहि गुल्मार्शोघ्नं हि दीपनम् ।
 मेध्यं शूलानिलच्छर्दिकफारोचकनाशनम् ॥ २४ ॥
 एवम्प्रकारा विज्ञेया वृष्ट्या च मधुकुक्कुटी ॥ २५ ॥
 कपित्थमांसं कण्ठघ्नं विषघ्नं ग्राहि वातलम् ।
 मधुराम्लकषायत्वात् सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ।
 तदेव सिद्धं दोषघ्नं विषघ्नं ग्राहि गुर्वपि ॥ २६ ॥
 जाम्बवं वातलं ग्राहि रुक्षं पित्तकफापहम् ॥ २७ ॥

मातुलुङ्गफलस्य प्रत्यवयवगुणं निर्दिशन्नाह बीजपूरस्येति ।
 बीजपूरस्येति मातुलुङ्गस्य कफवातहृदिति कफवातनाशिनी
 तिक्ता त्वग्दुर्जरा तस्य वातक्रिमिकफापहेत्युक्तेः ॥ २२ ॥

मांसमिति त्वक्केशरमध्यभागः ॥ २३ ॥

मेध्यं मेधाहितं प्रभावात् ॥ २४ ॥

मधुकुक्कुटी मखुर इति ख्याता । मातुलुङ्गापेक्षया महा-
 प्रमाणा बहुमांसाल्पकेशरा ॥ २५ ॥

तदेवेति । कपित्थं सिद्धमिति कालवशात् पक्वम् ॥ २६ ॥

जम्बूस्त्रिविधा राजजम्बूर्महाफला । काकजम्बूर्वनजम्बू-

तिन्दुकं तुवरं स्वादु गुरु पित्तकफापहम् ॥२८॥

स्निग्धं स्वादु कषायञ्च राजादनफलं गुरु ॥२९॥

कषायमधुरं रुच्यं तोदनं कफवातजित् ।

रिति ख्याता । भूमिजम्बरफला । अत्र पुनरविशेषात् जाम्ब-
वशब्देन सर्वजम्बूफलमुच्यते ॥ २७ ॥

तिन्दुकं गाव इति ख्यातं केन्दुरिति केचित् । तुवरं
कषायरसं कषायरसत्वञ्चास्य आमावस्यायां स्वादुरसञ्चास्य पक्वा-
वस्थायामेव विज्ञेयम् । पित्तकफापहत्वञ्चास्यामपक्वसाधारणो
गुणः । उक्तञ्च ।

आम कषायं संग्राहि तिन्दुकं वातकोपनम् ।

विपाके गुरु सम्पक्वं मधुरं कफपित्तजित् ॥

अत्रामस्य वातकोपित्वेन पित्तकफहन्तृत्वमर्थलभ्यमेव ॥२८॥

राजादनफलम् खजूरसदृशं क्षीरिकायाः फलमिति
चन्द्रिका ॥ २९ ॥

तोदनं वामप्रियं फलम् वारणाश्लिकेति दाक्षिणात्येषु
ख्यातम् । ननु पित्ताग्निवर्द्धनमित्युभयोपादानं न युज्यते ।
सुश्रुते न खलु पित्तव्यतिरेकेणान्योऽग्निरूपलभ्यते इत्यादिना,
पित्ताग्न्योरभेदस्योक्तत्वात् । अनुमानञ्च पित्ताग्न्योरभेदसाध-
कम् यथा अग्नित्वेन व्यवहियमाणं तेजः पित्तावयवरूपम् ।
पित्तवर्द्धनपित्तक्षपणकैर्हृदिक्लासयोगित्वात् प्रदेशान्तरस्थपित्ता-
वयववदिति । आगमा अपि अग्निपित्तयोरभेदसाधका यथा ।

कानकं राजतं ताम्रं कृष्णायस्त्रपु सीसकम् ।

चिरस्थानाद्विलीयन्ते पित्ततेजःप्रतापनात् ॥

इति । तथा षष्ठी कला पित्तधरा इत्यादिना अग्न्याधा-
रतया ग्रहण्युक्ता । तथा भोजेऽपि ।

अम्लोष्णं लघु संग्राहि स्निग्धं पित्ताग्निवर्द्धनम् ॥ ३० ॥

अनुपाकिफलं स्वादु वातपित्तविनाशनम् ॥ ३१ ॥

क्षीरिवृक्षफलं विद्याद्गुरु विष्टम्भि शैतलम् ।

कषायमधुरं साम्लं नातिमारुतकोपनम् ॥ ३२ ॥

तस्मात् तेजोमयं पित्तं पित्तोष्मा यः स पक्तिमान् ।

इति अत्रोच्यते वह्निपित्तयोः पारमार्थिके हि अभेदे तीक्ष्णः पित्तेनाग्निरिति कार्यकारणभावो न स्यात् तथा कट्वजीर्ण-विदाह्यम्लक्षाराद्यैः पित्तमुल्लेखम् । आप्लावयद्वन्त्यनलमिति चरकवचनञ्च विरुध्यते । तथा पित्तशमकमपि घृतमग्निमेधे करोतीत्युक्तमसङ्गतं स्यात् । तथा समदोषः समाग्निश्चेति वचनेऽपि पौनरुक्त्यं दुष्परिहरं स्यात् । अभेदसाधकानुमाने चासिद्धो हेतुः । घृतस्य पित्तशमकस्यापि अग्निवर्द्धकत्वात् । तथा कट्वजीर्णविदाह्यम्लस्य च पित्तजननावान्तरव्यापारस्या-मनुपघातकत्वात् । यदप्यभेदसाधकं पित्ततेजःप्रतापनादिति वजनं तथा पित्तोष्मा यः स पक्तिमानिति च तदपि पित्ता-द्विन्नस्य तदवयवस्य तेजसोऽग्नित्वं वदति । तस्मात् अवयवावय-विरूपेणाग्नियित्तयोर्भेदो विद्यत एव । सुश्रुतेन तु अवयवा-वयविनोरभेद एव विवक्षित इति न विरोधः । अभेदा-श्रयणञ्च पित्तवर्द्धनैः प्रायो वर्द्धनमग्नेः सत्त्वमकैश्च प्रायः क्षप-णमग्नेरिति प्रतिपादनार्थम् । पित्ततेजोरूपतायाञ्च वङ्गे-स्तेजोविपरीतपित्तद्रवांशवर्द्धकाजीर्णविदाह्यम्लादिभिर्व्यस्नीभूत-द्रवपित्तजननादग्नेर्बिर्वापणं युक्तमेवेति ॥ ३० ॥

अनुपाकीति । अनुया इति ख्यातम् ॥ ३१ ॥

क्षीरिवृक्षा न्यग्रोधोडुम्बराञ्जत्यम्लक्षवादयः ॥ ३२ ॥

वाकुलं मधुरं स्निग्धं कषायं विषदञ्च तत् ।
 स्थिरीकरञ्च दन्तानां संग्राहि फलमिष्यते ॥३३॥
 परूषकं समधुरं कषायानुरसं लघु ।
 वातघ्नं पित्तजननमत्यम्नं तदुदाहृतम् ॥ ३४ ॥
 पक्वं समधुरं तच्च वातपित्तनिवर्हणम् ॥ ३५ ॥
 कफानिलहरं तीक्ष्णं स्निग्धं संग्राहि दीपनम् ।
 कटुतिक्तकषायोष्णं बालविल्वमुदाहृतम् ॥
 तदेव विद्यात्सम्पक्वं मधुरानुरसं गुरु ।
 विदाहि विष्टम्भकरं दोषघ्नात् पूतिमारुतम् ॥३६॥

आमपक्वभेदेन परूषकस्य गुणमाह परूषकमिति ।

अयञ्चामपरूषकगुणः । पक्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । परूषकं
 स्तनामख्यातम् ॥ ३४ ॥

तदिति परूषकम् ॥ ३५ ॥

विल्वस्याप्यामपक्वभेदेन गुणमाह कफानिलहरमिति ।

बालविल्वं विल्वशलाटु । अत्र कफानिलहरमित्यारभ्य
 उदाहृतमित्यन्तश्च प्रथमावस्थविल्वगुणः । तदेवेत्याद्यर्द्धश्लोकेन
 मध्यावस्थविल्वगुणः । विदाहीत्यादिः पूतिमारुतमित्यन्तः स्वादु-
 पक्वविल्वगुण इति । सम्पक्वमिति परिणतं मध्यावस्थमित्यर्थः ।
 युक्तञ्चेतत् सुपक्वस्य हि मधुरानुरसता न युज्यते यतः पक्वस्य
 मधुर एव रसो नत्वन्यो रस इति । पूतिमारुतमिति पूति-
 शब्दोऽयं सुगन्धेवचनः । यथा पूतिः खट्वासः । यथा वनजा
 मधुकुक्कुटी पूतिपुष्पा सुगन्धिपुष्पेत्यर्थः । तेन पूतिः सुगन्धि-
 मारुतो यस्य तत्तथा एतच्च विशेषणं रूपकान्तस्थाप्रदर्शनपरम् ।

द्राक्षा तु मधुरा स्निग्धा शीता वृष्यानुलोमनी ।
 रक्तपित्तज्वरश्वासट्षणादाहक्षयापहा ॥ ३७ ॥
 गोस्तनी या गुरुर्वृष्या द्राक्षा सा वातपित्तनुत् ॥ ३८ ॥
 केश्यं रसायनं मेध्यं काश्मर्याः फलमुच्यते ॥ ३९ ॥
 खर्जूरं मधुरं वृष्यं स्निग्धं शोणितपित्तजित् ।
 क्षतक्षयापहं हृद्यं शीतलं तर्पणं गुरु ॥ ४० ॥
 मधूकस्य फलं पक्वं वातपित्तप्रणाशनम् ।
 तस्य पुष्पं वृंहणीयमहृद्यं गुरु शीतलम् ॥ ४१ ॥
 नारिकेलं गुरु स्निग्धं पित्तघ्नं स्वादु शीतलम् ।

यतः सुपक्वविल्वसंसर्गी बाह्यपवनः सुगन्धिर्भवतीति । तदेव
 दोषत्रयकरं प्रभावात् । अन्ये तु पूतिमारुतं दुर्गन्धिकुक्षिवात-
 करमित्याचक्षते । तन्न सम्यगप्रतीतेः मध्यविल्वगुणानिर्देशा-
 च्चेति । नहि य एव बालविल्वस्य गुणः स एव मध्यस्थपि युज्यते
 इति चन्द्रिका । चक्रस्तु तदेव विद्यादित्यादिः पूतिमारुत-
 मित्यन्तः पक्वविल्वगुण इत्याह । यतश्चरकेऽपि दुर्जरं विल्व-
 सिद्धन्तु इत्यादिना द्विविधमेव वाग्भटेऽप्येवम् ॥ ३६ ॥

अनुलोमनी सरा मलभेदिनीति यावत् ॥ ३७ ॥

गोस्तनी वृहत्प्रमाणद्राक्षा ॥ ३८ ॥

काश्मरी गाम्भारी ॥ ३९ ॥

खर्जूरं द्विविधं महाप्रमाणं स्वल्पप्रमाणञ्च । तत्राद्यं पिण्ड-
 खर्जूरं पारसीयदेशोद्भवम् । स्वल्पप्रमाणञ्च विट्खर्जूरम् ॥ ४० ॥

मधूकस्य पुष्पाणां फलवदुपयोगात् तत्समानगुणत्वाच्चात्रा-
 भिधानं बोध्यम् । अहृद्यमिति मदजनकत्वात् ॥ ४१ ॥

बलमांसकरं हृद्यं वृंहणं वस्तिशोधनम् ॥ ४२ ॥
 तालं स्वादुरसं पक्वं गुरु पित्तविनाशनम् ।
 तद्वीजं स्वादुपाकन्तु मूत्रलं वातपित्तजित् ॥ ४३ ॥
 कदलं मधुरं हृद्यं कषायं नातिशीतलम् ।
 वातपित्तहरं रुच्यं वृष्यं श्लेष्मकरं गुरु ॥ ४४ ॥
 श्लेष्मलं मधुरं शीतं श्लेष्मातकफलं गुरु ॥ ४५ ॥
 पनसं सकषायन्तु स्निग्धं स्वादुरसं गुरु ।
 पथ्या पञ्चरसायुष्या चक्षुष्या लवणा सरा ।
 मेध्योष्णा दीपनी दोषशोथकुष्ठज्वरापहा ॥ ४६ ॥
 धात्री तद्वद्विशेषेण वृष्या शीतैव वीर्यतः ।
 हन्ति वातं तदम्लत्वात् पित्तं माधुर्यशैत्यतः ।
 कफं कटुकषायत्वात् फलेभ्योऽप्यधिकञ्च तत् ॥ ४७ ॥
 अक्षं भेदनरुक्षोष्णं वैस्वर्यं क्रिमिनुत् कटु ।

तद्वीजमिति तालवीजम् ॥ ४३ ॥

कदलं कदलीफलं तच्च नानाविधं ज्ञेयम् ॥ ४४ ॥

श्लेष्मातको बहुवारः ॥ ४५ ॥

अलवणा सती पञ्चरसा इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

अत्र दोषोपशमने यत् कारणं वर्णितं तद्व्यत्यपि पित्ता-
 दिसमानतया पिन्नादिवर्द्धनमपि युज्यते तथाप्यामलक्याः शिव-
 त्वप्रभावात् दोषशमनमेव परं करोति न प्रकोपमिति ज्ञेयम् ।
 एतदेवाह फलेभ्योऽप्यधिकञ्च तत् । अधिकमिति श्रेष्ठं शिवत्व-
 प्रभावयोगादिति भावः ॥ ४७ ॥

चक्षुष्यं स्वादुपाकञ्च कषायं कफपित्तनुत् ॥ ४८ ॥

पथ्या मज्जा तु चक्षुष्यो वातपित्तहरो गुरुः ॥ ४९ ॥

वैभीतको मदकरः कफमारुतनाशनः ॥ ५० ॥

कोलमज्जा तु मधुरः कषायः पित्तनाशनः ।

दृष्ट्याच्छर्दनिलघ्नश्च धात्रीमज्जापि तद्गुणः ॥ ५१ ॥

पियालमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ॥ ५२ ॥

यस्य यस्य फलस्येह वीर्यं भवति यादृशम् ।

तस्य तस्यैव वीर्येण मज्जानमपि निर्दिशेत् ॥ ५३ ॥

भस्मातकास्थग्निसमं त्वङ्मांसं स्वादु शीतलम् ॥ ५४ ॥

करञ्जकिंशुकारिष्टफलं जन्तुप्रमेहनुत् ।

रूक्षोष्णं कटुकं पाकै लघु वातकफापहम् ॥ ५५ ॥

तिक्तमीषद्विषहितं विडङ्गं क्रिमिनाशनम् ॥ ५६ ॥

फलेषु परिपक्वं यद् गुणवत् तदुदाहृतम् ।

प्रसङ्गान्मज्जगुणमाह पथ्येति ॥ ४९ ॥

वैभीतको विभीतकमज्जा ॥ ५० ॥

अनुक्तमज्जगुणातिदेशार्थमाह यस्येति । वीर्यं रसादि येन कुर्वन्ति तद्वीर्यमित्युक्तेः ॥ ५३ ॥

अग्निसममिति स्फोटादिजनकत्वात् ॥ ५४ ॥

करञ्जो वृक्षकरञ्जः किंशुकः पलाशः अरिष्टो निम्बः जन्तुः क्रिमिः ॥ ५५ ॥

ईषत्तिक्तमित्यन्वयः ॥ ५६ ॥

इदानीं यादृशावस्थं फलमुपादेयं तदाह फलेष्विति ।

विल्वादन्यत्र तज्ज्ञेयमामं तद्धि गुणोत्तरम् ॥५७॥

व्याधितं क्रिमिजुष्टञ्च पाकातीतमकालजम् ।

वर्जनीयं फलं सर्वमपर्यागतमेव च ॥ ५८ ॥

इति फलवर्गः ।

धारं कारन्तु तौषारं हैमं खाम्बु चतुर्विधम् ॥१॥

धारन्वत्र द्विधा प्रोक्तं गाङ्गं सामुद्रमेव च ॥ २ ॥

विल्वादन्यत्रेति विल्वमेव परमपक्वं श्रेष्ठम् । गुणोत्तरमिति गुणतः श्रेष्ठम् ॥ ५७ ॥

यादृशं फलमनुपादेयं तदाह व्याधितमिति ॥ पाकातीत-
मिति अतीतपाककालम् अतिपाके क्लिन्नमित्यर्थः । अकालज-
मनुचितकालसम्भूतम् । अपर्यागतमपरिणतम् ॥ ५८ ॥

इति फलवर्गः ।

पूर्वमन्नमुक्तं तदुपकरणानि च मांसशाकफलान्युक्तानि
इदानीं पानं वक्तव्यम् । पानेषु पानीयस्य प्राधान्यात् प्रथमं
तद्गुणा वाच्याः । तत्रान्तरीक्षजलस्य सर्वजलश्रेष्ठत्वात् तद्भेदमाह
धारमिति । धाराभवं धारमैन्द्रमित्यर्थः । करकापर्यायः कर-
शब्दः तद्भवं कारम् । तौषारं शिशिरभवम् । हैमं संहतिभूत-
हिमभवम् । चरके तु हिमतुषारयोरभेदात् त्रिविधमेवोक्तम्
॥ १ ॥

तत्र धारभेदमाह धारमिति । ननु चरके धाराख्यमान्तरी-
क्षजलमेकविधमेवोक्तं यथा

जलमेकविधं सर्वं पतत्यैन्द्रं नभस्तलात् ।

येनाभिवृष्टममलं शाल्यन्नं राजतस्थितम् ।

अक्लिन्नमविवर्णं वा तत् पेयं गाङ्गमन्यथा ।

तत् पतत् पतितञ्चैव देशकालावपेक्षते ॥

इति । सत्यं तत्राप्यान्तरीक्षजलस्य धूलीमलविषलूतादि-
सम्बन्धात् सदोषत्वे तदसम्बन्धाच्च निर्दोषत्वमिति द्वैविध्यमुक्त-
युक्तेरेव । अतोऽत्रापि सामुद्रगाङ्गशब्दयोः सदोषनिर्दोष-
त्वमात्रमर्थः । न पुनः समुद्रादुद्धृतं सामुद्रम् गङ्गाया उद्धृतं
मेघैर्गाङ्गमित्यर्थः । तथा सति गङ्गावदपरनदीप्रभृतिभेदादपि
भेदकल्पनापत्तेः । अत्र गङ्गाशब्दो नदीप्रभृतीनां समुद्र-
व्यतिरिक्तजलाशयानामुपलक्षक इत्युच्यते । तथापि चरकेण
सम विरोधो दुष्परिहर एव । किञ्च यदि समुद्रादुद्धृतं सामु-
द्रमित्येवार्थः तदा तस्य त्रिदोषकारित्वात् सामुद्रं तत्र
पातव्यं मासादाश्चयुजाद्विनेत्यनेनाश्चयुजेऽपि ग्रहणं वक्ष्यमाण
नोपपद्यते । न च कालविशेषो जलान्तरवत् समुद्रजल-
मपि निर्दोषीकर्तुं प्रभवति तस्मात् प्रथमैव व्याख्या युक्ता ।
यत् पुनः सामुद्रमप्याश्चयुजे गाङ्गवद्भवतीति सुश्रुतवचनम् तदा-
श्चयुजे आन्तरीक्षस्य निर्दोषतापरम् तदा हि सतोऽपि लूतादि-
दोषसम्बन्धस्य अगस्त्येन हननात् । कालमहिम्ना च बाधित-
त्वात् । तदुक्तं जतूकर्णे

वर्षासु चरन्ति घनैः सहोरगा वियति कीटलूताश्च ।

तद्विषजुष्टमपेयं खजलमगस्त्योदयात् पूर्वमिति ॥ २ ॥

गाङ्गसामुद्रयोर्भेदेन ज्ञानोपायमाह येनेति । येनाम्बुना
अभिवृष्टमाभिमुख्यतः सिक्तं शाल्यन्नं रजतपात्रस्थितमक्लिन्न-
मविवर्णञ्च भवति तद्गाङ्गं जलमिति ज्ञात्वा पेयम् उपयोज्य-
मित्यर्थः । तेन स्नात्वावगाहयोरपि ग्रहणम् । अन्यथा एतल्ल-

सामुद्रं तन्न पातव्यं मासादाश्वयुजाद् विना ॥३॥
 खाम्बु गङ्गाभवं हृद्यं ह्लादि बुद्धिप्रबोधनम् ।
 तन्व्यक्ततरसं सृष्टं शीतं लघुमृतोपमम् ॥
 जीवनं तर्पणञ्चैव तद्वन्नाभसभूमिगम् ॥ ४ ॥
 कारकं तोयममृतं नैहारं सर्वदोषकृत् ।
 अवश्यायभवं रूक्षं वातलं लघु शीतलम् ॥
 दाहासृक्पित्ततृक्कृद्दिसक्थिस्तम्भादिपूजितम् ॥५॥

क्षणविपर्ययेण सामुद्रमिति ज्ञात्वा तन्न पातव्यम् । अथ किं
 सदैव तन्न पातव्यमित्यत आह मासादाश्वयुजाद्विनेति । एतच्च
 आन्तरीक्षजलग्रहणादिकालप्रदर्शनं शरम् । तेन कार्तिकेऽपि
 शरद्रूपे हेमन्ते चान्तरीक्षजलग्रहणमविरुद्धं भवति । यदाह
 हारीतः

प्रवृत्तायां शरदस्मात् पश्चाद्वाते प्रवाति च ।

हेमन्ते चापि गृह्णीयात्तज्जलं मृण्मयैर्धटैरिति ॥ ३ ॥

तन्न प्रशस्तस्य धाराख्यान्तरीक्षजलस्य गुणमाह खाम्बु इति ।
 हृद्यमिति मनःप्रसादकत्वात् । तनु स्वच्छम् । सृष्टमित्याखाद-
 सुखम् । जीवनं जीवनहेतुत्वात् ओजोवृद्धिकरमित्यरुणः ।
 सौम्यधातुवर्द्धनमित्यन्ये । तर्पणं क्षमहृत् । भौमजलेऽपि
 कुत्रचिदान्तरीक्षजलगुणानतिदिशति तद्वन्नाभसभूमिगमिति ।
 नामसी नभोगुणभूयिष्ठा भूमिः तन्नतं जलमपि तद्वदान्तरीक्ष-
 गाङ्गजलवदित्यर्थः । सुश्रुतेऽप्युक्तम् आकाशगुणभूयिष्ठायामव्यक्त-
 रसं तत् पेयमान्तरीक्षान्नाभ इति ॥ ४ ॥

कारतौषारहेयानामपि क्लृप्तेण गुणानाह कारकमित्यादि ।

नादेयं वातलं रूक्षं दीपनं लघु लेखनम् ॥ ६ ॥
 नदेऽभिष्यन्दि मधुरं सान्द्रं गुरु कफापहम् ॥ ७ ॥
 सारसं तुवरं बल्यं तृष्णाघ्नं मधुरं लघु ॥ ८ ॥
 ताड़ागं वातलं स्वादु कषायं कटु पाकि च ॥ ९ ॥
 वाप्यं सक्षारकटुकं पित्तलं कफवातनुत् ॥ १० ॥
 कौपं कफघ्नं सक्षारं पित्तलं लघु दीपनम् ॥ ११ ॥
 चौण्डमग्निकरं रूक्षं मधुरं कफकारि च ॥ १२ ॥
 नैर्भरं लघु पथ्यञ्च दीपनं कफनाशनम् ॥ १३ ॥
 औद्भिदं पित्तशमनं मधुरं न विदाहि च ॥ १४ ॥

अवश्यायसहतीभूतं हिमम् । सक्थिस्तम्भ जरुदागः । तद्व-
 न्तृत्वञ्च श्लेष्ममेदोहरत्वात् । तदुक्तं मेदः श्लेष्मसुपूजितमिति ॥ ५ ॥

नादेयादिभेदभिन्नानां भीमजलानां गुणमाह नादेयमिति ।
 नादेय गङ्गादिनदीभवम् । लेखनं कर्षणम् ॥ ६ ॥

नदः शोणभद्रादिः तत्र यज्जलं तत् एवंगुणमित्यर्थः । कफा-
 वहं कफकरम् ॥ ७ ॥

सरो दिव्यखातं पुरुषव्यापारं विना ॥ ८ ॥

तट उच्चप्रदेशश्चास्मादागो गतिर्यस्य स तड़ागः । स पुन-
 रुच्चप्रदेशादागच्छज्जलस्य निम्नप्रदेशे बन्धनाद्भवति ॥ ९ ॥

वापी इष्टकादिवद्धसोपाना दीर्घिका ॥ १० ॥

कूपो मृत्पट्टेष्टकादिवद्धसोपानः ॥ ११ ॥

चुण्डो नवकूपः प्रत्यासन्नजलः स पुनर्नद्यादिसमीपे
 तत्कालकृता लघुकूपिका ॥ १२ ॥

नैर्भरम् उच्चप्रदेशात् प्रस्रवज्जलम् ॥ १३ ॥

वैकिरं लघु सक्षारं श्लेष्मलं वज्जिदीपनम् ॥ १५ ॥
 कौदारं पाल्वलं स्वादु विपाके गुरु दोषलम् ॥ १६ ॥
 सामुद्रं लवणं विस्त सर्वदोषप्रकोपणम् ॥ १७ ॥
 आनूपं वार्य्यभिष्यन्दि मधुरं पिच्छिलं गुरु ।
 स्निग्धं वज्जिहरं सान्द्रं जाङ्गलं वार्य्यतोऽन्यथा ॥ १८ ॥
 साधारणं वारि शीतं दीपनं मधुरं लघु ॥ १९ ॥
 पश्चिमोदधिगाः शीघ्रवहा याश्चामलोदकाः ।
 पथ्याः समस्तास्ता नद्यो विपरीतास्ततोऽन्यथा ॥ २० ॥

औज्जिद निम्नप्रदेशादूर्ध्वमुत्तिष्ठज्जलम् ॥ १४ ॥

विकिरं वालुकादीन् विकीर्य्य गृह्यमाणजलस्थानं तङ्ग-
 वम् ॥ १५ ॥

कौदारः प्रसिद्धः । पल्वलं तृणाद्याच्छन्नमन्दसरः ॥ १६ ॥

नद्याद्याधारवशेन जलधर्मानभिधायानूपादिदेशभवेन
 पुनर्जलगुणमाह आनूपमिति । मधुरमिति व्यक्तरसत्वेन तद्वि-
 परीतन्तु अव्यक्तरसत्वेनेत्यर्थः ॥ १८ ॥

यद्यप्यानूपादावपि नद्यादिस्थितस्यैव जलस्यामी गुणा-
 स्तथापि अनन्तरोक्तनादेयादिगुणेन समं न विरोधः । यतो-
 ऽन्नद्रव्यप्रकृतिरक्तशाल्यादेस्तथा पेयादेस्तद्विकारस्य च पृथगुक्तं
 गुणयोरिवात्रापि बलाबलनिरूपणं विरोधे सति चिन्तनीयम् ।
 उभयानुगुणतया तु गुणस्थोत्कर्ष एव भवतीति प्रतिपादि-
 तम् ॥ १९ ॥

इदानीं नदीनां गम्यदेशविशेषात् तथा वेगावेगाभ्यां गुण-
 दोषानाह पश्चिमेति । अतोऽन्यथेति पूर्वसमुद्रगास्तथा सृदु-
 वहास्तथा कलुषोदकाश्चेत्यर्थः । विपरीता इत्यपथ्या इत्यर्थः ॥ २० ॥

उपलास्फालनाच्चेपविच्छेदैः खेदितोदकाः ।

हिमवन्मलयोद्भूताः पथ्यास्ता एव च स्थिराः ॥

क्रिमिश्लीपदहृत्कण्ठशिरोरोगान् प्रकुर्वते ॥२१॥

पारियात्रभवा याश्च विन्ध्यसह्यभवाश्च याः ।

शिरोहृद्रोगकुष्ठानां ता हेतुः श्लीपदस्य च ॥२२॥

रक्षोघ्नं शीतलं ह्लादि ज्वरदाहविषापहम् ।

चन्द्रकान्तोद्भवं वारिपित्तघ्नं विमलं स्मृतम् ॥२३॥

दिवार्ककिरणैर्जुष्टं जुष्टमिन्दुकरैर्निशि ।

इदानीं नदीनां प्रभवस्थानविशेषेणापि गुणविशेषमाह उपलेति । खेदितं जातक्षोभम् । उपलेत्यादिविशेषणेन हिमवन्मलयाधित्यकाभवानामेव पथ्यत्वमिति बोधयति । तेन सुश्रुते हिमवन्मलयप्रभवाणामपथ्यत्वमुक्तं यत्तदुपत्यकाभवनद्यभिप्रायेणेति चरकेण समं न विरोध इत्याहुः ॥ २१ ॥

अत्र पारियात्रदरीभवनदीजलाभिप्रायेण हृद्रोगादिकारणत्वमुक्तम् । सुश्रुते तु पारियात्रतडागोद्भवनदीबलादिकर्तृतयोक्तेति न विरोधः । तदुक्तं विश्वामित्रेण ।

तडागजं दरीजञ्च तडागादयत् सरिज्जलम् ।

बलारोग्यकरं तद्वि दरीजं दोषलं मतमिति ॥ २२ ॥

चन्द्रकान्तमणिप्रभवजलगुणमाह रक्षोघ्नमिति । इदन्तु चन्द्रकिरणानुप्रवेशान्नाभसं मणिप्रभावाच्च भौममित्युभयात्मकमिति उल्लनः ॥ २३ ॥

भौमजलानामप्यर्कसोमसंस्कारजगुणविशेषं दर्शयन्नाह दिवेति । अत्रार्थलभ्यमपि दिवानिशिपदं समस्तदिवारात्रि-

अरूक्षमनभिष्यन्दि तत्तुल्यं गगनाम्बुना ॥ २४ ॥
 नारिकेलोदकं वृष्यं स्वादु स्निग्धं हिमं गुरु ।
 हृद्यं पित्तपिपासाघ्नं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥ २५ ॥
 नारीकेलजलं जीर्णं गुरु विष्टम्भि पित्तकृत् ॥ २६ ॥
 बालक्रमुक्तोयन्तु वृष्यापित्तास्रजिह्वरु ॥ २७ ॥
 तालाम्बु पित्तजिष्णुक्रस्तन्यवृद्धिकरं गुरु ॥ २८ ॥
 मूर्च्छापित्तोष्णदाहेषु विषे रक्ते मदात्यये ।
 श्रमक्लमपरीतेषु तमके वमथौ तथा ॥

व्याख्यर्थम् । चन्द्रशब्दो हि हिमाधारतया नैशहिमोपलक्षकः ।
 अन्यथा पौर्णमास्यामेव परं सम्पूर्णां निशां व्याप्य चन्द्रांशु-
 योगः स्यात् । अरूक्षमिति चन्द्रकरसंस्पर्शात् । अनभिष्य-
 न्दीति अर्ककरसंस्पर्शात् । अत्र निषेधमुखेन प्रणयनं स्नेह-
 रौच्ययोरतिशैत्योष्णयोरिव दोषवत्त्वसूचनार्थम् । तत्तुल्यं गग-
 नाम्बुनेति एतेन गगनजलालाभे तत्कार्यं तदेवोपयुज्यत इति
 दर्शयति ॥ २४ ॥

नारिकेलोदकगुणमाह नारिकेलेति । नारिकेलोदकमिति
 ईषत्पक्वनारिकेलमिति जेज्जडः । पित्तपिपासाघ्नमिति पित्त-
 जनितपिपासाघ्नं तेनामजादिपिपासाहरं न भवतीति चक्रः ।
 जेज्जडस्तु गुर्वित्यत्र लघ्विति पठति । तत्तु मधुरे वृष्ये स्निग्धे
 च अनुपपन्नम् । प्रभावात्तद्वर्णनं नागमान्तरसाधितमिति
 चक्रः ॥ २५ ॥

इदानीं शैत्यस्य प्रशस्तत्वेन तद्विषयं सापवादमाह मूर्च्छेति ।
 उष्ण आतपस्तदुपलक्षितो ग्रीष्मः शरच्चेति चन्द्रिका । आत-

जङ्घां रक्तपित्ते तु शीतमन्मः प्रशस्यते ॥ २९ ॥

पार्श्वशूलं प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे ।

आभ्याने स्तिमिते कोष्ठे सद्यःशुद्धे नवज्वरे ॥

हिक्कायां स्नेहपीते च शीताम्बु परिवर्जयेत् ॥ ३० ॥

उष्णोदकं सदा पथं कासश्वासज्वरापहम् ।

कफवातामदोषघ्नं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥ ३१ ॥

पजनितदाह इति चक्रः । तमके श्वासविशेषे मोह इति वा ॥ २९ ॥

कुत्र पुनस्तन्नोपयुज्यत इत्याह पार्श्वशूल इति । स्तिमिते कोष्ठे आमकोष्ठ इति गयदासः । सद्यःशुद्ध इति सद्यः कृतशोधने ॥ सद्यःशब्दोऽयं तस्मिन्नेव शोधनक्रियाव्याप्तेह निवर्त्तत इत्येके । अन्ये सद्यःशब्दोऽयं सप्तरात्रे वैद्यकव्यवहाराद्बोध्यः । यथा सद्यः प्राणहराणि सप्तरात्राभ्यन्तरे मारयन्तीत्याहुः । एषु शीताम्बुनिषेधादुष्णजलस्य विधिरित्यर्थलब्धमेव सविशेषण इत्यादिन्यायात् ॥ ३० ॥

तस्यैवोष्णोदकस्य गुणमाह उष्णोदकमिति । यद्यप्यौष्णं जलस्य स्पृशदोष इति सुश्रुते नोक्तं तथापि अवस्थायां व्याधिविशेषहरत्वेनोपादेयमपीति केचित् । वस्तुतस्तु भूवाष्पजनितौष्णमेव सदोषत्वेन तत्रोक्तं इदन्तु अग्न्यातपकृतमिति न विरोधः । पथ्याः श्रोतस्तस्मै हितं पथं श्रोतः शुद्धिकरमित्यर्थः । वस्तिशोधनमिति वस्तिशब्देन तात्स्थ्यान्मूत्रमुच्यत इत्यरुणः । यद्वा यथा यथा सलिलस्याग्निगुणसंयोगप्रकर्षस्तथा तथा कफादिहरत्वप्रकर्षोऽपि बोध्यः । उष्णोदकन्तु तन्त्रान्तरप्रसिद्धा साधनीयम् । तदुक्तमग्निवेशतन्त्रे ।

शृतशीतं त्रिदोषघ्नं यदन्तर्वाष्पशीतलम् ।

शीतीकृतन्तु विष्टम्भि दुर्जरं पवनाहतम् ॥ ३२ ॥

न तत् पर्युषितं देयं कदाचिदपि जानता ।

व्यम्लीभवेत् पर्युषितं कफक्लेदि पिपासवे ॥ ३३ ॥

शृतं तोयं दिवा रात्रौ गुरुरात्रिशृतं दिवा ॥ ३४ ॥

काथ्यमानन्तु यत्तोयं निष्फेनं निर्मलीकृतम् ।

भवत्यर्द्धावशिष्टन्तु तदुष्णोदकमिष्यते ॥ ३१ ॥

शृतशीतजलगुणमाह शृतशीतमिति । अन्तर्वाष्पं सत् कालप्रतीक्षया शीतलमित्यर्थः । पवनाहतं पवनेन शीतीकृतमिति भावः ॥ ३२ ॥

तदिति शृतशीतलं जलम् । अत्र देशादिभेदेन कथनप्रकर्षापकर्षावपि बोध्यौ यदाह बृहवाग्भटः ।

क्षीणपादत्रिभागाद्धं देशर्तुं गुरुलाववात् ।

धन्वसाधारणानूपेषु देशेषु तथा शीतोष्णवर्षोपलक्षिते च ऋतुत्रये यथाक्रमं क्षयितचतुर्भागात्रिभागाद्धं सलिलमुपयोज्यमित्यर्थः । अत्रैवार्थे माधवकरस्तन्त्रान्तरमन्यादृशं लिखति तदयथा

शारदं सार्द्धपादोन पादहीनन्तु हैमनम् ।

शिशिरे च वसन्ते च ग्रीष्मे चार्द्धावशेषितम् ॥

अष्टभागावशिष्टन्तु कारयेत् प्राहृषं जलम् ।

तदुभयमपि प्रमाणं स्मृतिद्वैविध्यवत् ॥ ३३ ॥

अस्यैव शृतजलस्य विशेषान्तरमाह शृतमिति । दिवा शृत तोयं रात्रौ गुरु भवति । रात्रिशृतन्तु दिवा गुरु भवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

भौमानामन्मसां प्रातः सर्वेषां ग्रहणं मतम् ।
 तदा हि शैल्यं नैर्मल्यं तौ चापां परमौ गुणौ ॥ ३५ ॥
 आन्तरीक्षन्तु वर्षासु कौपमौद्भिदमेव च ।
 अगस्त्योदयनैर्मल्यात् सर्वं शरदि शस्यते ॥
 सरस्तङ्गागसम्भूतं हेमन्ते जलमिष्यते ।
 कौपचौण्डे वसन्ते तु ग्रीष्मे प्रास्त्रवणौद्भिदे ॥
 कौपं प्रावृषि सर्वं वा संस्कृतं वारि चिष्यते ॥ ३६ ॥
 हठशैवलपङ्कादिसञ्चन्नं दोषलञ्च तत् ।

इदानीं भौमानां जलानां ग्रहणकालमाह भौमाना-
 मिति ॥ ३५ ॥

इदानीं कालविशेषे जलविशेषोपयोगमाह आन्तरीक्ष-
 मिति ॥ ३६ ॥

ननु वर्षासु आन्तरीक्षमिति यदुक्तं तन्नोपपद्यते जतूकर्णा-
 दिविरोधात् । तथा हि

वर्षासु चरन्ति घनैः सहोरगा वियति कौटलूताश्च ।

तद्विषजुष्टमपेयं खजलमगस्त्योदयात् पूर्वम् ॥

इत्यनेन खजलस्य वर्षासु निषेधात् । अन्यत्राप्युक्तम् ।

वलाहकाद्याः सविषाः कौटलूताश्च खेचराः ।

तद्विषोत्सर्गसंसर्गादग्राह्यं तत्तदा जलम् ॥

इति । अत्र केचित् वर्षाशब्दो वर्षान्ते आश्वयुजे वर्तते
 तेनाश्विने गृहीतस्यान्तरीक्षस्यैव तत्रोपयोगः । भाद्रे तु आन्त-
 रीक्षजलानुकारिणो भूमिजलस्य कौपीद्भिदयोर्वा उपयोग
 इति न विरोध इत्युक्तः । तन्न । आश्विने अगस्त्योदयेन सर्वजल-
 स्यैव प्रसन्नत्वादिति तिनियमानुपपत्तेः । किञ्च माहेन्द्रं तप्त-

वायूर्ककिरणास्मृष्टं न पेयं साधनादृते ॥ ३७ ॥

शीतं वा कौपं सारसमेव वैत्यनेन चरके आवणभाद्ररूपवर्षा-
स्वेव माहेन्द्रजलोपयोग उक्तः । न च तत्रापि भाद्राश्विनौ
वर्षा इति वक्तुं शक्यते । तस्याश्वितीयोक्तर्तुक्रमानुसारेणैव ऋतु-
चर्याभिधानस्य तत्रोपक्रान्तत्वात् । अन्यथा प्रकरणविरोधः
स्यात् । अन्ये तु ऋत्वन्तरगृहीतमान्तरौर्क्षं जल वर्षासु पेय-
मित्याहुः । अस्मद्गुरुचरणास्तु द्विविधं हि आन्तरौर्क्षं लूतादि-
सम्बन्धासम्बद्धञ्च । तत्राद्यं सदोषं तत्परमेव जतूकर्णवचनमव-
गन्तव्यम् । द्वितीयन्तु निर्दोषं न च वर्षासु सर्पादिविषसहित-
मेव जलं मेघा वर्षन्तीत्यागमोऽस्ति । एतदभिप्रायेणैव सुश्रु-
तादौ गाङ्गसामुद्रव्यवस्था । तेन वर्षास्वेव यदा सविषप्राण्यादि-
सम्बन्धो भवति तदा सदोषं सामुद्रशब्दाभिधेयम् । अन्यथा
तु निर्दोषं गाङ्गशब्दाभिधेयम् । तद्वर्षास्त्रपि ग्राह्यमेव अतएव
गाङ्गसामुद्रपरौक्षापि तत्रोपपन्ना । अन्यथा वर्षाव्यतिरिक्त-
काले लूतादिसम्बन्धस्य कालमहिम्नैवापगतत्वेन परीक्षाया
अकिञ्चित्करत्वादित्याहुः । प्रपञ्चितमेतच्चरकतत्त्वटीपिकाया-
मेव अस्माभिरिति नेह प्रतन्यते ।

अगस्त्योदयनैर्मल्यात् सर्वं शरदि शस्यते ।

इत्यत्र शरच्छब्देनाश्विनस्याप्युपग्रहो बोध्यः । चरके
तस्याश्वितीये अन्यत्रापि आश्विनकार्तिकरूपशरद्येव सर्व-
जलप्रसादस्योक्तत्वात् । नैर्मल्यहेतोरगस्त्योदयस्य तत्रापि विद्य-
मानत्वाच्च । किंवा माघादिमासद्वयात्मकर्तुंक्रमानुसारेण वर्षा-
दयोऽत्र बोध्याः । तत्रा सति शरच्छब्देनाश्विनकार्तिकयोरेव
ग्रहणम् । अस्मिन् पक्षे हेमन्तविधानेन हेमन्ततुल्यतया शि-
शिराभिधानं समाधेयम् । यदुक्तम्

अरोचके प्रतिश्याये प्रसेके श्वयथौ क्षये ।

मन्दागनावुदरे कुष्ठे ज्वरे नेत्रामये तथा ॥

ब्रूणे च मधुमेहे च पानीयं मन्दमाचरेत् ॥ ३८ ॥

इति पानीयवर्गः ।

हेमन्तशिशिरे तुल्ये शिशिरेऽल्पविशेषणम् ।

तस्माद्हेमन्तिकः सर्वः शिशिरे विधिरिष्यते ॥

इति । तथा कौप प्रावृषीत्यत्र प्रावृट्शब्देन वर्षाप्रथम-
कालः आवणप्रथमरूपो बोध्यः । सरस्तडागेत्यादि हेमन्ते सारसं
कषायलघुत्वात् । ताडागञ्च कषायतया कटुपाकितया च
चीयमानकफहरम् । तथा वसन्ते कौप सञ्चारत्वात् चौण्डं
रूक्षत्वाच्च कफहरं युज्यते । ग्रीष्मे प्रासवणं पथ्यत्वात् शैत्याच्च ।
श्रीङ्गिदं मधुरत्वाच्च पित्तशमनं युक्तम् । कौपं प्रावृषीति तदा-
काशजलेनानतिजुष्टत्वात् । सर्वं वा संस्कृतमिति सर्वस्यैवाति-
वर्षणेन दुष्टत्वात् । संस्कारः कथनरूपः कार्य इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

यावृश्च जलं नोपयुज्यते तदाह हठेत्यादि । हठकुम्भिका
पाक्ता इति ख्यातः । दोषलमिति स्पर्शादिदोषयुक्तम् । तदुक्तं
जलस्य स्पर्शरूपरसगन्धवीर्यविपाकदोषाः षड्भवन्ति । तत्र
खरता पैच्छित्यमौष्ण्यं दन्तग्राहिता च स्पर्शदोषाः । पङ्क-
सिकता शैवालवर्णता रूपदोषाः । व्यक्तरसता रसदोषः । अनि-
ष्टगन्धता गन्धदोषः । यदुपयुक्तं दृष्टागौरवशूलकफप्रसेका-
नापादयति स वीर्यदोषः । यदुपयुक्तं चिराद्विपच्यते विष्टम्भयति
च स विपाकदोष इति । साधनादृत इति साधनं संस्कारः
संस्कारश्चाग्निकथनसूर्यतापादिभिः सुशुतोक्तैः कार्यः ॥ ३७ ॥

क्षीरमष्टविधं गव्यमाजमौरभमाहिषे ।
 कारेणवमथौष्ट्रञ्च वाङ्मवं मानुषं तथा ॥ १ ॥
 क्षीरं स्वादुरसं स्निग्धमोजस्यं धातुवर्द्धनम् ।
 वातपित्तहरं वृष्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलम् ॥ २ ॥
 गोक्षीरमनभिष्यन्दि स्निग्धं स्वादु रसायनम् ।
 रक्तपित्तहरं शीत मधुरं रसपाकयोः ॥
 जीवनीयं तथा वातपित्तघ्नं परमं मतम् ॥ ३ ॥

यत्र यत्र जलस्यातियोगो न कार्यस्तदाह अरोचक इ-
 त्यादि । मन्दमतिस्तोकम् ॥ ३८ ॥

इति पानीयवर्गः ।

पयःक्षीरसञ्ज्ञासामान्यात् पय इव जीवनत्वादिगुणयोगाच्च
 तोयवर्गानन्तरं क्षीरवर्गः प्रस्तूयते । तत्र गव्यस्य प्रधानत्वात्
 तत्पूर्वमष्टविधं क्षीरं निर्दिशति क्षीरमिति । यद्यपि खड्गि-
 मृगादीनामपि क्षीरमस्ति तथापि तस्यानुपयोगादिहानभि-
 धानम् । तन्नेष्वप्यष्टावेव क्षीराण्युक्तानि ॥ १ ॥

तत्र क्षीरसामान्यगुणमाह क्षीरमिति । धातुवर्द्धनत्वेन
 वृष्यत्वे सिद्धे वृष्यमिति वचनं अतिशयेन शुक्रजनकत्वं बोध-
 यति ॥ २ ॥

सामान्यगुणमभिधाय गव्यादिविशेषगुणमाह गोक्षीर-
 मिति । अनभिष्यन्दीति । नज् ईषदर्थं । सुश्रुते अल्पाभिष्य-
 न्दीति वचनात् । अभिष्यन्दित्वञ्च दोषधातुमलस्रोतसां क्लेद-
 जनकत्वम् । रक्तपित्तहरत्वमवस्थाविशेषे ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

क्षागं कषायमधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु ।
 रक्तपित्तातिसारघ्नं क्षयकासगरापहम् ॥
 अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवणात् ।
 नात्यम्बुपानाद् व्यायामात् सर्वव्याधिहरं पयः ॥४॥
 मेघीक्षीरं गुरु स्वादु स्निग्धोष्णं कफपित्तकृत् ।
 शुद्धेऽनिले भवेत् पथ्यं सेके चानिलशोणिते ॥५॥
 महिषीणां गुरुतरं गव्याच्छीततरं पयः ।
 स्नेहादूनमनिद्राणामत्यग्नीनां हितञ्च तत् ॥६॥

सर्वव्याधिहरमिति । सर्वदोषहरं कारणे कार्योपचारात्
 व्याधिशब्दो दोषे वर्तते । अतएव चरकेणोक्तम् । समानो हि
 रोगशब्दो दोषेषु व्याधिषु च वर्तते । किंवा सर्वदोषो विपुल-
 वचनः ॥ ४ ॥

उष्णमिति । सामान्योक्तक्षीरं पित्तगुणवादरूपम् । एव-
 मन्यत्राप्येवंजातीये व्याख्येयम् । कफपित्तकृदिति । कफपित्त-
 करम् । पित्तश्लेष्मलमाविकमिति चरकवचनात् । शुद्धेऽनिले
 इति । दोषान्तरेणासम्पृक्ते अनाहतं च । अनिलशोणिते शोणि-
 ताहतवाते सेके परिषेकनिमित्तं हितमित्यर्थः ॥ ५ ॥

महिषीक्षीरं गव्यात् क्षीरात् गव्यक्षीरमपेक्ष्य गुरुतरमति-
 शयेन गुरु तथा शीततरञ्च स्नेहात् पुनरुनं हीनमित्यर्थः ।
 इदं पुनरसङ्गतं प्रत्यक्षविरोधात् । प्रत्यक्षमेव महिषीक्षीरादधि-
 कमेव घृत दृश्यते तथा जतूकर्णेऽप्युक्तम् । गुरु शीतस्निग्धतरं
 माहिषमतिबल्यहं हणञ्चान्यमिति । सुशुतेऽप्युक्तं पचते
 स्निग्धतरमिति । तस्मादत्र गव्यस्नेहादूनमिति योज्यम् । तेन

हस्तिनीनां पयो बल्यं गुरु स्थैर्यकरं वरम् ।

ईषद्रूक्षोष्णलवणमौष्ट्रकं दीपनं लघु ॥

शस्तं वातकफान्नाहक्रिमिशोफोदरार्शसाम् ॥७॥

उष्णमैकशफं बल्यं शाखावातहरं पयः ।

ईषदस्तं स्वादु रूक्षं लवणानुरसं लघु ॥ ८ ॥

नार्यास्तु मधुरं स्तन्यं कषायानुरसं हिमम् ।

नस्याञ्जोतनयोः पथ्यं जीवनं लघु दीपनम् ॥९॥

क्षीरसन्तानिका वृष्या स्निग्धा पित्तानिलाप्रहा १०

पयोऽभिष्यन्दि गुर्वामं प्रायशः परिकीर्तितम् ।

तदेवोक्तं लघुतरमनभिष्यन्दि वै शृतम् ॥ ११ ॥

महिषीक्षीरं गव्यस्नेहादूनं हीनम् । गव्यक्षीरात् पुनः स्नेहा-
धिकमेवेत्यर्थ इति चन्द्रिका । अन्ये तु स्नेहान्यूनमिति पठित्वा
स्नेहाधिकमित्यर्थं कुर्वन्ति ॥ ६ ॥

एकः शफः खुरो यासां ता एकशफाः । अलाञ्छाया इति
वक्तव्ये यदैकशफमिति सामान्यशब्दप्रयोगं करोति तद्देगसरी-
ग्रन्थतीनामप्येकशफानां क्षीरग्रहणार्थम् । शाखावातहरमि-
त्यत्र केचित् शाखाशब्देन बाहुसक्थनी चाहुः । अन्ये तु
वक्त्रादीनाहुः । धान्यास्तस्येवोभयत्राधारशक्तिप्रभावेण परस्पर-
विरुद्धकार्यद्वयं भवति । तद्यथा वहिरन्तः पित्तहरकरत्वम् ।
एवं शाखागतवातहरत्वम् । कुक्षिगतवातकरत्वञ्चास्याधारशक्ति-
प्रभावेण मन्तव्यमित्याहुः ॥ ८ ॥

आञ्जोतनमक्षिपूरणम् ॥ ९ ॥

क्षीरसन्तानिका दुग्धसरः ॥ १० ॥

वर्जयित्वा स्त्रियाः स्तन्यमाममेव हि तद्वितम् ॥ १२
 धारोष्णं गुणवत् क्षीरं विपरीतमतोऽन्यथा ॥ १३ ॥
 तदेवातिशृतं सर्वं गुरु वृंहणमुच्यते ॥ १४ ॥
 अनिष्टगन्धमम्लञ्च विवर्णं विरसञ्च यत् ।
 वर्ज्यं सलवणं क्षीरं यच्च विग्रथितं भवेत् ॥ १५ ॥
 दध्यम्लं मधुरं ग्राहि गुरूष्णं वातनाशनम् ।
 मेदःशुक्रबलश्लेष्मपित्तरक्ताग्निशोफकृत् ॥

असंस्कृतस्य तथा संस्कृतस्य क्षीरस्य क्रमेण गुणमाह प्रथ-
 म इत्यादि । आलम्बितम् ॥ ११ ॥

स्त्रीस्तन्यस्य पुनः शृतत्वं दोषायेत्याह वर्जयित्वेति ॥ १२ ॥
 सर्वक्षीराणामेव दोहकालधारापातोष्णानां गुणमाह । धा-
 रोष्णमिति सद्योदोहधारासम्बन्धोष्णतायुक्तम् । गुणवदिति
 प्रशस्तरसायनत्वगुणयुक्तम् । यदुक्तं भोजे ।

प्रयोऽभिष्यन्दि गुर्वाभं शृतोष्णं कफवातजित् ।

शृतशीतन्तु पित्तघ्नं सद्यो दुग्धं रसायनम् ॥

इति । विपरीतमतोऽन्यथेति न तथा प्रशस्तगुणम् ॥ १३ ॥

अतिशृतमित्यतिपाकेन घनीभूतम् ॥ १४ ॥

क्षीरस्यैवावस्थाविशेषेण वर्जनीयतामाह अनिष्टगन्धमिति ।
 अम्लत्वं सलवणत्वञ्चैव विदाहात् । गवादीनामत्यर्थलवणमेव
 नाह्व सलवणम् । विग्रथितमिति अम्लादियोगेन विग्रथित-
 तामापन्नम् ॥ १५ ॥

क्षीरमनु क्षीरकार्यतया तद्विकारेऽभिधातव्ये मङ्गल्यतया
 प्रथमं दधिगुणमाह दधीति ।

अत्राम्लमधुरत्वेन सुजातत्वं लक्षयति । मन्दजातस्यास्य अनम्ल-

रोचिष्णु शस्तमरुचौ शीतके विषमज्वरे ॥

पीनसे मूत्रकृच्छ्रे च रुक्षन्तु ग्रहणीगदे ॥ १६ ॥

गव्यं दधि च मङ्गल्यं वातघ्नं शुचि रोचकम् ।

स्निग्धं विपाके मधुरं दीपनं बलवर्द्धनम् ॥ १७ ॥

दध्याजं कफपित्तघ्नं लघु वातक्षयापहम् ।

दुर्नामश्वासकासेषु हितमग्नेश्च दीपनम् ॥

विपाके मधुरं वृष्यं रक्तपित्तप्रसादनम् ।

बलाशवर्द्धनं स्निग्धं विशेषादधि माहिषम् ॥ १८ ॥

त्वात् सुजातकालात्यये चात्यन्तत्वात् अत्रान्तत्वोष्णत्वस्निग्ध-
त्वात्तत्रापि वातनाशनत्वं यत् पुनरुच्यते तत् प्रकर्षार्थम् ।
तथा च तत्रापि वातहन्तृत्वादिव्यभिचारदर्शनाच्चेति
ज्ञेयम् । व्यभिचारोदाहरणानि मन्दकमन्दजातमद्यादीन्यनु-
सर्त्तव्यानि । न्यायश्चायमेवंजातीये सर्वत्रैव बोध्यः । अरुचौ
शस्तमित्युक्तापि रोचिष्णु इति वचनम् अरोचकहरस्यापि
तिक्तसस्य रोचिष्णुत्व व्यभिचारदर्शनाज्ज्ञेयम् । शीतक इति
विषमज्वरविशेषणम् । पीनस इति चतुर्विधपीनसे प्रभावात्
हितम् । किंवा पीनसपाचकत्वात् सर्वत्र हितम् । अन्ये तु
पीनसे शस्तमिति यद्यपि सामान्यत एवोक्तम् तथापि योग्यतया
वातिकपीनसे एव शस्तमित्याहुः । रुक्षमुद्धृतसारं पुनर्ग्रहणी-
गदे हितमिति योज्यम् ॥ १६ ॥

सामान्यगुणमभिधाय विशेषगुणमाह गव्यमिति । मङ्ग-
ल्यत्वमिह प्रभावात् ॥ १७ ॥

अत्र विशेषादिति पदं स्निग्धमित्यनेन बलाशवर्द्धनमित्य-
नेन च सम्बध्यते ॥ १८ ॥

कोपनं कफवातानां दुर्नाम्नाञ्चाविकं दधि ॥१८॥
 दीपनीयमचक्षुष्यं वातलं वाडवं दधि ।
 रुक्षमुष्णकषायञ्च कफमूत्रापहञ्च तत् ॥ २० ॥
 स्निग्धं विपाके मधुरं बल्यं सन्तर्पणं गुरु ।
 चक्षुष्यमग्रं दोषघ्नं दधि नाय्यां गुणोत्तरम् ॥२१॥
 लघुपाके बलाशघ्नं वीर्योष्णं पक्तिनाशनम् ।
 कषायानुरसं नाय्या दधि वर्ज्यं विबन्धनम् ॥२२॥
 दधौन्युक्तानि यानीह गव्यादीनि पृथक् पृथक् ।
 विज्ञेयमेव सर्वेषु गव्यमेव गुणोत्तरम् ॥ २३ ॥
 वातघ्नं कफकृत् स्निग्धं बृंहणं नातिपित्तकृत् ।
 कुर्याद्भक्ताभिलाषञ्च दधि यत् सुपरिस्तुतम् ॥२४॥
 शृतक्षीरात्तु यज्जातं गुणवद्दधि तत् स्मृतम् ।

कफवातानां दुर्नाम्नाञ्च कोपनमित्यन्वयः । कफवाताभ्या-
 मिति पाठे सम्भूतानामिति शेषः । तेन कफवाताभ्यां सम्भू-
 तानां दुर्नाम्नां कोपनमित्यर्थः ॥ १८ ॥

अचक्षुष्यत्वमिह प्रभावादिति चन्द्रिका । कफमूत्रापहत्वं
 च रुक्षोष्णत्वात् ॥ २० ॥

चक्षुष्यमग्रमिति अष्टं चक्षुष्यमित्यर्थः । चक्षुर्हितत्वमस्य
 प्रभावात् । गुणोत्तरमिति गुणैः प्रधानम् ॥ २१ ॥

सर्वेषु दधिषु गव्यस्य प्राधान्यमाह दधौनीति ॥ २३ ॥

इदानीं तस्यैव दध्नोऽवस्थान्तरेषु गुणोत्तरं दर्शयन्नाह
 वातघ्नमिति । सुपरिस्तुतं सुष्ठु गलितद्रवभागम् ॥ २४ ॥

वातपित्तहरं रुच्य धात्वग्निवलवर्द्धनम् ॥ २५ ॥

दधि त्वसारं रुक्षञ्च ग्राहि विष्टम्भि वातलम् ।

दीपनीयं लघुतरं सकषायं रुचिप्रदम् ॥ २६ ॥

दध्नः सरो गुरुर्वृध्यो विज्ञेयोऽनिलनाशनः ।

वज्जेर्विधमनश्चापि कफशुक्रविवर्द्धनः ॥ २७ ॥

तक्र लघु कषायाम्लं दीपनं कफवातजित् ।

शोथोदराशौग्रहणीदोषमूत्रग्रहारुचि ।

स्नीहगुल्मघृतव्यापङ्गरपाण्डुमयान् जयेत् ॥ २८ ॥

मस्तु तद्वत् सरं श्रोतःशोधि विष्टम्भजिल्लघु ॥ २९ ॥

ससरं निर्जलं घोलं तक्रं पादजलान्वितम् ।

कथितक्षीरस्य दध्नो गुणमाह शृतक्षीरादिति ॥ २५ ॥

उद्धृतस्नेहस्य दुग्धस्य दध्नो गुणमाह दधीति । असारमुद्धृत-
स्नेहम् ॥ २६ ॥

दधिसरगुणमाह दध्न इति । वज्जेर्विधमनो वज्जिमान्यकरः ।
सरो दध्न उपरितनो भागः । वृध्यः शुक्रविवर्द्धन इति पदद्वयो-
पादान् श्रुतिवृद्धिकरभेदेन वृध्यद्वयपरिग्रहार्थम् ॥ २७ ॥

तक्रगुणमाह तक्रमिति ॥ २८ ॥

अतिदेशेन मस्तुगुणमाह मस्त्विति । तद्वदिति गुणैस्तक्र-
वत् ॥ २९ ॥

दध्नः सस्कारविशेषेण नामविशेषानभिधाय गुणविशेषानाह
ससरमिति । चरकादिभिस्तक्रं विहाय एते त्रयो भेदाः कण्ठ-
रवेण नोक्ता यतो घोलस्य दध्न एवान्तर्भावः । यतः ससरं
निर्जलं दधि मथितं सत् दध्नो नातिरिच्यते । मन्यनसंस्कारेण

अर्द्धोदकमुदश्वित् स्यान्मथितं सरवर्जितम् ॥३०॥

घोलं पित्तानिलहरं तक्रं दोषत्रयापहम् ।

उदश्वित् श्लेष्मलञ्चैव मथितं कफपित्तनुत् ॥३१॥

वातेऽस्तं सैन्धवोपेतं पित्ते स्वादु सशर्करम् ।

पिवेत्तक्रं कफे चापि व्योषच्चारसमायुतम् ॥३२॥

नैव तक्रं क्षते दद्यात् नोष्णकाले न दुर्वले ।

न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपित्तके ॥ ३३ ॥

परं तत्र लाघव जनितम् । उदश्वित्मथितयोस्तक्र एवान्तर्भावः । अतएवोक्तं तन्त्रान्तरे ।

सन्ध्यानादिप्रयुग्भूतस्नेहमर्द्धोदकञ्च यत् ।

नातिसान्द्रद्रव तक्रं स्वादुस्तुवरं सरम् ॥

अजलं स्नेहहीनं यत् तत्तक्रं कफनाशनम् ।

इति । चरके तु त्रिविधं तक्रमुक्तम् ।

रूक्षमर्द्धोदृतं स्नेहं यतश्चानुदृतं घृतम् ।

तक्रं दोषाग्निबलवित्तिविधं सम्प्रयोजयेदिति ॥३०॥

इदानीमस्यैव भेदचतुष्टयस्य गुणमाह घोलमिति । यद्यपि पूर्वं तक्रस्य वातकफहरत्वमेवोक्तं तथापि मधुरत्वेन मधुरपाक्त्वेन च पित्ताजनकत्वात् द्रव्यान्तरसंयोगाद्वा पित्तशमनमपीति मत्वा दोषत्रयापहत्वमस्योक्तम् । सुश्रुते तु मधुरस्य तक्रस्य पित्तहरत्वं साक्षादेवोक्तम् । तत् पुनर्मधुरं श्लेष्मप्रकोपणं पित्तशमनञ्चेति ॥ ३१ ॥

यत्र यादृशं तक्रं युक्तं तदाह वात इति ॥ ३२ ॥

तक्रस्याविषयं तक्रविषयञ्च श्लोकाभ्यामाह निति । उष्णकाले शरदि ग्रीष्मे च ॥ ३३ ॥

ग्राहिणी वातला रुक्षा विज्ञेया तक्रकूर्चिका ॥३४
 तक्राल्लघुतरो मण्डः कूर्चिकादधितक्रजः ॥३५॥
 किलाटोऽनिलहा वृष्यः कफनिद्राकरो गुरुः ॥३६
 मधुरो वृंहणस्तद्वत् पीयूषोऽपि स मोरटः ॥३७॥

तक्रस्य हेत्वन्तरग्रथितस्य घनो भागस्तक्रकूर्चिकेत्युच्यते
 तद्गुणमाह ग्राहिणीति ॥ ३४ ॥

तक्रकूर्चिकादधिकूर्चिकाभ्यां जातस्य मस्तुनो गुणविशेषमाह
 तक्रादिति । मण्ड इति मस्तु तस्य विशेषणं कूर्चिकादधि-
 तक्रज इति कूर्चिकाभूतं यदधि कूर्चिकाभूतञ्च यत्तक्रं ताभ्या
 जातो मण्डस्तक्राल्लघुतर इत्यर्थः । दधिकूर्चिकालक्षणं यथा ॥

दध्ना सह पयः पक्वं सा भवेदधिकूर्चिका ॥

ये तु दधिकूर्ची च तक्रवदिति पठन्ति तन्मते दधि
 कूर्चिका तक्रवदिति तक्रकूर्चिकासमानगुणा अन्ये दधिकूर्चिका
 तक्रज इति पठन्ति व्याचक्षते च ॥ प्रकृतदधिजस्तथा कूर्चि-
 काभूतदधिजः तथा कूर्चिकाभूततक्रजश्च मण्ड इति मस्तुत्रय-
 स्यायं गुणनिर्देश इति ॥ ३५ ॥

कूर्चिकाप्रस्तावात् क्षीरकूर्चिकागुणमाह किलाट इति ।
 नष्टक्षीरपिण्डं यमाहुर्लोकाः क्षीरसा इति ॥ ३६ ॥

पीयूषमोरटयोगुणमाह मधुर इति । तद्वदिति किलाट-
 तुल्यः । पीयूषमोरटयोर्लक्षणं यथा

क्षीरं सद्यः प्रसूतायाः पीयूषमिति संज्ञितम् ।

सप्तरात्रात् परं क्षीरमप्रसन्नञ्च मोरटम् ॥

इति । जेज्जडस्तु मोरटस्थाने मोरणं पठन्ति व्याचष्टे च ।
 मोरणो नष्टक्षीरद्रवभाग इति ॥ ३७ ॥

नवनीतं नवं वृष्यं शीतं वर्णवलाग्निकृत् ।
 संग्राहि वातपित्तासृक्क्षयाशीर्ऽर्दितकासजित् ३८
 क्षीरोद्भवन्तु संग्राहि रक्तपित्ताक्षीरोगनुत् ॥ ३९ ॥
 विकल्प एष दध्यादिः श्रेष्ठो गव्योऽभिवर्णितः ।
 विकल्पानवशिष्टांस्तु क्षीरवीर्यं समादिशेत् ॥ ४० ॥

तक्रानिष्पत्त्यनन्तरं नवनीतमुत्पद्यत इति तक्रानन्तरं नव-
 नीतगुणानाह नवनीतमिति । नवमिति सद्यस्कम् । एतेनाभि-
 नवस्यैवेति गुणाः प्रकर्षवन्तो भवन्तीति दर्शयति ॥ ३८ ॥

क्षीरमथनोत्थितस्य नवनीतस्य गुणमाह क्षीरोद्भवमिति ॥ ३९ ॥

ननु क्षीरं दधि च गव्यादीनां प्रतिप्रतिगुणत उल्लम् ।
 मस्तु तक्रादयस्तु सामान्येनोक्ताः तत् किं गव्यमस्त्वादय एते
 गुणतो वाच्या न वेत्याशङ्कायामाह विकल्प इति । विकल्पो भेदः
 प्रकार इति यावत् । दध्यादिरिति । अतद्गुणसविज्ञान बहु-
 ब्रौहिः । तेन मस्तुतक्रादिरूप इत्यर्थः । श्रेष्ठ इति हेतुगर्भ-
 विशेषणम् । तेन श्रेष्ठत्वादृगव्य एवोक्तः । न पुनराजावीप्रवृ-
 त्तीनामित्यर्थः । अभिवर्णितः कथितः । यद्येवं छागादिमस्त्वा-
 दीनां गुणाः कथं ज्ञातव्या इत्याह विकल्पानित्यादि । वीर्यं-
 शब्दोऽत्र गुणवचनः । तेन पञ्चमौ ल्यप्लोपे । तेन छागादि-
 क्षीराणां ये गुणा उक्तास्तान् सुवीर्यं तस्यस्तुतक्रादावपि तत्स-
 दृशान् गुणान् वदेदित्यर्थः । केचिदिमं श्लोकमनार्थमिति
 वदन्ति । तत्तु न सस्यक् । यतोऽप्यव्यमानेऽस्मिन् श्लोके राजा-
 दितक्रादिगुणानुक्ते न्यूनता स्यात् । न वा तक्रादिष्विदं तत्
 सामान्यगुणोक्तिरिति वक्तुं युज्यते । मुख्यतपरस्परगुणभेद-
 दितक्राणाम् । अतएवोक्तं वाग्भटेन ।

घृतं बुद्धाग्निशुक्रौजोमेदःस्मृतिकफावहम् ।
 वातपित्तविषोन्मादशोषालक्ष्मीजरापहम् ।
 स्नेहोत्तमं योगवाहि सर्वथा मधुरं हिमम् ॥४१॥
 गव्यं घृतं घृतश्रेष्ठं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम् ।
 विपाके मधुरं श्रेष्ठं वातपित्तविषापहम् ॥४२॥
 माहिषन्तु घृतं स्वादु पित्तास्रानिलनुद्धिमम् ॥४३॥
 व्यागं घृतन्तु चक्षुष्यं लघ्वग्निबलवर्द्धनम् ॥ ४४ ॥
 आविकादीनि सर्पींषि बुद्ध्या स्वक्षीरवद्वदेत् ॥४५॥
 सर्पिः पुराणं त्रिमलप्रतिश्यातिमिरापहम् ।

विद्याददधिष्टतादीतां गुणदोषान् यथा पय इति ॥ ४० ॥

नवनीतसम्भवात् घृतस्य नवनीतानन्तरं घृतगुणमाह घृत-
 मिति । कफावहमिति कफकरम् । यत्तु त्रिदोषापकर्षणमिति
 सुश्रुतेनोक्तम् तत् संस्कारेण कफहरत्वादिति ज्ञेयम् । अत-
 एव चरकेऽपि संस्कारात्तु जयेत् कफमित्युक्तम् । योगवाहीति
 यैर्येद्रव्यैः सस्क्रियते तेषां तेषामेव गुणानावहतौत्यर्थः । सर्वथा
 मधुरमिति रसे पाके च मधुरमित्यर्थः । तथा सर्वथा हिमं
 निपातेऽधिवासे च शीतमित्यर्थः । न तु काञ्जिकादिवत् निषा-
 तमात्रे शीतमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

इदानीं विशिष्टतगुणमाह गव्यमिति । अत्र सामान्य-
 गुणाभिहितमधुरत्वादेः पुनरभिधानमुत्कर्षार्थम् । अत्र द्वितीयं
 श्रेष्ठमिति पदं चक्षुष्यमित्यादिषु सर्वत्रैव योज्यम् । श्रेष्ठमित्य-
 तिशयेन चक्षुष्यमतिशयेन बलवर्द्धनमित्यादि ॥ ४२ ॥

अनुक्तसर्पिर्गुणमतिदेशेनाह आविकादीनीति ॥ ४५ ॥

मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥ ४६ ॥
 क्षीरघृतन्तु संग्राहि तर्पणं नेत्ररोगनुत् ॥ ४७ ॥
 सर्पिर्मण्डः सरः स्वादुर्योनिश्रोत्रशिरोऽक्षिजान् ।
 गदान् जयति शोथघ्नो रुक्षस्तीक्ष्णास्तनुश्च सः ॥ ४८ ॥
 इति क्षीरवर्गः ।

तैलं संयोगसंस्कारात् सर्वरोगहरं स्मृतम् ।
 कषायानुरसं स्वादु सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ॥

पुराणसर्पिर्गुणमाह सर्पिरिति । प्रतिश्याशब्दः प्रतिश्याय-
 वचनः । पुराणघृतलक्षणं यथा

उग्रगन्धं पुराणं स्वादु दशवर्षस्थितं घृतम् ।

लाक्षारसनिभं शीतं प्रपुराणमतः परम् ॥

यथा यथा हि जीर्णत्वप्रकर्षस्तथा तथा गुणोत्कर्षः । उक्तं
 हि हारीते ।

यथा यथा जरां याति गुणवत् स्यात्तथा तथा ॥ ४६ ॥

क्षीरोत्थितघृतगुणमाह क्षीरघृतमिति ॥ ४७ ॥

सर्पिर्मण्डगुणमाह सर्पिर्मण्ड इति । सर्पिषस्तप्तस्य स्थानी-
 भवदुपरितनो भागः सर्पिर्मण्डः ॥ ४८ ॥

इति क्षीरवर्गः ।

जङ्गमस्नेहोत्तमं घृतमभिधाय स्थावरस्नेहोत्तमं तैलमाह
 तैलमिति । तैलमिति तिलोद्भवम् । संयोगसंस्कारादिति संयो-
 गात् संस्काराच्चेत्यर्थः । संस्कारस्तैलस्य मेषजैः पाकः । संयोग-

पित्तलं बद्धविण्मूत्रं न च श्लेष्माभिवर्द्धनम् ।
 वातघ्नमुत्तमं बल्य त्वच्यं मेधाग्निवर्द्धनम् ॥ १ ॥
 सार्धपं कटु तीक्ष्णोष्णं कफशुक्रानिलापहम् ।
 लघु पित्तास्रकृत् कोठकुष्ठार्शोत्रिणजन्तुजित् ॥ २ ॥
 सेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते ।
 तद्वस्तिषु च पानेषु नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ॥
 अन्नपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥ ३ ॥
 तैलमेरुगडजं तिक्तं कटु स्वादुरसं गुरु ।
 ब्रध्नगुल्मानिलकफानुदरान् विषमज्वरम् ॥
 रुक्शोफौ च कटीगुह्यकोष्ठपृष्ठाश्रयौ जयेत् ।
 तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं विस्त्रं रक्तैरगडोद्भवं त्वति ॥ ५ ॥
 उमाकुसुम्भजं तूष्णं त्वग्दोषकफपित्तकृत् ॥ ६ ॥
 करञ्जनिम्बतैलन्तु नात्युष्णं कफपित्तजित् ।
 तिक्तं क्रिमिहरं तैलं श्रेष्ठं योनिवदादिशेत् ॥ ७ ॥

स्ववचारणायां ज्ञेयः । सूक्ष्ममिति सूक्ष्मस्रोतोऽनुसारित्वात् ।
 व्यवायीति अपक्वमेव सकलदेहव्यापकात् । त्वच्यमित्यभ्यङ्गात् ।
 यत्तु, वाग्मटे त्वग्दोषकरत्वमुक्तं तैलस्य तद्गुणानभिप्रायेणेति
 न विरोधः । अन्ये तु तत्रापि त्वग्दोषहृदिति पठन्ति । तत्तु
 न टीकाकृद्भिर्व्याख्यातम् ॥ १ ॥

अन्नपानविधौ अन्नपानसंस्कारे ॥ ३ ॥

उमा अतसौ ॥ ६ ॥

सर्वेभ्यस्त्विह तैलेभ्यस्तिलतैलं विशिष्यते ।

निष्पत्तेस्तद्गुणत्वाच्च तैलत्वमितरेष्वपि ॥ ८ ॥

तिक्तमित्यन्तः करञ्जनिम्बयोस्तैलगुणः । तैलमित्यादिना तु
अनुक्ततैलगुण उक्तः ॥ ७ ॥

स्यावरस्त्रे हेष्ठु तिलतैलप्राधान्यमाह सर्वेभ्य इति ॥ ८ ॥

ननु तैलपदे तैलत्वं प्रवृत्तिनिमित्तम् । तच्च न तावत्तिलो-
द्भवत्वम् । सर्षपतैलादावव्याप्तेः । नापि वीजप्रभवत्वं तद्वतरूपा-
दावतिव्याप्तिः । नापि वीजप्रभवस्त्रेहत्वं सारतैलादावव्याप्तेः ।
अपि च वीजप्रभवस्त्रेहत्वं न तावत् स्त्रेहरूपगुणवृत्तिः । तैलं
गन्धवदिति प्रत्ययस्य सर्वजनसाधारणस्य भ्रान्तित्वापत्तेः । नापि
स्त्रेहाश्रयद्रव्यवृत्तिः । वीजद्रव्यमात्रस्यैव तैलत्वापत्तिरिति अनुप-
पत्तिं हृदि निधाय सर्षपादिस्त्रेहेष्वपि तैलशब्दं व्युत्पादयन्नाह
निष्पत्तेरिति । तिले यथा तैलं निष्पद्यते चूर्णीकरणयन्त्र-
पातनादिना तथा सर्षपादावपि स्त्रेहाकर्षणात् । भवति च
समाननिष्पत्तिकतया तच्छब्दता यथा वितुषे धान्ये तण्डुलशब्दो
वृत्तः स वितुषे विडङ्गेऽपि वर्तते । यथा विडङ्गतण्डुला इति ।
तद्गुणत्वेन तच्छब्दता यथा गार्वाहिक इति । तद्गुणत्वञ्च सुश्रु-
तेनोक्तम् यथा

यावन्तः स्यावराः स्त्रेहाः समासात् परिकीर्त्तिताः ।

सर्वे तैलगुणा ज्ञेयाः सर्वे चानिलनाशनाः ॥

एतेन तिलस्य विकारस्तैलमिति योगे बाधकाभावात् ।
तिलप्रभवस्त्रेह एव तैलपदप्रयोगात् स्त्रेहत्वेऽपि शक्तेस्तैलपदं
योगरूढम् । सर्षपादौ तु तैलपदप्रयोगो भाक्त इति भावः ।
अन्ये तु गन्धरसविशेषाभिव्यङ्ग्यं तैलत्वं जातिः । अतएव वृत्त-

वसा मज्जा च वातघ्नौ बलपित्तकफप्रदौ ।
 मांसानुरूपगन्धौ च विद्यान्मे दोऽपि ताविव ॥६॥
 इति तैलवर्गः ।

इक्षोरसो हिमो वृष्यस्तर्पणो जीवनः सरः ।
 वातासृक्पित्तजित् स्वादुः स्निग्धः प्रीणनवृंहणः ।
 रसो दन्तकृतः श्लेष्मकारणं न विदाहवान् ॥ १ ॥
 यान्त्रिकस्तु विदाही स्याद्गुरुस्त्वग्रन्ययोगतः ॥२॥

तैलमंशये गन्धरसविशेषविज्ञानेन तैलत्वनिश्चय इति सार्षप-
 स्नेहादीनामपि तैलत्वमित्याहुः ॥ ८ ॥

स्नेहत्वसामान्याद् वसादीनामपि गुणमाह वसेति ॥ ८ ॥

इति तैलवर्गः ।

माधुर्यसामान्यात् क्षीरवर्गमनु इक्षुविकृतिवर्गेऽभिधातव्ये
 उपोद्घातागतेन तैलवर्गेण व्यवधानं कृतम् । सम्प्रति यथोक्तो-
 पोद्घातागतं तैलवर्गमभिधाय प्रकृतमिक्षुविकृतिवर्गमाह इक्षो-
 रिति । दन्तकृत इति दन्तपीडनेन कृतः ॥ १ ॥

यान्त्रिक इति यन्त्रपीडनेन कृतः । ननु यान्त्रिकस्य इक्षु-
 रसस्य विदाहित्वे सति रक्तपित्तहरत्वं यत् तद्विरुध्यते । यथा
 मधूदकस्येक्षुरसस्य चापि पानाच्छमं गच्छति रक्तपित्तमिति ।
 तत्र । यतो दन्तनिष्पीडितस्यैवाविदाहिनो रक्तपित्ते ग्रहणं भवि-
 ष्यति । किंवा यान्त्रिकस्यापि विदाहकारणत्वगादिसंयोगा-
 देस्यागं कृत्वोपयोगः कार्यः । तेन यान्त्रिकस्तु विदाहीति वचनं

अतीव मधुरो मूले मध्ये मधुर एव च ।

अग्रे चाक्षिषु विज्ञेय इक्षूणां लवणो रसः ॥ ३ ॥

पक्वो रसो गुरुः स्निग्धः स तीक्ष्णः कफवातजित् ४

फाणितं गुर्वभिष्यन्दि वृंहणं कफशुक्रलम् ॥ ५ ॥

रूक्षं मधूकपुष्पोत्थं फाणितं त्वथ वातहृत् ।

कफदं मधुरं पाके कषायं वस्तिदूषणम् ॥ ६ ॥

गुडो वृष्यो गुरुः स्निग्धः सक्षारो मूत्रशोधनः ।

नातिपित्तहरो मेदःकफक्रिमिवलप्रदः ॥ ७ ॥

प्रायोवादमाश्रित्य बोध्यम् । अन्ये त्वेतद्दोषभिया विदाहीति शीघ्रपाकीति व्याख्यानयन्ति ॥ २ ॥

इक्षूणामवयवविशेषेण गुणविशेषमाह अतीवेति अक्षि-
ष्विति । ग्रन्थिषु चन्द्रिकाकारस्तु इक्षूणामक्षिषु सर्वसन्धिषु प्ररो-
हजननसमर्था अङ्गुरा इत्याह । अन्ये त्वक्षु चेति पठन्ति तत्
सुबोधम् ॥ ३ ॥

पक्वस्येक्षुरसस्य गुणमाह पक्व इति ॥ सतीक्ष्ण ईषत्तीक्ष्ण
इत्यर्थः ॥ ४ ॥

फाणितं तन्तुलीभूतो रसः । अस्यैव तन्त्वान्तरे क्षुद्रगुड
इति संज्ञा । तदुक्तं क्षुद्रो गुडश्चतुर्भागावशेषित इति ॥ ५ ॥

फाणितप्रसङ्गान्मधूकपुष्पकृतफाणितगुणमाह रूक्षमिति ॥ ६ ॥

इक्षुरसस्यैव पाकादतिघनभावं गतस्य गुडसंज्ञा तस्य गुण-
माह गुड इति ॥ सक्षार इति क्षारसहवरितलवणरसः क्षार-
शब्देनोच्यते । स्वामिदासादयस्तु व्याख्यातारः क्षाराधिकारे
क्षारस्य रसत्वमेव मन्यन्ते । तत्तु न सम्यक् सर्वतन्त्रविरोधात् ।

पित्तघ्नो मधुरः शुद्धो वातघ्नोऽसृक्प्रसादनः ॥८॥

स पुराणोऽधिकगुणो गुडः पथ्यतमः स्मृतः ॥९॥

खण्डं वृष्यतमं बल्यं चक्षुष्यं वृंहणं तथा ।

वातपित्तहरं नातिस्निग्धं हृद्यं सुखप्रदम् ॥१०॥

शर्करा वातपित्तासृङ्मूर्च्छाच्छर्दिविघ्नापहा ॥११॥

तमराजस्तु तृष्णाघ्नो ज्वरदाहास्रपित्तजित् ॥१२॥

उक्तं हि चरके क्षरणात् क्षारो नासौ रसो द्रव्यमिति । नाति-
पित्तहर इति । मधुरत्वेऽपि सत्ववणत्वात् ॥ ७ ॥

अपहृतमलत्वेन शुद्धो यो गुडस्तस्य गुणमाह पित्तघ्न इति ।
शुद्धो मलापगमनेन धवल इत्यर्थः ॥ ८ ॥

पुराणगुडस्य गुणमाह स इति ॥ पथ्यतम इति गुडान्तरा-
पेक्षया । चन्द्रिकाकारस्तु पथे स्रोतसे हितः पथ्यः पथ्यतमः
सर्वेषां स्रोतोहितानां श्रेष्ठ इत्यर्थः । पथ्यतमस्तु जीर्णत्वेन
रौक्ष्यलाघवादिगुणयोगात् । अतएवोक्तं गुणाधिक इति ।
गुणाश्चात्र स्रोतः शोधनाधिकारिण एव रौक्ष्यलाघवादयो न तु
स्नेहादयः । पुराणं प्रायशो रूक्षं प्रायेणाभिनवं गुर्विति युक्ति-
विरोधात् । अप्रस्तुतत्वात् स्नेहादीनां स्रोतःशुद्धेयकरणत्वाच्चेति
व्याचष्टे । डल्वनस्तु स पुराण इत्यस्य ईषत् पुराणमित्यर्थं व्याख्या-
तवान् ॥ ९ ॥

तस्यैव गुडस्य संस्कारान्तरेण नामान्तरं गुणान्तरं च निर्दि-
शन्नाह खण्डमिति ॥ १० ॥

अत्र शर्कराशब्दः सामान्यवचनः । तेन यासश्शर्करामधु-
शर्करागुडशर्कराणामेवायं गुण इति बोध्यः ॥ ११ ॥

तमराजः शर्कराभेद इति डल्वनः ॥ १२ ॥

वृष्या क्षीणक्षतहिता सस्नेहा गुडशर्करा ॥ १३ ॥

मधुजा शर्करा रूक्षा तृष्णाच्छर्द्यतिसारनुत् ।

तद्गुणा तिक्तमधुरा सस्नेहा यासशर्करा ॥ १४ ॥

गुडमत्स्यगण्डिकाखण्डशर्करा विमलाः परम् ॥ १५ ॥

यथा यथैषां वैमल्यं मधुरत्वं तथा तथा ।

स्नेहगौरवशैल्यानि सरत्वञ्च तथा तथा ॥ १६ ॥

मधु स्वादुरसं शीतं व्रणशोधनरोपणम् ।

कषायानुरसं रूक्षं वल्यं दीपनलेखनम् ॥

गुडपदं यासशर्करामधुशर्करयोर्व्यवच्छेदार्थम् ॥ १३ ॥

मधुनः कालान्तरावस्थानादति घनीभूतमवयवं मधुशर्करेति वदन्ति । दुरालभाक्तायस्य घनीभावाद् यासशर्करेत्युच्यते ॥ १४ ॥

गुडादीनामुत्तरोत्तर नैर्मल्यतिशयमाह गुडेत्यादि । परमित्युत्तरोत्तरं विमला । तेन गुडापेक्षया मत्स्यगण्डिका विमला मत्स्यगण्डिकापेक्षया खण्डो विमलः खण्डापेक्षया च शर्करा इति । मत्स्यगण्डिकाश्च खण्डमध्ये कृत्रिमाः पाकादिना निष्पन्नत्वात् शालूकाकृतयोऽतिकठिना भवन्ति ॥ १५ ॥

एतेषामेव यथा यथा वैमल्यप्रकर्षस्तथा तथा माधुर्योदि-प्रकर्षोऽपीत्याह यथेति ॥ अत्र गौरवस्थाने केचिन्नाघवं पठन्ति वदन्ति च । लाघवं हि गुणः प्रशस्तो न गौरवम् उत्तरोत्तरञ्च प्राशस्त्यमेषामुक्तम् । किन्तु यथा यथा सारत्वं भवति तथा तथा गौरवमप्युपपन्नम् ॥ १६ ॥

माधुर्यसामान्यात् मधुशर्कराप्रसङ्गाच्चानन्तरं मधुगुणामि-धानं तस्य सामान्यगुणमाह मध्विति ॥ सन्धानमिति भग्नादि-सन्धानकरम् । नन्वत्र लघ्विति पठ्यते । तथा त्रिदोषप्रशमन-

सन्धानं लघु चक्षुष्यं स्वयं हृद्यं त्रिदोषनुत् ।

श्वासहिक्काविषहरमुष्णं खाम्बु विरोधि च ॥१७॥

मिति तथाच चरकविरोधः । तत्र हि वातलं गुरु शीतञ्च रक्त-
पित्तापहं मध्विति पठति । एवं वाग्भटेऽपि ब्रणशोधनसन्धान-
रोपणं वातलं मध्विति पठ्यते । सत्यम् । तत्र यल्लघुत्वमुक्तं तत्
पुराणमध्वपेक्षया । इदं हि वचनं सौश्रुतम् । सुश्रुते च पुराण-
मेव मध्वधिकृतम् । यथा

विडङ्गं पिप्पली चौद्रं सर्पिश्चाप्यनवं हितम् ।

इति । तेनाधिकृतत्वात् पुराणमधुन एवैते गुणा ज्ञेयाः ।
चरके तु पुराणादिविशेष मनादृत्य गुरुत्वमुक्तम् । चक्रस्तु
लघ्विति लघुपाकमिति व्याख्याय विरोधं परिहरति । त्रिदोष-
प्रशमनत्वञ्चास्य प्रभावान्मिलितत्रिदोषारब्धज्वरहरतया ज्ञेयम् ।
पृथग्वातजननन्तु चरकवाग्भटाभ्यामुक्तमतो न विरोधः ।
त्रिदोषहरत्वे उपपत्तिरपि दर्शिता सुश्रुतेन । यथा तत्तु लघु-
त्वात् कषायायानुरसत्वाच्च कफघ्नं पैच्छित्वात् माधुर्यात् कषा-
यानुरसत्वाच्च वातपित्तघ्नमिति । न च दृष्टकारणत एव
त्रिदोषहरत्वोपपत्तौ प्रभावकल्पनमयुक्तमिति वाच्यम् । प्रभाव-
मन्तरेण मिलितत्रिदोषारब्धविकारहरणनियमानुपपत्तेः । विष-
हरमिति विषान्वयसम्भवत्वेऽपि विषहरत्वमस्य प्रभावात् ।
अतएवीक्तञ्चरके

विषं विषघ्नमुक्तं यत् तत् प्रभावप्रभावितम् ।

इति । केचिदनयैवानुपपत्त्या वमिहरमिति पठन्ति । तन्न ।
सुश्रुतेऽपि विषप्रशमनमित्युक्तत्वात् । उष्णखाम्बुविरोधीति
उष्णेन खाम्बुना च विरुध्यते । सुश्रुते च उष्णविरोधे उपपत्ति-
रपि दर्शिता यथा । तत् सौकुमार्याच्च तथैव शैत्यान्ना-

माक्षिकं भ्रामरं चौद्रं पौत्तिकं मधुजातयः ।
 माक्षिकं प्रवरं तेषां विशेषाद्भ्रामरं गुरु ॥१८॥
 माक्षिकं तैलवर्णं स्वादु घृतवर्णन्तु पौत्तिकम् ।
 चौद्रन्तु कपिलं विद्यात् श्वेतं भ्रामरमुच्यते ॥१९॥

नीषधीनां रससम्भवाच्च । उष्णे विरुध्यते विशेषतस्तु तथा-
 न्तरीक्षेण जलेन चापि । सौकुमार्यादिति सुकुमारं हि उष्णे
 विरुध्यते । नवनीतस्थानघृतजलकुसुमवत् । तथैव शैत्या-
 दिति शीतस्य स्वभावत एव उष्णविरोधात् । नानौषधीनां
 रससम्भवाच्चेति विरुद्धरसवीर्यनानाद्रव्यपुष्पस्य रसेन द्रवेण
 सम्भवादुत्पत्तेरित्यर्थः । खाम्बुना शीतेनापि मधुनो विरोधित्वे
 द्रव्यस्वभावमात्रं हेतुः । उष्णविरोधश्चोष्णस्पर्शैरेव नोष्णवीर्य-
 स्तेनोष्णवीर्यत्रिकटुवादिना मधु न विरुध्यते । एतच्चोष्ण-
 विरोधित्वमार्घ्यं मधु विहाय बोध्यम् । तस्य विषान्वयत्वासम्भ-
 वात् । अतएवोक्तं भोजे । मधून्युष्णैर्विरुध्यन्तेऽन्यत्रार्घ्यादिति
 ॥ १७ ॥

यद्यपि सुश्रुतेऽष्टविधं मधूक्तम् । यथा ।

पौत्तिकं भ्रामरं चौद्रं माक्षिकं क्वात्रमेव च ।

आर्य्यमौद्दालकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः ॥

इति । तत्रापि मधुनश्चतुर्विधत्वमेव सर्वजनप्रसिद्ध-
 मिति कृत्वा चरकवचनमुपन्यस्यति । पिङ्गला मक्षिका महत्यः
 पुत्तिकास्तद्भवं पौत्तिकम् । भ्रामराः प्रसिद्धाः । मक्षिका एव
 खल्पाः पिङ्गलाः क्षुद्रास्तद्भवं चौद्रम् । तद्विधा एवाखल्पा
 मक्षिकास्तद्भवं माक्षिकम् ॥ १८ ॥

माक्षिकादिज्ञानार्थं वर्णविशेषानाह माक्षिकमिति ॥ १९ ॥

वृंहणीयं मधु नवं नातिश्लेष्महरं सरम् ।
 मेदःस्थौल्यापहं ग्राहि पुराणमतिलेखनम् ।
 दोषत्रयहरं पक्वसाममम्लं त्रिदोषकृत् ॥ २० ॥
 तद्द्युक्तं विविधैर्योगैर्निहन्यादामयान् वदन् ॥ २१ ॥
 उष्णेन मधुसंयुक्तं वमनेष्ववचारितम् ।
 अपाकादनवस्थानान्न विरुध्येत पूर्ववत् ॥ २२ ॥
 इत्यैक्षवादिवर्गः ।

तस्यैव मधुनोऽवस्थाविशेषेण गुणभेदमाह वृंहणीयमिति ।
 पक्वमित्यग्निसम्पर्कादेव मधु गृह्णन्ति । अन्ये तु मधुनः पाको
 नास्तीति कृत्वा मध्वाधारस्यैव भूरिकालेन स्वयं सुसज्जातत्वं
 पक्वत्वं स्वल्पकालावस्थानाच्चाप्तत्वं वदन्ति ॥ २० ॥

मधुनो योगवाहितामाह तदिति । अत्र केचित् नानाद्रव्या-
 न्नकत्वाच्च योगवाहिपरममिति पठन्ति । तन्मतेऽपीयमेवोप-
 पत्तिः ॥ प्रभावमहिता मधुनो योगवाहित्वे हेतुः । प्रभावात्तु
 नानाद्रव्यात्मकत्वेऽपि मद्यादीनां न योगवाहित्वम् ॥ योग
 वाहितया च येन येन वाजीकरणरमायनदोषहरणादिना
 युज्यते तस्य तस्यैव कर्म करोतीति भावः ॥ २१ ॥

इदानीं विषयविशेषे मधुन उष्णेनाप्यविरोधमाह उष्णे-
 नेति । वमनेष्विति अचिरावस्थायिभेषजोपलक्षणम् । तेन
 वस्तावप्यविरोधो ज्ञेयः । विरेचने तु चिरावस्थानाद्विरुध्यत
 एव । पूर्ववदिति सौकुमार्यादिहेतुः । पूर्वस्मादिव नात्र विरोध
 इत्यर्थः ॥ २२ ॥

इत्यैक्षवादिवर्गः ।

सर्वं पित्तकरं मद्यमम्लं दीपनपाचनम् ।
 भेदनं कफवातघ्नं हृद्यं वस्तिविशोधनम् ॥
 पाके लघुविदाह्युष्णं तीक्ष्णमिन्द्रियबोधनम् ।
 विकासि सृष्टविण्मूत्रं निद्राभावप्रसक्तिनुत् ॥ १ ॥
 स्तन्यरक्तचयहिता सुरा दीपनवृंहणी ।
 काश्यार्शोग्रहणीदोषमूत्राघातानिलापहा ॥ २ ॥
 कासार्षोग्रहणीदोषप्रतिश्यायविनाशिनी ।
 श्वेता मूलरूपस्तन्यरक्तमांसकरी सुरा ॥ ३ ॥

इदानीं मधुगुडयोनित्वात् तथा मधुशब्दाभिधेयत्वाच्च
 मद्यस्य तदनन्तरं मद्यवर्गमाह सर्वमिति । यद्यपि मार्दीकमा-
 ध्वोकादिमद्यं साक्षादप्रतीयमानान्तरसं तथापि अम्लकार्यदन्त-
 हर्षमुखस्रावकारित्वेन अम्लानुरसत्वेन चाम्लत्वमिह ज्ञेयम् । यत्तु
 वाग्मटे

सस्त्रादुतिक्तकटुकमम्लपाकरसं सरम् ।
 सकषायं स्वरारोग्यप्रतिभावरुणैकलक्ष्य ॥
 इति । पञ्चरसत्वमुक्तम् । तन्मतेऽप्यम्लानुरसता इतररसानां
 ज्ञेया । उक्तं हि

सर्वेषां मद्यमम्लानामुपर्युपरि वर्तते ।
 इति । इन्द्रियबोधनमिति इन्द्रियपाटवकरमिति उल्लेखः ।
 निद्राभावप्रसक्तिनुदिति निद्राया अभावं नाशं तथा निद्राया
 अतिप्रसक्तिञ्च नुदति । अतएवोक्तमन्यत्र

नष्टनिद्रातिनिद्राद्ये हितं पित्तास्रदूषणम् । इति ॥ १ ॥
 सुरागुणमाह स्तन्येति । सुरात्र लोहितवर्णा ॥ २ ॥

क्षुद्यरोचकहृत्कुक्षितोदशूलप्रमर्दिनी ।

प्रसन्ना गुल्मवातार्शोविवम्भानाहनाग्निनी ॥४॥

पित्तलाल्पकफा रुक्षा यवैर्वातप्रकोपणी ।

विष्टम्भिनी सुरा गुर्वी श्लेष्मला तु मधूलिका ॥५॥

रुक्षा नातिकफा वृष्या पाचनौ वल्कली सुरा ॥६॥

कोहलो भेद्यवृष्यश्च त्रिदोषो वदनप्रियः ॥ ७ ॥

ग्राह्युष्णो जगलः प्रोक्तो रुक्षस्तृट्कफशोथनुत् ॥८॥

कातोलीति प्रसिद्धायाः श्वेतसुराया गुणमाह कामार्श इति
॥ ३ ॥

प्रसन्नागुणमाह कर्दीति । प्रसन्ना मद्यस्योपरि अच्छो भागः ।
अन्ये तु मद्यमेव भेषजयोगात् प्रसन्न प्रसन्नामाहुः ॥ ४ ॥

यवगोधूमकृतसुरयोः क्रमाद्गुणमाह पित्तलेति । गुर्वी-
त्यन्तो द्रवसुरागुणः । यवैरित्यनन्तर कृतेति शेषः । श्लेष्मला तु
मधूलिकेति गोधूमसुरागुणः । मधूलकः स्वल्पगोधूमः । तत्कृत-
क्लिन्नभागा सुरा मधूलिका । अन्ये तु मधूलकं मर्कटहस्तदण
तत्फलक्लिन्नकृता मधूलिकेत्याहुः । जेज्जडस्तु मधूलकपुष्पस-
म्भव मद्यं मधूलिकामाह ॥ ५ ॥

वल्कलीति प्रसिद्धसुरागुणमाह रुक्षेति । विभीतककृता
सुरा पल्कली । अतएव केचिद्वल्कलीस्थाने आक्षिप्यतीति पठन्ति ।
अक्षी विभीतकः ॥ ६ ॥

कोहलाख्यमद्यगुणमाह कोहल इति । यवशक्तुकिण्वकृतं
मद्यं कोहल । हे तु पौण्ड्रदेशप्रसिद्धां सुरां काञ्चिमानिका-
रत् ६ ।

हृद्यः प्रवाहिकाटोपदुर्नामानिलशोथनुत् ।
 वक्त्रसो हृतसारत्वाद्विष्टम्भी वातकोपनः ॥ ९ ॥
 शीधुः पित्तानिलहरः श्लेष्मस्नेहविकारहा ।
 मेदःशोथोदरार्शोघ्नो बल्यः पक्करसो मतः ॥ १० ॥
 जरणीयो विबन्धघ्नः स्वरवर्णविशोधनः ।
 लेखनः शीतरसिको हितः शोफोदरार्शसाम् ॥ ११ ॥
 गौड़ः शीधुः कषायः स्यात् स्वादुः पाचनदीपनः १२
 शार्करो मधुरो हृद्यो दीपनो वस्तिशोधनः ।
 वातघ्नो मधुरः पाके रुच्य इन्द्रियबोधनः ॥ १३ ॥
 शीधुर्मधूकपुष्पोत्यो विदाह्यग्निबलप्रदः ।
 रुक्षः कषायः कफहा वातवित्तप्रकोपणः ॥ १४ ॥

जगलो भक्तकिण्वक्लिक्तकता सुरा तस्या गुणमाह ग्राहीति
 ॥ ८ ॥

भेदकशब्दव्यवहियमाणवक्त्रसगुणमाह हृद्य इति ॥ ९ ॥
 पक्केक्षुरसक्तशीधुगुणमाह शीधुरिति । पक्करसः कथितेक्षु-
 रसेषु यः क्रियते ॥ १० ॥
 अपक्केक्षुरसक्तशीधुगुणमाह जरणीय इति । शीतरसिको-
 ऽपक्केक्षुरसक्तः ॥ ११ ॥
 गुडक्तशीधुगुणमाह गौड़ इति ॥ १२ ॥
 शर्कराक्तशीधुगुणमाह शार्कर इति । इन्द्रियबोधन इन्द्रि-
 यपाटवजनकः ॥ १३ ॥
 अयन्तु न गुड़योनिः ॥ १४ ॥

जाम्बवो बद्धनिष्यन्दस्तुवरो वातकोपनः ॥ १५ ॥
 तीक्ष्णः सुरासवो हृद्यो मूत्रलः कफवातनुत् ।
 मुखप्रियः स्थिरमदो विज्ञेयोऽनिलनाशनः ॥ १६ ॥
 तीक्ष्णः कषायो मदक्लृद् दुर्नामकफगुल्मनुत् ।
 क्रिमिमदोऽनिलहरो मैरेयो मधुरो गुरुः ॥ १७ ॥
 निर्दिशेद् द्रव्यतश्चान्यान् कन्दमूलफलासवान् ॥ १८ ॥
 नवं मद्यमभिष्यन्दि दोषक्लृज्जीर्णमन्यथा ॥ १९ ॥

जम्बुफलरसगुडादिकृतश्रीधुगुणानाह जाम्बव इति । बद्ध-
 निष्यन्दो बद्धमूत्रः । तुवर इति कषायः । तीवर इति पाठे
 तीवर इति जाम्बवविशेषणं वदन्ति । जम्बुफलरसतुवरीकाय-
 गुडादिकृतः श्रीधुरित्यर्थः ॥ १५ ॥

इदानीं पृथङ्मधुगुडपिष्टयोनिमद्यान्यभिधाय मस्त्रादि-
 योनिमेलकनिष्पाद्यं किञ्चिदौषधयुक्तं मद्यमासवसंज्ञकं निर्दि-
 शन्नाह तीक्ष्ण इति । सुरा पीष्टी सैवं यत्र तीयकार्यं करोति
 स सुरासवः ॥ १६ ॥

मैरेयगुणमाह तीक्ष्ण इति ।

आसवस्य सुरायाश्च द्वयोरैकत्र भाजने ।

सन्धानं तं विजानीयात् मैरेयमुभयाश्रयमिति ॥ १७ ॥

अनुक्तासवगुणज्ञानार्थमाह निर्दिशेदिति । द्रव्यत इति ।
 द्रव्यगुणतो वीक्ष्य कन्दाद्युपलक्षणम् । तेन काण्डत्वकृत्तवा
 अपि आह्वयः ॥ १८ ॥

मद्यस्याल्पकालत्वादिना अपरिणतस्य तथा चिरकालत्वा-
 दिना परिणतस्य दोषगुणानाह नवमिति । जीर्णमिति कालेन
 परिपक्वम् ॥ १९ ॥

अरिष्टो द्रव्यसंयोगसंस्कारादधिको गुणैः ॥ २० ॥

बहुदोषहरश्चैव रोगाणां शमनश्च सः ।

दीपनः कफवातघ्नः सरः पित्ताविरोधनः ॥

शूलाधानोदरप्लीहज्वराजीर्णार्शसां हितः ॥ २१ ॥

अरिष्टासवशीधूनां गुणान् कर्माणि चादिशेत् ।

बुद्ध्वा यथा स्वं संस्कारमवेक्ष्य कुशलोभिषक् ॥ २२ ॥

सान्द्रं विदाहि दुर्गन्धिं विरसं क्रिमिलं गुरु ।

अहृद्यं तरुणं तीक्ष्णमुष्णं दुर्गन्धजनस्थितम् ॥

अल्पौषधं पर्याप्तमत्यल्पं च कूलञ्च यत् ।

तद्वर्ज्यं सर्वथा मद्यं किञ्चिदप्यञ्च यद्ववेत् ॥ २३ ॥

अरिष्टगुणमाह अरिष्ट इति । अरिष्टशब्देन इच्छुविकारसहिताभयाचित्रकदन्तीपिप्पल्यादिभूरिभेषज-काय्यादिसंस्कारवत् मध्यमभिधीयते । द्रव्यसंयोग इति अभयाचित्रकादिद्रव्यसंयोगः । संस्कारस्तु भेषजकथनभाजनसंस्कारयवराशिस्थापनादिः ॥ २० ॥

अधिकगुणत्वमेवाह बह्विति । बहुदोषहर इत्यस्य भाष्यं कफवातघ्नः पित्ताविरोधन इति । नञ् ईषदर्थः । रोगाणां शमन इत्यस्य तु भाष्यं शूलाधानेत्यादि । तेन न पौनरुन्यम् । किंवा शेषार्थमेतद्वचनमित्याहुः । दोषाणां शमन इति पाठेऽपि दोष-शब्दो रोगवचन एवेति ज्ञेयम् ॥ २१ ॥

अरिष्टप्रसङ्गेनासवशीधूनामपि बहुप्रपञ्चेनेहानुक्तानां गुण-ज्ञानार्थमाह अरिष्टेति । संस्कारमवेक्ष्येति संस्कारद्रव्यगुणान् बुद्ध्वा ॥ २२ ॥

यादृश मद्यं वर्ज्यं तदाह सान्द्रमिति । तरुणमिति मन्द-

चिरस्थितं जातरसं दीपनं कफवातजित् ।

रुच्यं प्रसन्नं सुरभि मद्यं सेव्यं मदावहम् ॥२४॥

शुक्तं बलाशपित्तासृक्क्लेदि वातानुलोमनम् ।

भृशोष्णतीक्ष्णरूक्षान्नं हृद्यं रुचिकरं सरम् ।

दीपनं शिशिरं स्पर्शं पाण्डुत्वदक्रिमिनाशनम् ॥२५॥

तद्वत्तदासुत सर्वं रोचनन्तु विशेषतः ॥ २६ ॥

गौड़ानि रसशुक्तानि मधुशुक्तानि यानि च ।

जातम् । एतच्चोक्तमपि समुदितदोषाभिधानप्रस्तावात् पुनरु-
च्यते ॥ २३ ॥

सेव्यं यन्मद्यं तदाह चिरस्थितमिति ॥ २४ ॥

आसुतत्वसामान्यात् शुक्तादिगुणकर्मणी दर्शयन्नाह शुक्त-
मिति । शुक्तलक्षणं यथा ।

यन्मस्वादि शुची भाण्डे सगुडचौद्रकाञ्चिकम् ।

धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं चुक्र तदुच्यते ॥

इति । अत्रैव गुडादिमानं यथा ।

गुडमाञ्चिकधान्यान्मसु च द्विगुणं क्रमात् ।

शुक्तसिद्धार्थमावाप्यं प्रायशः कटुकञ्च तत् ॥ इति ॥२५॥

शुक्तप्रक्षिप्तकन्दादियु शुक्तगुणानभिदिशति । तदासुत-
मिति । शुक्तसन्धानद्विषमार्द्रककरीरादि तद्वदिति शुक्तसमान-
गुणम् ॥ २६ ॥

शुक्तस्य योनिभेदेन गुणमाह गौड़ानीति । गौड़ानि गुड-
प्रक्षीतशुक्तानि । रसशुक्तानि द्रक्षुरसकृतशुक्तानि । एतच्छुक्तत्रय-
ज्ञानार्थपरि भाषा यथा ।

यथापूर्वं गुरुतराण्यभिष्यन्दकराणि च ॥ २७ ॥
 काञ्जिकं भेदितीक्ष्णोष्णं पित्तकृत् स्पर्शशीतलम् ।
 भ्रमक्लमहरं रुच्यं दीपनं वस्तिशूलनुत् ॥
 शस्तमास्थापने हृद्यं लघुवातकफापहम् ।
 गण्डूषधारणाद्वक्त्रमलदौर्गन्ध्यशोषजित् ॥ २८ ॥
 एभिरेव गुणैर्युक्ते सौवीरकतुषोदके ।
 क्रिमिहृद्रोगगुल्मार्शःपाण्डुरोगनिवर्हणे ॥ २९ ॥
 मूत्रं गोजाविमहिषगजाश्वोष्ट्रखरोद्भवम् ।
 पित्तलं रुक्षतीक्ष्णोष्णं लवणानुरसं कटु ॥

गुडाश्विना सतैलेन सन्धानं संस्कृतं तु यत् ।
 कन्दशाकफलैर्युक्तं गुडशुक्तं तदुच्यते ॥
 इति । गुडशुक्तवदित्तरसशुक्तं ज्ञेयम् ।
 जम्बीरस्य फलरसं पिप्पलीमूलसंयुतम् ।
 मधुभाण्डे विनिक्षिप्य धान्यराशौ निधापयेत् ।
 चरहेण तज्जातरसं मधुशुक्तमुदाहृतम् ॥ इति ॥ २७ ॥
 काञ्जिकगुणमाह काञ्जिकमिति । पित्तकरस्यापि काञ्जि-
 कस्य दाहशमकत्वं यत् सुश्रुतेनोक्तं तत् स्पर्शनैव ज्ञेयम् । अन्ये
 तु यथा तक्रं कण्ठे कफं करोति उदरे तु हन्ति प्रभावात् तद्व-
 दवापि पित्तकरस्यापि काञ्जिकस्य दाहहरत्वं प्रभावेणैव ज्ञेय-
 मित्याहुः ॥ २८ ॥

सौवीरतुषोदकयोर्गुणमाह एभिरिति । वितुषयवक्तृतं सौ-
 वीरं सतुषयवक्तृतं तुषोदकम् ॥ २९ ॥

द्रव्यपारिषेथान्मूत्राण्याह मूलमिति । अत्र व्यवहारमिदं

क्रिमिशोफोदरानाहशूलपाण्डुकफानिलान् ।

गुल्मारुचिविषश्लिचकुष्ठार्शांसि जयेल्लघु ॥

दीपनं पाचनं भेदि तेषु गोमूत्रमुत्तमम् ॥ ३० ॥

गोमूत्रं कटु तीक्ष्णोष्णं सक्षारत्वान्न वातलम् ।

लघ्वग्निदीपनं मेध्यं पित्तलं कफवातनुत् ॥

गुल्मशूलोदरानाहविरेकास्थापनादिषु ।

मूत्रप्रयोगसाध्येषु गव्यं मूत्रं प्रयोजयेत् ॥ ३१ ॥

दुर्नामोदरशूलेषु कुष्ठमेहाविशुद्धिषु ।

आनाहशोफगुल्मेषु पाण्डुरोगे च माहिषम् ॥ ३२ ॥

कटु तिक्तान्वितं छागमौषन्मारुतकोपनम् ॥ ३३ ॥

सक्षारतिक्तकटुकमुष्णं वातघ्नमाविकम् ॥ ३४ ॥

आश्वं कफहरं मूत्रं वातचेतोविकारनुत् ॥ ३५ ॥

तीक्ष्णं क्षारे किलासि च नागमूत्रं प्रयोजयेत् ॥ ३६ ॥

त्वात् लोके वेदे च धेनुमूत्रमेव गृह्यते न तु वलीवर्हस्य । अन्ये
तु शुक्रतस्वन्धेन गुरुत्वात् पुङ्गवमूत्रं न ग्राह्यमित्याहुः । तन्न ।
शुक्रतस्वन्धस्य स्त्रीष्वपि प्रशस्तत्वात् । अपरे तु स्त्रीमूत्रं लघु-
त्वात् ग्राह्यमित्याहुः । तदप्युक्तं येन सेकादौ वाते च मूत्रस्य
गौरवमप्युपयुक्तं तस्मादयथोक्तमेव श्रेय इति ॥ ३० ॥

सामान्यगुणमभिधाय तेषां विशिष्टगुणमाह गोमूत्रमिति ।
अविशिष्टमूत्रप्रयोगे गव्यमूत्रमेव ग्राह्यमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

अविशुद्धिर्वमनादीनाम् ॥ ३२ ॥

चेतोविकार उन्मादापसारौ ॥ ३५ ॥

दौषनं गार्दभं मूत्रं गरचेतोविकारनुत् ॥ ३७ ॥

अर्शोघ्नं कारभं मूत्रं मानुषन्तु विषापहम् ॥ ३८ ॥

इति मद्यादिवर्गः ।

विधिना कृत आहारः प्रीणनो धातुपोषकः ।

स्मृत्यायुःपुष्टिवर्णैर्जःसत्त्वोत्साहविवर्द्धनः ॥ १ ॥

ओदनः क्षालितः खिन्नः प्रसुतो विषदो लघुः ।

ज्ञार इति क्षारापाके ॥ ३६ ॥

कारभमित्यौघम् । मानुषमूत्रमबहुविषयतया उद्दे शीनानुक्त-
मपि विषहन्तृतया अशून्यतार्थं पठ्यते ॥ ३८ ॥

इति मद्यादिवर्गः ।

इदानीमुक्तानामेव धान्यादीनां संस्कारविशेषाहितं गुण-
मभिधातुं कृतान्नवर्गं आरभ्यते । कृतं करणनिष्पादितं यदन्न-
पेयामण्डादि । ते च पेयादीनां गुणाः संस्कारसंयोगादिजाः
केचित् प्रकृता अपि । न च वाच्यं पेयादीनामेव गुणेन बाधित-
त्वात् शुक्लधान्यादीनां पृथग्गुणकथनमयुक्तमिति । यतः पेया-
दयो हि प्रकृतिगुणानुविधायिनः सन्तो गुणमावहन्ति तेन यः
कृतान्नस्य गुण उच्यते स यदि रक्तशाल्यादिप्रकृतावपि स्यात्
तदा बलवान् स्यात् अथ विपरीतगुणः स्यात् तदा कृतान्नगुण-
स्याल्पत्वं स्यादिति एषोऽर्थः प्रागेव प्रपञ्चित इति नेहोच्यते ।
अत्राहारसामान्यगुणमाह विधिनेत्यादि । विधिनेति वक्ष्यमाण-
विधिना ॥ १ ॥

भृष्टतण्डुलजोऽत्यर्थमन्यथा स्याद् गुरुश्च सः ॥२॥

मण्डस्तु भूरिदोषघ्नो दीपनोऽनिलनाशनः ।

ज्वरहा परमो बल्यः स्वेदनो मार्गशोधनः ॥३॥

लाजमण्डो विशुद्धानां पथ्यः पाचनदीपनः ।

वातानुलोमनो हृद्यः पिप्पलीनागरान्वितः ॥४॥

आहारगुणमभिधाय ओदनस्य प्रायेण सर्वजनोपयोज्यत्वात् प्रथमं तद्गुणमाह ओदन इति । क्षालित इति प्रक्षालिततण्डुल-
कृतः । स्निग्ध इत्युत्स्निग्धधान्यतण्डुलकृतः । किं वा सम्यक्
स्निग्धत्वेन मृदुभूतः प्रसृत इति प्रश्नोत्तितद्रवभागः । विषद
इति स्वभावेन । तथा कण्डनेन च शुक्लं यत्तण्डुलं तत्कृतः
एवभूत ओदनो लघुर्भवति । भृष्टतण्डुलजस्तु अत्यर्थं लघुः ।
अन्यथा इति क्षालितादिविपर्ययो गुरुर्भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

मण्डगुणमाह मण्ड इति । मार्गशोधन इति स्रोतःशुद्धि-
करः ॥ ३ ॥

अत्र पाचनत्वं मण्डस्य दोषशेषं विना नोपपद्यते । सम्यक्
शुद्धौ च दोषशेषो नोपपद्यते इति विरोधं पश्यन् अकारप्रश्लेषा-
दविशुद्धानां पाचन इति कश्चिदाह । तन्न चरकविरोधात् ।
तत्र हि क्षुत्पिपासापहः पथ्यः शुद्धानान्तु मलापह इत्युक्तम् । न
च तत्रापि शुद्धानां मलापह इत्यनुपपत्त्या शुद्धानामित्यस्य ईष-
च्छुद्धानामित्यर्थो व्याख्येय इति वाच्यम् । सम्यक् शुद्धानामपि
घृतभाण्डावलेपन्यायेन कोष्ठोपलेपकदोषापहत्वेन मलापह-
त्वोपपत्तेः । तस्मात् सुश्रुतेऽपि यत् पाचनत्वमुक्तं लाजमण्डस्य
तत् सति दोषशेषे इति ज्ञेयम् । सम्यक् शुद्धौ च पथ्यत्वदीप-

पेया स्वेदाग्निजननी वातवर्चीऽनुलोमनी ।
 क्षुत्तृष्णाग्लानिदौर्बल्यकुक्षिरोगज्वरापहा ॥ ५ ॥
 विलेपी ग्राहिणी हृद्या तृष्णाघ्नी दीपनी हिता ।
 व्रणाक्षिरोगसंशुद्धदुर्बलस्नेहपायिनाम् ॥ ६ ॥
 यवागूर्ज्वरतृष्णाघ्नी लघ्वीवस्तिविशोधनी ॥ ७ ॥
 सिक्थकैरहितो मण्डः पेया सिक्थसमन्विता ।

नत्वाभ्यामेवास्योपयोगः । अपि च । मण्डोऽप्यतिद्रवा पेयैव ।
 सा च ईषद्विशुद्धे निषिद्धा । यथा ।

कफपित्ते विशुद्धेऽल्यं मद्यपे वातपैत्तिके ।

तर्पणादिक्लमः कार्यः पेयाभिष्यन्दयेद्वितान् ॥

तेनाकारप्रश्ने षो न युक्त इति ॥ ४ ॥

द्विधा हि यवागूः पेयाविलेपीभेदात् । तत्र पेयागुणमाह
 पेयेति ॥ ५ ॥

विलेपीगुणमाह विलेपीति ॥ ६ ॥

विशिष्टयवागूगुणमभिधाय यवागूसामान्यगुणमाह यवागू-
 रिति ॥ ७ ॥

उक्तानामेव मण्डादीनां लक्षणमाह सिक्थकैरिति । तत्र
 द्रवसिक्थसमन्विता यवागूरिति यवागूसामान्यलक्षणम् । सा च
 द्विविधा पेयाविलेपीभेदात् । मण्डस्तु यवाग्वा एवोपरितनो
 भागो न तु पृथङ्मण्डः साध्यते । आयुर्वेदशास्त्रे अदर्शितत्वात् ।
 यस्तु क्वचिन्मण्डगुणो मण्डोपयोगो वा शून्यो सोऽप्येवंरूप एव
 बोध्यः । ननु मण्डो हि चतुर्दशगुणजलसाध्यः यवागूस्तु षड्-
 गुणसाध्या । यदुक्तम् ।

अस्तु पञ्चगुणे साध्य विलेपी च चतुर्गुणे ।

यवागूर्बहुसिक्था स्याद् विलेपी विरलद्रवा ॥८॥

मण्डपेयाविलेपीनामोदनस्य च लाघवम् ।

यथापूर्वं शिरस्तत्र मण्डो वातानुलोमनः ॥ ९ ॥

मण्डश्चतुर्दशगुणे यवागूः षड्गुणेऽश्वसि ॥

इति । तत्कथमुच्यते यवाग्वा एवोपरितनो भागो मण्ड इति । नैवं तत्र यवागूशब्देन पेया विवक्षिता । अतएव पेयायाः पृथग् जलं नोक्तम् । द्रवसिक्थसमन्वितत्वं हि यवागूसामान्यलक्षणम् । तेन चतुर्दशगुणसाध्यस्यापि मण्डस्य सिक्थसमन्वितावस्थायां यवागूत्वमेव । तेन सूक्तं यवाग्वा उपरितनो भागो मण्ड इति । पेया इति पातुं योग्या एतेनान्वर्थसंज्ञया बहुद्रवत्वमल्पसिक्थत्वञ्च बोध्यम् । तेन सिक्थसमन्विता यवागूः पेयेति । पेयालक्षणे बहुद्रवत्वमल्पसिक्थत्वञ्च लक्षणतया बोध्यम् । तथा विरलद्रवा बहुसिक्था च यवागूर्विलेपीति विलेपीलक्षणमवगन्तव्यम् । विरलद्रवा अल्पद्रवेत्यर्थः । तेन पेयाविलेपी व्यतिरेकेण यवागूः पृथङ् नास्तीत्याहुः । एतेन चरकवाग्भटसुश्रुतेरपि यवागूगुणः पृथङ् नोक्तः । यत्तु माधवचक्राभ्यां पेयाविलेपीगुणं पठित्वा यवागूगुणः पृथक् पठितः, तत्सामान्यगुणाभिप्रायेण सामान्यक्षीरगुणवदिति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

उक्तानामेव मण्डादीनामापेक्षिकं लाघवमाह मण्डेति । यथापूर्वं लाघवमिति तेनोदनमपेक्ष्य लघ्वी विलेपी ततोऽपि पेया पेयातो मण्डो लघुतर इत्यर्थः । यद्यपि वातानुलोमनत्वं मण्डस्य पूर्वसूक्तं तथापि सम्पूर्णश्लोकानुरोधात् अत्र पुनः पठति । इदं हि वचनं वाग्भटस्य । अत्र यवाग्वादिसाधनपरिभाषाश्च सव्याख्याना अस्मदीयचरकतत्त्वदीपिकायामनुसन्धेया विस्तरमयाच्चेह नोक्ताः ॥ ९ ॥

पायसः कफकृद्बल्यो विष्टम्भी मेदुरो गुरुः ॥१०॥
 कृशरा पित्तकफदा बल्यो मारुतनाशिनी ॥११॥
 अन्नं मांसादिभिः सार्द्धं सिद्धं स्याद् गुरु वृंहणम् १२
 रसौदनो ज्वरहरो बल्यो ग्राह्यनिलापहः ॥१३॥
 घोलभक्तं श्रमार्शोग्नं रुच्यं तर्पणदीपनम् ॥१४॥
 सद्योऽन्नं वारिणा धीतं शीघ्रपाकं बलप्रदम् ।
 शीतलं मधुरं रुच्यं श्रमघ्नं तर्पणं परम् ॥ १५ ॥
 पानीयभक्तं व्युषित मेदःस्वेदकफप्रदम् ।
 विदोषकोपनं रुच्यं मलकृत् सूत्रलं परम् ॥१६॥
 सुखिन्नो निस्तुषो भृष्ट ईषत्सूपो लघुर्हितः ॥१७॥

विलेपीभेदस्य पायसस्य गुणमाह पायस इति । क्षीरकृता
 हि विलेपी पायसः ॥ १० ॥

कृशरागुणमाह कृशरेति । कृशरा तु तिलतण्डुलमाषकृता
 यवागूः । उक्तं हि

तिलतण्डुलमाषैस्तु कृशरा विशयेति च ॥ ११ ॥

अन्नस्य द्रव्यविशेषसंयोगाद् गुणविशेषं दर्शयन्नाह अन्न-
 मिति ॥ १२ ॥

विदोषकोपनमित्युक्तापि कफप्रदमिति वचनं विशेषार्थम्
 ॥ १६ ॥

अन्नानन्तरं व्यञ्जनप्रधानं सूपमाह सुखिन्न इति । ईषद्-
 भृष्ट इति सम्बन्धः । ये तु माससूप इति पठन्ति ते मुह्यन्ति
 सूपानां प्रकृतिलाघवेनैव लघुत्वं लब्धं तेन गुरोरपि माससूप-
 सुखिन्नत्वादिना लघुत्वमुच्यत इत्याहुः ॥ १७ ॥

स्विन्नं निष्पीडितं शाक स्नेहसंस्कारितं हितम् ।

अस्विन्नं स्नेहरहितमपीडितमतोऽन्यथा ॥ १८ ॥

स्विन्नं मांसं कटु स्नेहगोरसाम्लफलैः सह ।

वृंहणं रोचनं बल्यं खालिष्कस्तु सदा गुरुः ॥ १९ ॥

तदेव गोरसादानं सुरभि द्रव्यसंस्कृतम् ।

विद्यात् पित्तकफोत्क्लेदि बलमांसाग्निवर्द्धनम् २०

परिशुष्कं स्थिरं स्निग्धं हर्षणं प्रीणनं गुरु ।

रोचनं बलमेधाग्निमांसौजःशुक्रवर्द्धनम् ॥ २१ ॥

तदेवोक्षुप्तपिष्टत्वादुक्षुप्तमिति भाषितम् ।

परिशुष्कगुणैर्युक्तं ज्ञेयं पथ्यतमं गुरु ॥ २२ ॥

सूचिकटाहन्यायेन व्यञ्जनप्रधानमांसात् पूर्वं शाकमाह स्विन्नमिति । अतः पूर्वोक्तात् । अन्यथेति अहितमित्यर्थः ॥ १८ ॥

मांसव्यञ्जनानां विशेषाणां गुणमाह स्विन्नमिति । खालिष्को वक्ष्यमाणपरिशुष्काख्यमांसव्यञ्जनभेदः । अन्ये तु वेशवाराख्य-मांसव्यञ्जनभेद इत्याहुः ॥ १९ ॥

तस्यैव मांसस्य प्रदिग्धत्वेन प्रसिद्धस्य गुणमाह तदिति । आदानं घनद्रवावापः गोरस एव आदानं यस्य तद्गोरसादानम् ॥ २० ॥

तस्यैव मांसस्य परिशुष्कत्वेन प्रसिद्धस्य गुणमाह परिशुष्कमिति । परिशुष्कप्रदिग्धयोर्लक्षणं यथा ।

सिक्थं बहु घृते घृष्टं मुहुरुष्णाम्बुसेचितम् ।

जौरकाद्यैर्युतं मांसं परिशुष्कं तदुच्यते ।

तदेव गोरसादानं प्रदिग्धमिति विश्रुतम् ॥ २१ ॥

तदेवं शूलिकाप्रोतमङ्गारे परिपाचितम् ।

ज्ञेयं गुरुतरं किञ्चित् प्रदिग्धं गुरुपाकतः ॥ २३ ॥

मांसं यत्तैलसिद्धं तद्वीर्योष्णं पित्तकृद् गुरु ।

घृतसिद्धन्तु रुच्यग्निदृष्टिदं पित्तनुल्लघु ॥ २४ ॥

वेशवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्द्धनः ॥ २५ ॥

परिशुष्कस्य शूल्यस्य प्रसङ्गेनाशेषशूल्यानामपि विशेषगुण-
माह तदिति । तदेव परिशुष्कमेव उल्लुप्तमिति भाषितम् सूदे-
रुल्लुप्तमिति संज्ञया परिभाषितम् । कुत इत्याह उल्लुप्तपिष्ट-
त्वादिति । लुप्तृ छेदने इत्यस्माद्भावे क्तः । उत्कर्षेणातिशयेन
लुप्तम् । तेन प्रत्यवयवच्छेदनेन पिष्टमिव पिष्टम् उल्लुप्तपिष्टम् ।
ज्ञेयं पथ्यतमं गुर्वित्यस्य स्थाने केचिदङ्गेः पक्वमतो लघ्विति
पठन्ति । तन्मते अत इति परिशुष्कात् वङ्गेः पक्वं यदुल्लुप्तं
तल्लघु भवतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

तस्यैव उल्लुप्तस्याङ्गारपाचनादिविशेषेण गुणमाह तदिति ।
शूलिकाप्रोतमिति लोहादिशलाकारोपितम् । गुरुतरमिति
परिशुष्काद्गुरोर्गुरुतरं ज्ञेयम् । कुत इत्याह प्रदिग्धं गुरुपाकत-
इति । यस्मात् स्नेहादिप्रदिग्धं वस्तु पाकतो गुरु भवति । अथवा
गुरुपाकत इति परिशुष्कविशेषणम् । तेन गुरुपाकतः परिशु-
ष्कात् शूलपाचितं गुरु ज्ञेयम् । अत्रैव हेतुगर्भविशेषणं प्रदिग्ध-
मिति स्नेहादिप्रदिग्धत्वादित्यर्थः ॥ २३ ॥

एषां सर्वेषामेव तैलयोगकृतं घृतयोगकृतञ्च गुणविशेषमाह
मांसमिति ॥ २४ ॥

वेशवारगुणमाह वेशवार इति । वेशवारलक्षणं यथा ।

निरस्थि पिशितं शिष्टं स्निग्धं गुडघृतान्वितम् ।

रसो ज्वरक्षयहरः स्मृत्योजःस्वरवर्द्धनः ।
 वृंहणः प्रीणनो वृष्यश्चक्षुष्यो व्रणिनां हितः ॥२६॥
 स दाडिमयुतो वृष्यः संस्कृतो दीपनाशनः ॥२७॥
 प्रीणनः सर्वधातूनां विशेषान्मुखशोषिणाम् ।
 क्षुत्तृष्णापहरः श्रेष्ठः सोरावः स्वादुशीतलः ॥२८॥
 मांसं यदुद्धृतरसं न तत्पुष्टिवलावहम् ।
 विष्टम्भि दुर्जरं रूक्षं नीरसं मारुतावहम् ॥२९॥
 दग्धमत्स्यो गुरुर्वृष्यो वृंहणः प्राणवर्द्धनः ।
 क्षीणशुक्राश्च ये केचित् भग्नजर्जरिताश्च ये ॥
 नित्यं स्त्रीसेविनश्चैव क्षीणरेतस एव च ।
 दग्धमत्स्यो हितस्तेषां सतैललवणान्वितः ॥३०॥
 तस्माद्बीनगुणः किञ्चिद् भृष्टमत्स्य उदाहृतः ॥३१॥

कृष्णामरिचसंयुक्तं विशवार इति स्मृतः ॥ २५ ॥

मूर्त्तमांसप्रकारमभिधाय द्रवमांसप्रकारमाह रस इति ॥२६॥

तस्यैव मांसरसस्य द्रवसंयोगजं गुणमाह स इति । स इति
मासरसः । संस्कृत इति कटुकादिना ॥ २७ ॥

सोरावगुणमाह प्रीणन इति । सोरावो रसस्योपर्य्यच्छो
भागः ॥ २८ ॥

मांसकायसारो रसः तेन तत्प्रसङ्गेन तत्किदृशभूतमांसगुणमाह
मांसमिति ॥ २९ ॥

आमिषत्वसामान्याद् दग्धमत्स्यगुणमाह दग्धमत्स्य इति
॥ ३० ॥

यथाप्रकृतिनिर्देश्यो व्यञ्जनेषु गुणान्वयः ॥३२॥
 कफघ्नो दीपनो हृद्यः शुद्धानां त्रिणिनामपि ।
 ज्ञेयः पथ्यतमश्चापि मुद्गयूषः कृताकृतः ॥ ३३ ॥
 स तु दाडिममृद्वीकायुक्तः स्याद्रागषाडवः ।
 रुचिष्णुर्लघुपाकश्च दोषाणाञ्चाविरोधकृत् ॥३४॥
 मसूरमुद्गगोधूमकुलत्पलवणैः कृतः ।
 कफपित्ताविरोधी स्याद् वातव्याधौ च शस्यते ॥३५॥
 मृद्वीकादाडिमैर्युक्तः स चाप्युक्तोऽनिलार्दिते ।
 रोचनो दीपनो हृद्यो यधुपाक्युपदिश्यते ॥३६॥
 पटोलनित्यधृषी तु दापिदोविशोषिणौ ।
 पित्तघ्नौ दीपनौ हृद्यौ त्रिमिकुष्ठज्वरापापहौ ॥३७॥

अनुक्तव्यञ्जनगुणज्ञानार्थमाह यथेति ॥ ३२ ॥

यूषेषु प्रधानत्वात् मुद्गयूषगुणमाह कफघ्न इति । कृताकृत
 इति लवणादिसंयुतः कृत इत्युच्यते । तद्रहितस्तु अकृत इति ।
 उक्तं हि सुश्रुते ।

अस्नेहलवणं सर्वमकृतं कटुकैर्विना ।

विज्ञेयं लवणस्नेहकटुकैः संस्कृतं कृतम् ॥ ३३ ॥

अस्यैव यूषस्य संयोगविशेषेण नामान्तरमाह स इति ॥३४॥

मसूरादिपञ्चकयूषगुणमाह मसूरेत्यादि ॥ ३५ ॥

अस्यैव मृद्वीकादियोगेन गुणमाह मृद्वीकेत्यादि ॥ ३६ ॥

अत्र यूषस्य रूपयोनित्वाद् मुद्गादिकं त्रिगुणमिच्छन्ति द्वि-
 चनोपादानात् यूषद्वयं ज्ञेयम् ॥ ३७ ॥

हन्ति मूलकयूषस्तु कफमेदोगलामयान् ।

श्वासकासप्रतिश्यायप्रसेकारोचकज्वरान् ॥३८॥

मुद्गामलकयूषस्तु ग्राही पित्तकफे हितः ।

यवकीलकुलत्थानां यूषः कण्ठग्रीऽनिलापहः ॥३९॥

सर्वधान्यकृतस्तद्वद् वृ हृणः प्राणवर्द्धनः ॥ ४० ॥

खड्गकाम्बलिकौ हृद्यौ हृदिवातकफे हितौ ॥४१॥

बल्यः कफानिलौ हन्ति दाडिमास्त्रोऽग्निदीपनः ४२

मूलकयूष इति मूलकशृणुकयूषः । चन्द्रिकाकारस्तु बाल-
मूलयूष इत्याह । जेज्जडस्तु यद्यपि बालमूलकं त्रिदोषघ्नं
तथापि तस्य यूषकरणे श्रुतिर्नास्तीति अथमपि मुद्गादिसहितो
ज्ञेय इत्याह ॥ ३८ ॥

सर्वधान्यकृत इति सर्वशमीधान्यकृतः । शुकधान्यकुधान्य-
योस्तु अयूषयोनित्वादिह न ग्रहणम् ॥ ४० ॥

खड्गकाम्बलिकयूषविशेषयोगुणमाह खड्ग इति । अत्र खड्गो
द्विविधः । सतक्रशमीधान्य एकः । सतक्रशाकश्चापरः । तच्चाद्यः
ससूप्यधान्यान् सस्नेहान् सान्त्वान् सांग्राहिकान् खड्गानित्युक्त-
लक्षणः । सतक्रशाकस्तु ।

सतक्रं कपित्थचाङ्गेरीमरिचाज्जिचिचकैः ।

सुपक्वः खड्गयूषोऽयमयं काम्बलिकोऽपरः ।

दध्यन्तलवणस्नेहतिलमाषसमन्वितः ॥ इति ॥ ४१ ॥

तत्राम्बलसिद्धः काम्बलिक इति । अम्बलानां बहुत्वात् येन
येनाम्बलेन यूषो यं यं गुणं करोति तं तं दर्शयन्नाह बल्य इति
॥ ४२ ॥

धान्याम्लो दीपनो हृद्यः पित्तकृद्वातनाशनः ॥४३॥

दध्यम्लः श्लेष्मलो बल्यः स्निग्धो वातहरो गुरुः ॥४४॥

तक्राम्लः पित्तकृद्बल्यो विषरक्तप्रदूषणः ॥ ४५ ॥

अथ गोरसधान्याम्लफलाम्लैरन्वितञ्च यत् ।

यथोत्तरं लघु हितं संस्कृतासंस्कृतं रसम् ॥ ४६ ॥

तिलपिण्याकविकृतिः शुष्कशाकं विरुढकम् ।

सिण्डाकी च गुरुणि स्युः कफपित्तहराणि च ॥४७॥

रागषाड्वयोगास्तु छर्दिमूर्च्छादृषापहाः ।

दाडिमेनाम्लीक्रियते यो यूषः स दाडिमांशः । एवं दध्यम्ल-
धान्याम्लादिकञ्च व्याख्येयम् ॥ ४५ ॥

उक्तयोर्यूषरसयोरम्लान्तरसंयोगेन तथा संस्कृतासंस्कृतयो-
रपि गुरुलाघवं दर्शयन्नाह अथेति । अत्र रसमिति नपुंसक-
निर्देशात् सामान्येन यूषरसयोरुभयोरपि ग्रहणम् । यथोत्तरं
लघ्विति । तेन गोरसाम्लापेक्षया धान्याम्लान्वितो रसो यूषो वा
लघुर्भवतीत्यादि ज्ञेयम् । तथा संस्कृतापेक्षया असंस्कृतो लघु-
रित्यर्थः । संस्कृतासंस्कृतं कृताकृतमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

कृतान्नप्रसङ्गेन शुष्कशाकविशेषाणां कृतान्नानां गुणमाह
तिलेत्यादि । पिष्टतिलपिण्याकविकृतिस्ततश्चान्नानि तिल-
पिण्याकविकृतिशब्देनोच्यन्ते । तथा शुष्कशाकं विरुढकमपि
व्यञ्जनविशेषो देशान्तरप्रसिद्धः । सिण्डाकी च तीरभूमी प्रसिद्धा
॥ ४७ ॥

रागषाड्वगुणमाह रागीत्यादि । तत्र रागः ।

सितारुचकसिन्धूलैः सहक्षाम्लपरुषकैः ।

जम्बफलरसैर्युक्तो रागी राजिकया कृतः ॥

लघवो वृंहणा वृष्या हृद्या रोचनदीपनाः ॥ ४८ ॥

रसाला वृंहणी वृष्या स्निग्धा बल्या रुचिप्रदा ॥ ४९ ॥

दधि स्याद्गुडसंयुक्तं स्नेहनञ्चानिलापहम् ॥ ५० ॥

द्राक्षाखर्जूरकोलानां गुरु विष्टम्भि पालकम् ।

परुषकाणां क्षौद्रस्य यच्चेक्षुविकृतिं प्रति ॥ ५१ ॥

तेषां कट्वृन्मसंयोगात् पालकानां पृथक् पृथक् ।

द्रव्यं मानञ्च विज्ञाय गुणकर्माणि निर्दिशेत् ॥ ५२ ॥

षाडवाः पुनर्मधुराम्ललवणसुगन्धिद्रव्यजानानाविधाः । अन्ये पुनरेवं वदन्ति यदाह नलः ।

कथितन्तु गुडीपेत सहकारफलं नवम् ।

तैलनागरसंयुक्तं विज्ञेयो रागषाडवः ॥ इति ॥ ४८ ॥

रसालागुणमाह रसालेति । रसाला दधिसंयोगविशेषाः ।

तथा हि

सचातुर्जातकाजाजि सगुडार्द्रकनागरम् ।

रसाला स्याच्छिखरिणी सुष्टुष्ट सरसं दधि ॥ ४९ ॥

रसालाप्रसङ्गेन सगुडदधिगुणमाह दधीति ॥ ५० ॥

पालकानामपि कृतान्नभेदत्वात् तद्गुणमाह द्राक्षेति ।

यच्चेक्षुविकृतिं प्रतीत्यत्र पालकमिति सम्बन्धः ॥ ५१ ॥

उक्तानुक्तपालकगुणज्ञानोपायमाह तेषामिति । न हि नियतं द्रव्यं पालकेषु संयुज्यते । किं तर्हि पुरुषाणामभिलाषात् तथा व्याध्यादिविशेषैश्च तानि तानि द्रव्याणि संयुज्यन्ते । अतस्तत्तत्-कट्वृन्मादिद्रव्यसंयोगं बुद्ध्वा तेषां संयुक्तानां द्रव्याणाञ्च मध्ये कस्य कियन्मानमिति बुद्ध्वा उक्तानुक्तपालकानां गुणकर्माणि निर्दिशेदित्यर्थः ॥ ५२ ॥

दुग्धाम्लं शीतलं स्वादु वृष्यं वर्णकरं गुरु ।
 वातपित्तहरं रुच्यं वृंहणं बलवर्द्धनम् ॥ ५३ ॥
 शक्तवः सर्पिषाभ्यक्ताः शीतोदकपरिप्लुताः ।
 नातिद्रवा नातिसान्द्रा मन्यं द्रव्यभिधीयते ॥ ५४ ॥
 मन्यः सद्यो बलकरः पिपासाज्वरनाशनः ॥ ५५ ॥
 साम्लस्नेहगुडौ मूत्रकृच्छ्रोदावर्त्तनाशनः ।
 शर्करेक्षुरसद्राक्षायुक्तः पित्तविकारनुत् ॥
 द्राक्षामधुकसंयुक्तः कफरोगनिवर्हणः ।
 वर्गत्रयेणोपहितो मलदोषानुलोमनः ॥ ५६ ॥
 गुर्वी पिण्डी खरात्यर्थं लघ्वी सैव विपर्ययात् ।

पालकस्य पेयत्वात् तत्प्रसङ्गेऽन्यदपि पेयमाह दुग्धाम्ल-
 मिति ॥ ५३ ॥

मन्यानामपि कृतान्नविशेषत्वात् तद्गुणे वाचे प्रथमं तल्ल-
 क्षणमाह शक्तव इति । शक्तव इति यवशक्तवो लाजशक्त-
 वश्च । डल्वनोऽपि अविशेषोक्त्या यवादिशक्तवो ग्राह्या इत्याह
 ॥ ५४ ॥

मन्यगुणमाह मन्य इति । सद्यो बलकर इत्यापातबलकरः
 न तूत्तरकालं रौच्यलाघवात् ॥ ५५ ॥

तस्यैव द्रव्यान्तरसंयुक्तस्य गुणमाह साम्लेत्यादि । मूत्र-
 कृच्छ्रोदावर्त्ता हि पक्वाशयगताः । पक्वाशयश्च वायोः स्थानम् ।
 तेन मूत्रकृच्छ्रादिहन्तृत्वेन अस्य वातहरत्वमप्युक्तम् । वर्गत्रये-
 णेति अनन्तरोक्ताम्लादिशर्करादिद्राक्षादिवर्गत्रयेणेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

शक्तूनामाशु जीर्येत मृदुत्वादवलेहिका ॥५७॥

इति कृतान्नवर्गः ।

वक्ष्याम्यतः परं भक्ष्यान् रसवीर्यविपाकतः ॥१॥

पृथुका गुरवः स्निग्धाः कफविष्टम्भकारकाः ।

बल्याः सक्षीरभावात्तु वातघ्ना भिन्नवर्चसः ॥२॥

लाजाश्चर्यतिसारघ्नाः स्नेहमेदःकफच्छिदः ॥३॥

धानोल्बम्बास्तु लघवः कफमेदोविशोषणाः ॥४॥

शक्तवो वातला रूक्षा बद्धवर्चस एव च ॥ ५ ॥

भक्ष्याः क्षीरकृता बल्या वृष्या हृद्याः सुगन्धिनः ।

शक्तुकृतमन्यप्रसङ्गेन शक्तुपिण्डीशक्तवलेहिकयोगुणमाह ।
गुर्वीति । खरा इति कठिना ॥ ५७ ॥

इति कृतान्नवर्गः ।

भक्ष्याणामपि पृथुकादीनां शूकशमीधान्यसम्भवत्वात् ।
कृतान्नवर्गानन्तरं भक्ष्यवर्ग उच्यते । पृथुका इति चिपिटः ।
सक्षीरभावादिति सक्षीरधान्यकृतत्वात् ॥ २ ॥

धाना मृष्टयवाः उल्बम्बा होल्लाका अत्र मुद्गकलायादिशिम्बा
अग्निपक्वा होल्लाका इति उल्बनः ॥ ४ ॥

धानाप्रसङ्गेन यवशक्तुगुणमाह शक्तूनामिति । शक्तूनां रूक्ष-
त्वेऽपि वातलत्वाभिधानं तक्रस्य रूक्षस्यापि वातहारित्वदर्शनात्
॥ ५ ॥

अदाहिनः पुष्टिकरा दीपनाः पित्तनाशनाः ॥६॥

घृतपूराः प्राणकरा हृद्याः श्लेष्मविवर्द्धनाः ।

वातपित्तहरा वृष्या गुरवो मांसशुक्रलाः ॥ ७ ॥

गौडिका वृंहणा वृष्या गुरवश्चानिलापहाः ।

अदाहिनः पित्तसहाः शुक्रलाः कफवर्द्धनाः ॥८॥

मधुशीर्षकसंयावाः पूषा ये ते विशेषतः ।

गुरवो वृंहणाश्चैव मोदकास्तु सुदुर्जराः ॥ ९ ॥

भक्ष्याणां योनिविशेषेण गुणविशेषं दर्शयन्नाह भक्ष्या इति ।
गोधूमपिष्टविकृतौः क्षीरेणालोद्य ये क्रियन्ते ते क्षीरभक्ष्याः ।
दीपनत्वं पुनरेषां स्ववर्गापेक्षया वातोपहतान्नेः संस्कारप्रभावाद्वा
॥ ६ ॥

घृतपूरस्य गुणमाह घृतपूरा इति । घृतपूरस्य लक्षणं यथा ।

मर्दिता समिता क्षीरनारिकेलसितादिभिः ।

अवगाह्य घृते पक्त्वा घृतपूरोऽयमुच्यते ॥

समिता गोधूमचूर्णम् ॥ ७ ॥

गौडिका इति । गोधूमपिष्टवेष्टना गुडप्रधानोदरा गौडिका
उच्यन्ते । अदाहिन इति ईषद्विदाहिनः । पित्तसहा इति पित्तं
न कोपयतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

मधुशीर्षकाः समितावेष्टनाः । पाकाद्वनीभूतमधुना कृतो-
दरा मधुशीर्षका उच्यन्ते । संयावाः पुनः

समितामम्बुदुग्धेन मर्दयित्वा सुशोभनाम् ।

पचेद्घृतोत्तरे खण्डे क्षिपेज्जाण्डे नवे च तत् ।

संयावोऽसौ युतश्चूर्णैस्त्वगीलामरिचार्द्रकैः ॥

मोदकाः प्रसिद्धाः ॥ ९ ॥

षट्कः प्राणरुचिकृद् गुरुः स्वर्ग्योऽनिलापहः ॥१०॥
 विथ्यन्दः स्निग्धमधुरो बल्यो वातापहो गुरुः ॥११॥
 ब्रह्मणा वातपित्तघ्ना बल्या भक्ष्यास्तु सामिताः ॥१२॥
 हृद्याः पथ्यतमास्तेषां लघवः फेनकादयः ॥१३॥
 मुद्गादिवेशवाराणां पूर्णा विष्टम्भिनो मताः ॥१४॥

षट्कगुणमाह षट्क इति । षट्कानां बहुत्वेऽप्युदाहरणार्थ-
 श्रेको लिख्यते ।

लवङ्गव्योषस्त्रण्डैस्तु दधि निर्मथ्य गालितम् ।
 दाडिमौवौजसंयुक्तं चन्द्रचूर्णवचूर्णितम् ।
 षट्कस्तु प्रमोदाख्यो नलादिभिरुदाहृतम् ॥ १० ॥

विथ्यन्दस्तु ।

आमगोधूमचूर्णन्तु सर्पिः क्षीरसितान्वितम् ।
 नातिसान्द्रो नातितनुर्विथ्यन्दो नामपाकतः ॥

इति । अन्ये तु घृतभृष्टतण्डुलान् विथ्यन्दशब्देनाहुः ॥११॥

समिताकृतभक्ष्याणां सामान्यगुणमाह ब्रह्मणा इति ॥
 समिता गोधूमचूर्णम् । तत्कृताः सामिताः ॥ १२ ॥

इदानीं समिताकृतभक्ष्यविशेषगुणमाह हृद्य इति । अत्रापि
 समिता इत्यनुवर्तते । फेनकलक्षणं यथा ।

विमथ्य विमलां शुक्लां समितां नातिशर्कराम् ।

सवेष्टनाय गर्भार्थं खरपाकं घृते पचेत् ।

फेनकं फेनसङ्काशं सम्पूर्णशशिसन्निभम् ॥

इति । अत्र गर्भार्थमपि समितैव घृते पक्तव्या ॥ १३ ॥

समिताकृतभक्ष्याणामेव मुद्गादिकृतगर्भाणां गुणमाह मुद्गे-
 त्यादि । अत्र वेशवारशब्देन मुद्गादीनां स्निग्धपिष्टः कल्क

वैश्वारैः सपिशितैः सम्पूर्णा गुरुवृंहणाः ॥१५॥
 पाललाः श्लेष्मजननाः शष्कुल्यः कफपित्तलाः ॥१६॥
 शालिपिष्टमया भक्ष्याः कफपित्तप्रकोपणाः ।
 विदाहिनो नातिबला गुरवश्च विशेषतः ॥१७॥
 वैदला गुरवो भक्ष्याः कषायाः सृष्टमारुताः ।
 विष्टम्भिनः पित्तहराः श्लेष्मघ्ना भिन्नवर्चसः ॥१८॥
 विरूढककृता भक्ष्या गुरवोऽनिलपित्तलाः ॥१९॥
 हृद्याः सुगन्धिनो भक्ष्या लघवो घृतपाचिताः ।
 वातपित्तहरा बल्या वर्णदृष्टिप्रसादनाः ॥२०॥
 विदाहिनस्तैलकृता गुरवः कटुपाकिनः ।

उच्यते । वैश्वाराणामिति करणे षष्ठी । पूर्णा इति कृत-
 गर्भाः ॥ १४ ॥

पिशितवैश्वारकृतगर्भाणां गुणमाह वैश्वारैरिति । सपि-
 शितैरिति पूर्वोक्तमुद्गादिवैश्वारनिरासार्थं विशेषणम् । तेन
 पिशितवैश्वारैरित्यर्थः । अन्ये तु वैश्वारं शुण्ठ्यादिकमाहुः ।
 एते मामिताः ॥ १५ ॥

पललं तिलकल्कस्तत्कृताः पाललाः । शष्कुली तु तिल-
 मुद्गादिचूर्णकृता तैलपक्वा शष्कुलीति लोके ॥ १६ ॥

मुद्गमाषादिविदलकृतानां भक्ष्याणां गुणमाह वैदला इति
 ॥ १८ ॥

विरूढककृता इति अङ्कुरितमुद्गादिकृताः ॥ १९ ॥

उक्तानुक्तकृतभक्ष्याणां घृते तैले च पाकाद्गुणविशेषमाह
 हृद्या इति ॥ २० ॥

उष्णा मारुतदृष्टिघ्नाः पित्तलासृक्प्रदूषणाः ॥२१॥
 कपालाङ्गारपक्वास्तु लघवो वातकोपनाः ॥२२॥
 कुल्माषा वातला रूक्षा गुरवो भिन्नवर्चसः ॥२३॥
 उदावर्त्तहरो वाय्व्यः कासपीनसमेहनुत् ॥ २४ ॥
 तुषाम्बुवटकं प्रोक्तं वृष्यं रुच्याग्निदीपनम् ।
 वृष्यं सन्दोपनञ्चैव वटकं तक्रसंस्कृतम् ॥ २५ ॥
 यद्द्रव्यं यद्गुणं प्रोक्तं तद्गुणस्तद्गुणा मताः ॥२६॥
 खड़ाः खड़यवाग्वश्च रागषाडवषट्काः ।
 पालकानि विचित्राणि यूषाश्चानेकयोनयः ॥
 कट्वस्त्वलवणाः स्वादुलेहा ये च फलोद्भवाः ।
 एवमादीनि चान्यानि क्रियन्ते वैद्यवाक्यतः ॥

कपालाङ्गारसिद्धाना स्नेहसिद्धेभ्यो लघुत्वं दर्शयन्नाह कपाले-
त्यादि ॥ २१ ॥

कुल्माषस्य गुणमाह कुल्माषा इति । यवपिष्टमुष्णोदक-
मृदितमपूपौकृतं कुल्माषमाहुः ॥ २३ ॥

वाय्वो भृष्टयवैः कृतो भक्ष्यः । अन्ये तु दलितयवगोधूमादि-
कृतं वाय्वमाहुः ॥ २४ ॥

काञ्जिकवटकतक्रवटकयोर्गुणमाह तुषाम्बु इति । तुषाम्बु-
भावितं तक्रभावितञ्च वटकमित्यर्थः ॥ २५ ॥

अनुक्तभक्ष्यगुणज्ञानार्थमाह यदिति । इदानीं पूर्वोक्तानां
व्यवस्थितसंयोगत्वेनोक्तानां गुणानां कारणतो व्यवस्थितसंयोग-
तया गुणान्तरमूह्यमाह खड़ा इति । खड़ा इति कृतान्नवर्गो-

यथाकारणमासाद्य भोक्तृणां हृन्दतोऽपि वा ।

अनेकद्रव्ययोनित्वाच्छास्वतस्तान् विनिर्दिशेत् ॥ २७

इति भक्ष्यवर्गः ।

अथाहारविधिं वक्ष्ये विस्तरेणानुपूर्वशः ॥ १ ॥

आप्तास्थितमसङ्कीर्णं शुचि कार्य्यं महानसम् ॥ २ ॥

तत्राप्तेः साधितं रम्यमविरुद्धमुपस्कृतम् ।

विषघ्नैरगदैर्मन्त्रैर्भिषगन्नं निवेदयेत् ॥ ३ ॥

दिता । तैः कृता यवाग्वः खडयवाग्वः । अनेकयोनय इति विशेषणं खडादिषु प्रत्येकमभिसम्बध्यते । अतएवानवस्थित-
गुणाः खडादय इत्यर्थः । लेहा ये च फलोद्भवा इति आम्बलेहा-
दयः । कारणमासाद्येति पुरुषव्याधिदोषभेदादिहेतुं प्राप्य ।
हृन्दत इति पुरुषेच्छाविशेषात् शास्वत इति तर्कसहितशास्वात्
खडादिषु युज्यमानं द्रव्यगुणं ज्ञात्वा तर्कतश्च तत्संस्कारादि-
गुणमुन्नीय खडादिगुणमादिशेदित्यर्थः ॥ २७ ॥

इति भक्ष्यवर्गः ।

विधिना कृत आहारः प्रौणनी धातुपोषकः ।

इति पूर्वोक्तम् । अत्र कोऽसौ विधिः । कथं वा आहारेण
धातूनां पोषणमित्येतदर्थं प्रकरणमारभते अथेति ॥ १ ॥

आहारसिद्धैर्महानससाध्यत्वात् प्रथमं तद्विधिमाह आप्ते-
त्यादि । आप्तेः साधुलोकैरास्थितमाश्रितम् । असङ्कीर्णमसम्बा-
धम् ॥ २ ॥

घृतं कार्णायसे देयं प्रिया देया तु राजते ।
 फलानि सर्वभक्ष्यांश्च प्रदद्याद्वै दलेषु तु ॥ ४ ॥
 परिशुष्कप्रदिग्धानि सौवर्णेष्पूपकल्पयेत् ॥ ५ ॥
 प्रद्रवाणि रसांश्चैव राजतेष्पूपहारयेत् ॥ ६ ॥
 कट्वराणि खड्गंश्चैव सर्वान् शैलेषु दापयेत् ॥ ७ ॥
 दद्यात्ताम्रमये पात्रे सुशीतं सुशृतं पयः ।
 पानीयं पालकं मद्यं मृगमयेषु प्रदापयेत् ॥ ८ ॥
 वज्रवैदूर्यपात्रेषु रागषाड्वषट्कान् ॥ ९ ॥
 पुरस्ताद्विमले पात्रे सूपं दद्यात्तु पाचकः ।
 फलानि सर्वभक्ष्यांश्च परिशुष्काणि यानि च ॥

आप्तैरिति सूपकारविशेषणम् । रस्यं मनोहरम् । अविरु-
 द्धमिति सयोगादिभिरविरुद्धम् । निवेदयेत् उपढौक्येत् ॥ ३ ॥

किञ्चिद्द्रव्यमाधारप्रभावेण कार्मुकं भवतीत्यत आह । वै द-
 लेष्विति । वैशब्दः पादपूरणे । अन्ये तु वैदलं वंशादिविदलज्जतं
 पात्रमाहुः ॥ ४ ॥

परिशुष्कप्रदिग्धयोरुक्तमेव लक्षणम् ॥ ५ ॥

प्रद्रवाणि मण्डानि ॥ ६ ॥

कट्वरं तक्रम् । अन्ये तु

सौवीरान्ध्रमथात्यस्त्रकाञ्चित्कं कट्वरं विदुः ।

सक्ते हृदधिजं तक्रमाहुरन्ये तु कट्वरम् ॥

शैलेष्विति पाषाणपात्रेषु ॥ ७ ॥

वज्रं हीरकं तस्य पात्रं न सम्भवतीति वज्रयुक्तं पात्रं वज्र-
 पात्रं ज्ञेयम् । अन्ये तु दद्याद् वैदूर्यपात्रेष्विति पठन्ति ॥ ९ ॥

तानि दक्षिणपार्श्वे तु भुञ्जानस्योपकल्पयेत् ।
 प्रद्रवान् रसयूषादीन् सव्ये पार्श्वे प्रदापयेत् ॥
 सर्वान् गुड़विकारांश्च रागघाडवषट्कान् ।
 पुरस्तात् स्थापयेत् प्राज्ञो द्वयोरपि च मध्यतः ॥ १०
 एवं विज्ञाय मतिमान् भोजनस्योपकल्पनाम् ।
 भोक्तारं विजने रस्ये निःसम्पाते तु भोजयेत् ॥ ११
 पूर्वं मधुरमश्नीयात् मध्येऽल्लवणौ रसौ ।
 अन्ते शेषान् रसान् वैद्यो भोजनेष्ववचारयेत् ॥ १२ ॥
 अन्नेन कुक्षे द्वावंशौ पानेनैकं प्रपूरयेत् ।
 आश्रयं पवनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ॥ १३ ॥
 भुक्त्वा पादशतं गत्वा वामपार्श्वेन संविशेत् ।
 शब्दान् रूपरसान् गन्धान् स्पर्शांश्च मनसः प्रियान् ।

आधारविशेषमभिधाय देशविशेषेण आहारविधिमाह पुर-
 स्तादिति । पुरस्तादग्रत इत्यर्थः । न केवलं पुरस्तात् द्वयोरपि
 च मध्यत इति द्वयोर्मध्ये एकस्मिन् पार्श्वे दद्यात् । एतेन
 सर्वत्र दातव्यमिति उल्लेखो व्याचष्टे ॥ १० ॥

निःसम्पाते तु निर्वाते ॥ ११ ॥

इदानीं भोजनस्थानुपूर्वीमाह पूर्वमिति । पूर्वं मधुरमिति
 वातजयार्थम् । मध्येऽल्लवणाविति मध्यस्थिताग्न्युत्तेजना-
 र्थम् । शेषानिति कटुतिक्तकषायान् तेन पश्चाद्दूर्घ्वस्थस्त्रैजयार्थं
 देयाः ॥ १२ ॥

इदानीं द्रवाद्रवरूपस्याहारस्य मात्रामाह अन्नेनेति ॥ १३ ॥

भुक्तवानुपसेवेत तेनान्नं साधु तिष्ठति ।
 भुक्तोपविशतस्तुन्दं शयानस्य वपुर्भवेत् ॥
 आयुश्चङ्क्रममाणस्य मृत्युर्धावति धावतः ।
 ताम्बूलमुपसेवेत कर्पूराद्यधिवासितम् ॥ १४ ॥
 ताम्बूलं क्षतपित्तास्ररूक्षोत्कुपितचक्षुषाम् ।
 विषमूर्च्छामदात्तानामपथ्यं शोषिणामपि ॥ १५ ॥
 अन्नमादानकर्मा तु प्राणः कोष्ठं प्रकर्षति ।
 तद्द्रवैर्भिन्नसङ्घात स्नेहेन मृदुतां गतम् ॥
 समानेनावधूतोऽग्निरुदीर्य्यः पवनेन तु ।
 काले भुक्तं समं सम्यक् पचत्यायुर्विवृद्धये ॥ १६ ॥
 एवं रसमलायान्नमाशयस्थमधःस्थितः ।
 पचत्यग्निर्यथा स्थाल्यामोदनायाम्बुतण्डुलम् ॥ १७ ॥

भोजनान्तरीयं विधिमाह भुक्तेति ॥ १४ ॥

इदानीमाहारस्याग्निना पाको यथा भवति यथा च पच्यमा-
 नमन्नं देहधात्वादिरूपतामापद्यते तदाह अन्नमिति । आदान-
 माहारनयनं कर्म यस्य स तथा । प्रकर्षतीति नयति । द्रवैरिति
 पानीयादिभिः । भिन्नसङ्घातम् अवयवशैशिल्यमापन्नम् । अवधूत
 इत्युद्दीपितः । समानेन इत्यनन्तरमविक्रतेनेति शेषः । विकृतस्य
 वायोर्ग्निवैषम्यकरत्वात् । काले इति बुभुक्षाकाले । सममिति
 मात्राप्रकृत्यादिभिरुचितम् । सम्यगिति निर्विकारम् ॥ १६ ॥

रसमलायेति । रसार्थं मलार्थञ्च पचतीत्यर्थः । आशयस्थ-
 मित्यामाशयस्थम् । अधःस्थित इत्यनेन वहिरग्नेर्यथा ऊर्ध्वज्व-

अन्नमिष्टं ह्युपहितमिष्टैर्गन्धादिभिः पृथक् ।
 देहे प्रीणाति गन्धादीन् घ्राणादीनीन्द्रियाणि च १८
 भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः ।

लनस्त्रभावतया ऊर्ध्वस्थपाकसामर्थ्यं तथान्तराग्नेरपीति तत्सा-
 धर्म्यं दर्शयति । अमुमेवार्थं दृष्टान्तेनोपपादयति यथेत्यादि
 ॥ १७ ॥

अन्नस्य पाकसम्पाद्यं कार्यान्तरमप्याह अन्नमिति । अन्नं
 कर्तुं देहस्थितान् गन्धादीन् प्रीणाति आप्याययति । ननु अन्नेन
 द्रव्येण द्रव्यपोषणमेव युक्तं न तु गुणपोषणमित्यतोऽन्नं विशि-
 नष्टि गन्धादिभिरुपहितमिति गन्धरूपरसस्पर्शशब्दैर्युक्तमि-
 त्यर्थः । एतेन विशेषणद्वारा अन्नगतैर्गन्धादिभिर्देहगतगन्धादि-
 पोषणमिति सिद्धम् । तथा गुणवृद्धिस्तु गुणिवृद्धिं विना न भव
 तीति पाञ्चभौतिकेन आहारेण देहगतपञ्चभूतपोषणमप्यत एव
 सिध्यति । इष्टमिति विशेषणेन चान्नस्यानिष्टस्यानिष्टगन्धादिभि-
 र्युक्तस्य न देहव्यवस्थितगन्धादितर्पकत्वमिति दर्शयति । न
 केवलं गन्धादीनेव प्रीणाति किन्तु घ्राणादीनीन्द्रियाणि च
 प्रीणाति । आदिशब्दाद्रसनादीनां चतुर्णां ग्रहणम् । पृथगित्यनेन
 आहारगतो यः पार्थिवो भागः स घ्राणं तद्वतगन्धश्च देहगन्धं
 प्रीणाति । एवं आहारगतो जलीयभागो रसनां पुष्णाति ।
 तद्वतो रसः देहरसं पुष्णातीत्यादि व्याख्येयम् ॥ १८ ॥

भौतिकाग्निव्यापारमाह भौमेत्यादि । पार्थिवादिद्रव्येषु
 हि पाकेन विशिष्टगन्धवर्णादयो जायन्ते । पाकस्तूष्माणं विना
 न भवतीति पाकान्यथानुपपत्त्या पार्थिवादिद्रव्यव्यवस्थिताः पञ्चो-
 ष्माणः स्वीक्रियन्ते । ते तु सौक्ष्म्यात् तत्तद्द्रव्येषु साक्षान्नोपलभ्यन्ते ।

पञ्चाहारगुणान् खान् खान् पार्थिवादीन्

पचन्ति हि ॥ १६ ॥

सप्तभिर्देहधातारो धातवो द्विविधं पुनः ।

अतस्त एव जाठराग्निसन्धुक्षितबला सन्तः खान् खान् पार्थि-
वादीन् पञ्चाहारगुणान् पचन्ति । पूर्वस्थितपार्थिवादिगन्धविले-
क्षणां पाकेन निवर्त्तयन्तीत्यर्थः । एतदेव चरके विविधाशित-
पीतीये उक्तम् । विविधाशितं पीतञ्च लीढं खादितं जन्तो-
र्हितमन्तराग्निसन्धुक्षितबलेन यथास्वेनोष्मणा सम्यग्विपच्य-
मानमिति । आहारस्य गुणाः आहारगुणाः । किं वा आहा-
राश्च गुणाश्च आहारगुणाः । यद्यपि भूताग्निना द्रव्याण्येव
पचन्ते नतु गुणाः उक्तं हि

जाठरेणाग्निना पूर्वं हृते सङ्घातभेदेन ।

पञ्चाद् भूताग्नयः पञ्च खं खं द्रव्यं पचन्ति हि ॥

तथापि द्रव्यपाकवशाद् विशिष्टगन्धादिगुणा जायन्ते इत्य-
भिप्रायेण गुणानामपि पाक उक्तः । ननु तेजः स्वयमेव पाच-
कम् तस्य पाचकेनाग्न्यन्तरेण किं क्रियते । ब्रूमः न वयं तेजसि
पाचकमग्निं स्वीकुर्मः । किन्तु तेजसस्य सुवर्णादिद्रव्यतुल्यस्य
पित्तादेः पाकजन्यत्वेन पाचकाग्न्यपेक्षा युक्तैव । एवं वायवीय-
नाभसद्रव्ययोरप्याश्रित उष्मा ब्राह्मवग्निनाभसाग्निवाच्यो ज्ञेयः
॥ १८ ॥

भौतिकान्नि-व्यापारमभिधाय-विशिष्ट-धात्वग्निव्यापारमाह
सप्तभिरित्यादि । पुनरिति जाठराग्निपाकानन्तरम् । द्विविध-
मिति द्विप्रकारम् । तदेव प्रकारद्वयमाह किट्प्रसादवदिति
किट्प्रसादरूपमित्यर्थः । वतिरयमर्हार्थः । किं वा किट्प्रसादव-
दिति मतुबन्तं क्रियाविशेषणम् । ननु धात्वग्निवदुपधातुम-

यथास्त्रमग्निभिः पाकं यान्ति किट्टप्रसादवत् ॥२०॥
रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदस्ततोऽस्थि च ।

लादिगता अपि पृथगग्नयः किमिति नाना स्वीक्रियन्ते । अथ तत्र पञ्चभूतानि सन्तीति भूताग्निभिरेव तेषां पाक उत्पत्त्यत इति चेत्तर्हि कृतं धात्वग्निभिरपि भूताग्निभिरेव धातुपाक-स्याप्युपपत्तेः । नैवं वाह्येषु फलादिषु भूताग्निजन्यो यः पाको दृश्यते स किट्टप्रसादरूपतया नानुभूयते । उपधातुमलादिगतोऽपि पाकस्तादृश एवेति वैलक्षण्यभावादुपधात्वादिषु पृथगग्नि-स्वीकारोऽकिञ्चित्करः । रसादिधातुपाकस्तु किट्टप्रसादरूपतया विलक्षण इति तत्र पृथगग्निस्वीकारो युक्त एवेति । धातुषु ये भूताग्नयस्ते धात्वग्नेरेव सहाया इति । यद्यपि शुक्रस्य प्रसाद-रूपतया किट्टवान् पाको नास्ति तथापि बहूनां किट्टवत्त्वाद् द्विविधनिर्देशे ज्ञेयः । यथा कृत्रिणी गच्छन्तीति ॥ २० ॥

तत्र पाकजन्यैः प्रसादांशैर्येन क्रमेण ये ये जन्यन्ते तानाह रसादिति ॥ प्रसादज इत्यस्य लिङ्गविपरिणामेन रक्तमित्यादिषु सर्वत्र सम्बन्धः । प्रसादजश्च सारभागः । तेन रसाद्रक्तं प्रसादजम् । ततो रक्तान्मांसं प्रसादजम् । मांसाच्च मेदं प्रसादज-मित्यादि योज्यम् । रसाद्रक्तं प्रसादजमिति रसात् पाकेन जायते यः प्रसादांशस्तस्माद्रक्तं जायते । एवं रक्तात् पाकेन जायते यः प्रसादांशस्तस्माच्च मांसं जायत इत्यादि व्याख्येयम् । जनि-श्चायं पोषण एव वर्तते नापूर्वोत्पादे । यतो रक्तादयो गर्भात् प्रभृत्येव उत्पन्ना रसादिभिः पोष्यन्ते । अन्ये तु गर्भप्रसादज-मिति पठित्वा गर्भप्रसादजमिति समस्तपदेन ओज आचक्षते । अस्मिंस्तु पक्षे प्रसादजशब्दस्य न सर्वत्रान्वयः । ननु पुष्यन्ति त्वाहाररसादिना चरके रसेन रसपोषणमुक्तम् अत्र तु रसा-

अस्थो मज्जा ततः शुक्रं शुक्राद्गर्भः प्रसादजः॥२१

द्रक्तमित्यादिना रसेन रक्तपोषणमुच्यते इति विरोधः । नैवमेक एवायमाहाररसो द्विप्रस्थानः पोष्यपोषकभेदेन । तत्रान्नपानादुत्पन्नो रसः पोषकः रक्तादिवत् स्थायी यः स पोष्यः तस्यैव हृदवस्थानमुक्तम् । अतएव पोष्यस्थायिरसव्यवच्छेदार्थमाहाररिति रसविशेषणमुक्तं चरकेण । यत्तु रसाद्रक्तमित्यादिवचनं तद्रसत्वेनाभेदविवक्षया रसं परित्यज्य रक्तमेव पठितं न तु पोष्यस्य रसाख्यधातोरभावादिति । न चैवमष्टधातुकत्वं शरीरस्येति वाच्यम् । यतः स्थायिरसभागपोषकरसभागयोः स्थानभेदाग्निभेदाद्यभावादेकत्वमेवेति सप्तधातुकमेव शरीरमित्युच्यत इति । अत्र च रसाद्रक्ताद्युत्पादे केचिदिदं वदन्ति । यद्रसोऽग्निपच्यमानः सर्वात्मना रक्ततां याति रक्तञ्च मांसतामित्यादि पूर्वपूर्वधातुपरिणामेन उत्तरोत्तरधातूत्पादो यथा सर्वात्मना क्षीराद्विधि भवति दध्नी नवनीतं नवनीताद्दृतं घृताच्च घृतमण्ड इत्येकः पक्षः । किं वा रस एव रक्तं प्रथमं प्लावयति तत्र रक्तस्थानसम्बन्धात् रक्तसादृश्यं रक्तव्यपदेशञ्चानुभवति । रक्तञ्च रक्तसमानेन स्तोकेनांशेनास्र पोषयति । ततो रक्तमाप्लाव्य मांसमाप्लावयति तत्रापि मांससमानेनांशेन मांसपोषणं करोति । मांससादृश्यं मांसशब्दाभिधेयतां चानुभवति । एवमुत्तरोत्तरधातून् रस एव प्लावयति । यथा केदारनिषिक्तं कुल्याजलं प्रत्यासन्नां केदारोमाप्लावयतीति द्वितीयः पक्षः । एतदेवोक्तं हारीते । यद्रसः सप्ताह्लादवाक् परिवर्त्तमानः श्वेतकपोतहरितहारिद्रपद्मकिंशुकालक्तकरसप्रख्यश्चायं यथाक्रमं दिवसपरिवर्त्ताद्वर्णपरिवर्त्तमापद्यमानः पित्तोष्णोपरागाच्छीणित्वमापद्यत इति । तथा मुश्रुतेऽपि तत्रैषां धातूनामित्यादिना तथा स खलु ब्रीणि

श्रीणि इत्यादिना रसेनैव रक्तादिधातुपोषणमनेन न्यायेनोक्तम् । किं वा आहाररस उत्पन्नो भिन्नैरेव मार्गैः स्थायिरसरुधिरमांसादीन् रसरुधिरादिसमानांशेन तर्पयति । तत्र यः प्रत्यासन्नो धातुस्तत्पोषको भागस्तच्छीघ्रं पुष्णाति । यस्तु विदूरधातुस्तस्य सूक्ष्मविदूरमार्गतया चिरेण पोषणं भवति । एवं भिन्नैरपि मार्गैर्धातुपोषणं भवति तेन रक्तपोषणकालादुत्तरकालं मांसपोषको रसभागो मांसं पोषयति । तथा मांसपोषणकालादुत्तरकालं मेदःपोषको रसभागो मेदः पोषयतीत्यादि । तेन रसाद्रक्तमित्यादिवचनस्यायमर्थो यद् यत् रसपुष्टिकालादुत्तरकालं रक्तं प्रवर्तते रक्तपुष्टिकालादुत्तरकालं मांसं प्रवर्तते इत्यादि । अस्मिंस्तु पक्षे

विष्णूत्रमाहारमलः सारः प्रागौरितो रसः ।

स तु व्यानेन निक्षिप्तः सर्वान् धातून् प्रतर्पयेत् ॥

इत्यादिवचनस्य मुख्यार्थमेव घटते । तेन यथा खले उपचितानां कपोतानां भिन्नदिग्गामिनां स्वीयस्वीयमार्गैरेव गच्छतां गम्यदेशस्य प्रत्यासन्नत्वविप्रकृष्टत्वादिभेदेन शीघ्रं चिरेण गमनं भवति तद्वदिति क्षीरदधिन्यायकेदारौकुल्यान्यायः । खले कपोतन्यायाक्षिधा धातुपोषणक्रमः । तत्र एतेषु पक्षेषु सर्वात्मपरिणामे त्रिचतुरोपवासेनैव देहस्य नीरसत्वं स्यात् । मांसोपवासाच्च शुक्रमयं शरीरं स्यादित्युपेक्षणीय एव प्रथमः पक्षः । केदारौकुल्यान्यायपक्षे तु रसाद्रक्तादिपोषणं मुख्यार्थतया भवति । यद्यपि रक्तादेर्मांसादिपोषणं तदपि रसादेव रक्तादिधर्मतया रक्तादिव्यपदेशभाजो भवन्तीति व्युत्पादितमेव । यत्तु रसस्य सर्वधातुपोषकत्वमुक्तं तदपि रक्तादिपोषकतया तथा हृदयस्थायिरसस्य कृत्स्नदेहव्यापकतया वोपपन्नम् । एवं चरकेऽप्युक्तम् ।

रसात् स्तन्यं तथा रक्तमसृजः कण्डराः शिराः ।

व्यानेन रसधातुर्हि विक्षेपोचितकर्मणा ।

युगपत् सर्वतोऽजस्रं देहे विक्षिप्यते सदा ॥

इत्यादि । तदप्युक्तन्यायात् एवोपपन्नं यदपि मांसादिना समानेन मांसादेरेव पोषणम् । तदपि धात्वाप्लावनन्यायेन गच्छतापि रसेन तद्भातुसमानेनांशेन तद्भातुपोषणादुपपन्नम् । वृथन्तु प्रभावात् यथा खले कपोतन्यायेन विदूरमपि शुक्रं प्रभावात् शीघ्रं याति तथात्रापि शीघ्रमेव वृथोत्पन्नो रसो रक्तादिधातून् शीघ्रमाप्लावयतीति सुघटम् । एवमनया दिशाप्यत्र दूषणमुद्धार्यम् । तेनाय पक्षस्तावत् साधुः । खले कपोतपक्षेऽपि यथा रसाद्रक्तमित्यादि गौणतया भवति तद्वर्जितमेव । यत्तु चरके विवद्वमार्गत्वान्मांसादीन् प्रपद्यत इत्युक्तं तत् कृत्स्नदेह-
नारिशोणिताभिप्रायेण न तु पोषकरक्ताभिप्रायेणेति व्यवस्था-
प्यते । यत्तु एकैकस्मिन् धातौ त्रीणि त्रीणौत्यादिना धातौ अवस्थानकाल उक्तः । स पूर्वपूर्वरक्तादिधातुलङ्घनकालो विदू-
रगामिरसस्येति व्यवस्थाप्यते । एवमनयोः पक्षयोर्महाजनपरि-
गृहीतयोर्गतिरुपदर्शिता खरसस्तु अस्माकं केदारौकुल्यान्याये ।
यत्तु अन्यैः खले कपोतन्यायस्वीकारेण चरके सन्ततज्वरस्य
द्वादशाश्रयत्वं युक्तमित्याद्युक्तम् । तन्न बुद्ध्यामहे । येन सन्ततस्य
द्वादशाश्रयत्वं दोषमहिम्ना कृत्स्नदेहव्यापकतया । यथा धातु
तथा मूत्रं पूरोषच्चानिलादय इत्यादिनीकम् । दोषाणाञ्च कुपि-
तानां सम्प्रतिविशेषात् किमगम्यमस्ति देहे येन यावद्रसमेव
परं सर्वधात्वादिव्यापकं सर्वधातुदूषणेऽपेक्षन्त इति ॥ २१ ॥

सम्प्रति प्रसादजन्यतां धातूनामभिधाय उपधातूनामप्याह
रसादिति । अत्रापि रसात् स्तन्यं प्रसादजमित्यादि योज्यम् ।

मांसाद्वसास्त्वचः षट् च मेदसः स्नायुसन्धयः ॥२२॥

रक्तमिति स्त्रीणां रजःसंज्ञं रक्तमप्युपधातुरूपम् । रसादेव रक्तं प्रसादभागजन्यमित्यर्थः । उक्तञ्च सुश्रुते ।

रसादेव स्त्रिया रक्तं रजःसंज्ञं प्रपद्यते ।

इति । एतच्च रजोरूपं रक्तरसजन्यमपि धातुशीलितवत् न शीघ्रं जायते किन्तु शुक्रवन्मासेनैव । तदुक्तं सुश्रुते । एवं मासेन रसः शुक्नीभवति स्त्रीणाञ्च आर्त्तवमिति । अन्ये तु

घृतकुम्भो यथैवाग्निमाश्रितः प्रविलीयते ।

विसर्पत्यार्त्तवं पुंसां तथा स्त्रीणां समागमे ॥

इत्यत्र यथा आर्त्तवशब्देन शुक्रमुच्यते तथा स्त्रीणाञ्च आर्त्तवमित्यत्रापि आर्त्तवशब्दः शुक्र एव वर्त्तते न तु रजसि । रजो हि रसाद्रक्तवत् शीघ्रमेव जायते न तु मासेन इत्याहुः । तन्नेत्यन्ये । विसर्पत्यार्त्तवमित्यादावपि स्त्रीणामार्त्तवं पुंसां समागमे सति विसर्पतीति योजनया आर्त्तवशब्दस्य रजोवचनत्वेनाप्युपपत्तेः । वस्तुतस्तु । आर्त्तवस्य रक्तरूपतया यद्यपि मासादर्वाग्भवति तथापि तस्यार्त्तवरूपता गर्भाशयप्राप्त्यैव भवति । गर्भाशयप्राप्तिस्तु मासेनैव भवतीति कृत्वा मासेनार्त्तवं भवतीति सुश्रुततेनोक्तम् । उक्तं हि विश्वामित्रेण

सूक्ष्माः केशप्रतौकाशा वीजरक्तवहाः शिराः ।

गर्भाशयं पूरयन्ति मासाद्वीजाय कल्पते ॥

इति । तत्र वीजभूतरक्तं वीजरक्तमार्त्तवमित्यर्थः । असृजः कण्डूरा इति स्थूलस्नायवः । मेदसः स्नायुसन्धय इत्यनेन तु मेदसःसूक्ष्मा स्नायुपोषणमिति ज्ञेयम् । चरके हि कण्डूराशब्दः स्थूलस्नायुवाची । सुश्रुते च स्थूलशिरावाचीति ज्ञेयम् । एते च स्तन्यादयः शरीरधारका अपि उपधातुशब्देनैवोच्यन्ते । तत्तु

किट्टमग्नस्य विण्मूत्रं रसस्य तु कफोऽसृजः ।

पित्तं मांसस्य खमला मलः स्वेदस्तु मेदसः ॥

धातुशब्देन धातुशब्दप्रवृत्तेर्धारणपोषणनिमित्तत्वात् । तेन ये शरीरं धारयन्ति धातूश्च पुष्णन्ति रसादयस्त एव मुख्यतया धातु-शब्दवाच्या न स्तन्यादयः ते हि शरीरं धारयन्त्येव न तु किञ्चित् पुष्णन्ति । उक्तं हि भोजे ।

शिरास्त्रायुरजस्तन्यस्त्रयो गतिविवर्जिताः ।

धातुभ्यश्चोपजायन्ते तस्मात्ते उपधातवः ॥

इति । अत्र गतिविवर्जिता इत्यनेन धात्वन्तरपोषणाद्या गतिर्निषेध्यते । अतएव धातुभ्यश्चोपजायन्त एव न तु परं जनयन्तीत्यर्थः । यत्तु किञ्चिद्दोषप्रशमनं किञ्चिद्धातुप्रदूषणमित्यत्र धातुशब्देन दोषाणामपि ग्रहणम् । तद्गौणधातुशब्दप्रयोगाज्ज्ञेयम् । उक्तं हि दोषा ह्यपि धातुसंज्ञां लभन्ते इति । शुक्रस्याप्योजःपोषकतया धारणपोषणयोगोऽस्तीति धातुत्वमखण्डितमेव । ओजस्तु यद्यपि न धातुषु नाप्युपधातुषु पठित तथापि तत् सप्तधातुसाररूपतया सप्तधात्वन्तर्गतमेवेति ज्ञेयम् । अतएव तस्याग्निरपि पृथङ्भोक्तः ॥ २२ ॥

प्रसादभागोत्पादनमभिधाय मलभागोत्पादनमाह किट्टमिति । रसस्य तु कफ इति रसात् स्वाग्निपच्यमानात् यः किट्टभाग इति मलभागः स कफः प्रसादजश्च रक्तं न तु रसोत्पत्तिमात्र एव कफो जायत इति । एवं रक्तादिमलोऽपि ज्ञेयम् मांसस्य खमला इति कर्णनासास्यप्रजननादिस्त्रोतोमलाः । स्यात् किट्टं कुशलोमाश्च इति । अत्र नखस्याप्यस्थिमलत्वं सुश्रुतप्रामाण्यादुन्नेयम् । तत्र हि नखा अप्यस्थिमलत्वेनोक्ताः । अतएव बहुधा शीतपीतीये चरकेऽप्युक्तम् किट्टात् केशनखादयः

स्यात्किट्टं केशलोमास्थौ मज्जः स्नेहोऽक्षिविट्त्व-
चाम् ॥ २३ ॥

प्रसादकिट्टधातूनां पाकादेवं द्विधर्चुतः ॥ २४ ॥
परस्परपुस्तम्भा धातुस्नेहपरम्परा ॥ २५ ॥

पुष्णन्ति इति । यत्तु शरीरे अस्थिगणनायां विंशतिर्नखा
गणिताः तदस्थिसाम्येनोक्तम् । किं वा जीवन्नखस्यास्थित्वं नृत
नखस्य तु मलत्व ज्ञेयम् । अत्र केचिदाकृष्टाण्डकोषस्य पुंसः
श्मश्रुणोऽभावात् श्मश्रूणि शुक्रमलतया वदन्ति । तन्न तन्त्रे
ऽनभिधानात् श्मश्रुहीनस्यापि शुक्रदर्शनाच्च । मज्जः स्नेहो-
ऽक्षिविट्त्वचामिति स्नेहस्त्वचामित्यन्वयः । अक्षिविडिति
दूषिका । अत्र मलस्थूलानुभागविशेषेण त्रिविधं परिणामं वर्ण-
यन्ति केचित् । यथा रसादग्निपक्तात् मलं कफः स्थूलभागो
रसः सूक्ष्मभागश्च रक्तम् । तथा रक्तादग्निपच्यमानात् मलं
पित्तं स्थूलभागः शोणितं सूक्ष्मभागस्तु मांसमित्यादि उप-
संहरति ॥ २३ ॥

धातूनां पाकादेवमुक्तक्रमेण प्रसादकिट्टे द्विधा ऋचुतो भवत
इत्यर्थः ॥ २४ ॥

इदानीं यथा पोषकेण रसादिना पोष्यस्य रक्तादेराप्यायनं
क्रियते तथा पोष्येणापि रक्तादिना पोषकस्यापि रसादेरा-
प्यायनं क्रियते इति परस्परधातूनामुपकारकत्वमाह । पर-
स्परमुपस्तम्भः मन्तर्पकत्व यस्याः सा तथा । धातुस्नेहपरम्परा
धातुरुपसारपरम्परा । अतएवातिव्यवायेन पोष्यस्य शुक्रस्य
क्षयादपि पूर्वपूर्वपोषकधातुक्षयो य उक्तस्तत्रान्तरे स उपपद्यते

अन्नस्य पक्ता सर्वेषां पक्त्वणामधिको मतः ।

तन्मूलास्ते हि तद्वृद्धिचयवृद्धिचयात्मकः ॥२६॥

तस्मात्तं विधिवद्युक्तैरन्नपानेभ्यनैर्हितैः ।

पालयेत् प्रयतस्तस्य स्थितौ ह्यायुर्वलस्थितिः ॥२७॥

यो हि भुङ्क्ते विधिं मुक्ता ग्रहणीदोषजान् गदान् ।

स लौल्याल्लभते शीघ्रं तस्मान्नोलङ्घयेद्विधिम् ॥२८॥

प्राणाः प्राणभृतामन्नमन्नं लोकोऽभिधावति ।

वर्णप्रसादसौख्यं जीवितं प्रतिभा सुखम् ॥

तुष्टिः पुष्टिर्बलं मेधा सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ।

इति ज्ञेयम् । एवमुक्तमग्नीनां कर्मोपसंहरति । इति भौतिक-
धात्वनुरूपपक्वणं कर्म भाषितम् ॥ २५ ॥

भौतिकाः पञ्च धात्वग्नयः सप्त अन्नस्य पक्त्वैकस्त्रयोदश । एषु
एव जाठराग्नेः प्राधान्यमाह अन्नस्येति । हि यस्मात्ते द्वादशा-
ग्नयस्तस्य जाठराग्नेर्द्वया वृद्ध्यात्मका वृद्धिरूपाः । तथा
क्षयेण च क्षयात्मका हि यस्मात्ते द्वादशाग्नयः क्षीणस्वरूपा
भवन्ति । तस्माज्जाठरान्नान्नयव्यतिरेकोऽनुविधायित्वात्तन्मूला
इत्यर्थः ॥ २६ ॥

तस्मात्तं पालयेदिति ग्राह्यम् । विधिवद्युक्तैरिति यथा-
विध्युपयुक्तैः । विधिश्च दर्शित एव ॥ २७ ॥

उक्तविधिविपर्यये दोषमाह यो ह्रीत्यादि ॥ २८ ॥

इदानीं यथाविध्युपयुक्तस्यान्नस्य गुणमाह प्राणा इत्यादि ।
अभिधावति प्रार्थयते । किं वा अन्नमित्यनन्तस्मुद्दिश्येति शेषः ।
प्रतिभा प्रज्ञा । लौकिकमिति अपरौचित्यलोकभ्रमम् अपरीक्षका

लौकिकं कर्म यदृत्तौ स्वर्गतौ यच्च वैदिकम् ॥
कर्मापवर्गे यच्चोक्तं तच्चाप्यन्ने प्रतिष्ठितम् ॥२६॥

शीतोष्णतोयासवमद्ययूष-
फलाम्लधान्याम्लपयोरसानाम् ।
यस्यानुपानन्तु हितं भवेद्य-
त्तस्मै प्रदेयं त्विह मात्रया तत् ॥ १ ॥
व्याधिञ्च कालञ्च विभाव्य धीरै-
र्द्रव्याणि भोज्यानि च तानि तानि ॥२॥

एव हि वर्त्तमानमात्रे प्रवर्त्तन्ते । परीक्षकास्तु जन्मान्तरोप-
कारिण्येव प्रवर्त्तन्ते प्रायः कर्म यद्वृत्ताविति वर्त्तमाने साध्ये
यत् कर्म कृथादि स्वर्गताविति स्वर्गमने वैदिकमिति यादि ।
अपवर्ग इति मोक्षे । एताश्च निमित्तरसम्पत्तयः यच्चोक्तमिति ।
मोक्षशास्त्रे सत्यब्रह्मचर्यादि । अन्ने प्रतिष्ठितमिति । अन्ननिब-
न्धनदेहस्थित्यभावेन सर्वारम्भाभावात् । तस्मादयथोक्तविधिना
अन्नं सेव्यमित्यर्थः ॥ २६ ॥

इति आहारविधिः ।

आहारानन्तरं हि सुखपाकार्यमनुपानं प्रयुज्यत इत्यनन्तर-
मनुपानमाह । तत्र सर्वाण्येवानुपानद्रव्याणि उत्तरत्र विवरीतुं
सन्नेपेण सूत्रयन्नाह शीतेत्यादि । फलाम्लं वीजपूरादि । धा-
न्याम्लं काञ्जिकादि । पयःशब्दस्तद्विकारयोर्वक्ष्यमाणयोर्मस्तु-
तक्रयोरपि ग्राहकः । इक्षुरसस्तु रसशब्देन गृह्यते ॥ १ ॥

स्निग्धोष्णं मारुते शस्तं पित्ते मधुरशीतलम् ।
 कफेऽनुपानं रूक्षोष्णं क्षये मांसरसं पयः ॥ ३ ॥
 उष्णोदकानुपानन्तु स्नेहानामथ शस्यते ।
 ऋते भस्मातकस्नेहात्तत्र तोयं सुशीतलम् ॥ ४ ॥
 अनुपानं वदन्येके तैले यूषाम्लकाञ्जिकम् ॥ ५ ॥

शीतोष्णतोयादिषु मध्ये यदनुपानं यस्यै हितं भवेत्तस्मै
 तदेव देयम् । कथमित्याह । व्याधिं ज्वरादिकं तथा व्याधि-
 शब्देन व्याधिहेतवो वातादयोऽपि गृह्यन्ते उपचारात् । एतन्न
 सङ्गतमित्यन्ये । युगपद्वृत्तिद्वयापत्तिप्रसङ्गात् । कालमार्त्तव-
 मावस्थिकञ्च । द्रव्याणि द्रवप्रधानानि स्नेहादीनि । भोज्यानि
 शूकधान्यादीनि । विषाद्येति विशेषेण ज्ञात्वा न सामान्यरूपेण
 अवधार्य इत्यर्थः ॥ २ ॥

सामान्येनानुपानमभिधाय विशेषेणानुपानेऽभिधातव्ये प्रथमं
 दोषविशेषेऽनुपानविशेषमाह स्निग्धोष्णमित्यादि ॥ ३ ॥

दोषभेदेनानुपानभेदमभिधाय द्रव्यभेदेनानुपानभेदे वक्तव्ये
 शीतोष्णतोययोः प्रथमं सूत्रितत्वात् प्रथमं तयोर्विषयमाह
 उष्णोदकेत्यादि ॥ ऋते भस्मातकस्नेहादिति उष्णोदकानुपान-
 स्थापवादः । तत्र तोयं सुशीतलमित्यस्य स्थाने स्नेहात्तौवरि-
 कात्तथेति केचित् पठन्ति । तत्र

पत्रैस्तु केशराकारैः फलैः सर्षपसन्निभैः ।

वृक्षास्तुवरका नाम पश्चिमार्णवतीरजाः ।

तेन तुवरकफलोद्भवः स्नेहस्तौवरक इत्यर्थः । तेन भस्मा-
 तकस्नेहे तौवरस्नेहेऽप्युष्णजलस्य निषेधाच्छीतजलानुपानमर्थ-
 लब्धमेव ॥ ४ ॥

शीतोदकं माक्षिकस्य पिष्टान्नस्य च सर्वशः ।
 दधिपायसमद्यार्त्ते विषदुष्टे तथैव च ॥ ६ ॥
 केचित् पिष्टमयस्याहुरनुपानं सुखोदकम् ॥ ७ ॥
 पयोमांसरसो वापि शालिमुद्गादिभोजिनाम् ।
 युद्धाध्वातपसन्तापविषमद्वरुजासु च ॥ ८ ॥
 मांसादेरनुपानन्तु धान्याम्लं दधि मस्तु वा ॥ ९ ॥
 अल्पाम्नीनामनिद्राणां तन्द्राशोकभयक्षमैः ।
 मद्यमांसोचितानान्तु मद्यमेवानुशस्यते ॥
 अमद्यपानामुदकं फलाम्लं वा प्रयोजयेत् ॥ १० ॥

स्नेहप्रसङ्गेनैकीयं मतं तैलानुपाने दर्शयन्नाह अनुपान-
 मित्यादि । अत्र यूपाम्लकाञ्जिकमिति उष्णकाले यूषः । शीत-
 काले काञ्जिकमित्याहुः ॥ ५ ॥

पिष्टान्नेविदाहरक्षार्थं पायसेऽपि गुरुत्वाद्विदाहरक्षार्थं शीत-
 जलानुपानम् ॥ ६ ॥

सुखोदकमिति कटुणमुदकम् ॥ ७ ॥

अत्र यदाहारगुणैः पानं विपरीतं तदिष्यत इति वचनात्
 शालिषु पयसः समानगुणस्यानुपानत्वं न मन्यमानाः केचित्
 पयःस्थाने मस्तु पठन्ति । तत्तु न मनोरमम् । यतः शालिषु
 पयोऽनुपानं शालिप्रभावादेव वचनादुन्नीयते । नहि सर्वत्रानु-
 पाने कारणवर्णनं सुगमम् ॥ ८ ॥

धान्याम्लन्तु काञ्जिकम् । दधिमस्तु यद्यपि शीतोष्णतोया-
 सवमद्य इत्यादिवचने पूर्वं सूत्रितं तथापि तत्र पयोग्रहणस्य
 गोरसोपलक्षणत्वात् लभ्यते इति प्रागेवोक्तम् ॥ ९ ॥

उपवासाध्वभाष्यस्त्रीमारुतातपकर्मभिः ।

क्लान्तानामनुपानार्थं प्रयः पथ्यं यथामृतम् ॥

सुरा कृशानां स्थूलानामनुशस्तं मधूदकम् ॥११॥

निरामयानां चित्रन्तु भक्तमध्ये प्रकीर्तितम् ॥१२॥

क्षीरमिक्षुरसश्चेति हितं शोणितपित्तिनः ॥१३॥

अर्कशेलुशिरीषाणामासवस्तु विषार्तिषु ॥ १४ ॥

यदाहारगुणैः पानं विपरीतं तदिष्यते ।

तत्रानुपानं धातूनां दृष्टं यन्न विरोधि च ॥१५॥

फलान्नं दाडिमादि ॥ १० ॥

कृशानां सुरा अनुशस्ता । स्थूलानान्तु मधूदकमनुशस्त-
मिति सम्बन्धः । मधुमिश्रितमुदकं मधूदकम् ॥ ११ ॥

सुस्थमधिकृत्यानुपानमाह निरामयाणामित्यादि । चित्र-
मिति नानाप्रकारं येन नानाप्रकारा दोषधातुमलाः स्वमान-
मनुवर्तन्ते । सामयानान्तु अनुपानं वातादिदोषापेक्षयैव देयम् ।
तच्च स्निग्धोष्णं मारुते शस्तं इत्यादिना प्रागेवोक्तम् ॥ १२ ॥

शीतोष्णतोयेत्यादिसूत्रे इक्षुरसस्यापि रसशब्देनाभिधा-
नात् । इक्षुरसोऽपि अनुपाने सूत्रित इति तदभिधानम्
नोत्सृज्यम् ॥ १३ ॥

विषार्तिषु देयमनुपानमाह अर्कोत्यादि ॥ १४ ॥

अनुक्तानुपानज्ञानार्थमाह यदाहारेत्यादि ॥ आहारगुणै-
रिति शीतल्लेहमधुरादिभिः । विपरीतमिति विपरीतगुणमनु-
पेयम् । एवञ्च दध्नीऽन्तस्य मधुरं क्षीरं तथा पायसस्य च ।
काञ्जिकाद्यनुपान स्यादित्यत आह । धातूनां यन्न विरोधि

दोषवद्गुरु वा भुक्तमतिमात्रमथापि वा ।
यथोक्तेनानुपानेन सुखमन्नं प्रजीर्यति ॥ १६ ॥
रोचनं वृंहणं वृष्यं दोषघ्नं वातभेदनम् ।
तर्पणं मार्दवकरं श्रमक्तमहरं सुखम् ॥
दौपनं दोषशमनं पिपासाच्छेदनं परम् ।
बल्यं बलकरं सम्यगनुपानं सदोच्यते ॥ १७ ॥
तदादौ कर्षयेत्पीतं स्थापयेन्मध्यसेवितम् ।
पश्चात्पीतं वृंहयति तस्माद्दोष्य प्रयोजयेत् ॥ १८ ॥

चेति । एवं दध्यादिषु अस्त्रेषु क्षीराद्यनुपीयमानं धातुविरोध-
मावहतीति न तदनुपानमित्यर्थः । एवमन्यदपि विरुद्धमुन्ने-
यम् ॥ १५ ॥

अनुपानगुणमाह दोषवदित्यादि । दोषवदिति वातादि-
दोषकरम् । गुर्विति स्वभावगुरु लङ्ङुकपिष्टकादि । मात्रा-
गुरोस्तु अतिमात्रपदेन निर्दिष्टत्वात् ॥ १६ ॥

पुनः प्रशस्तं गुणमाह रोचनमित्यादि ॥ १७ ॥

अनुपानस्य भोजनादिमध्यान्तविभागेन गुणविशेषमाह-
तदादावित्यादि । आदौ पीतं वायुना अधोगतेन रुक्षी-
कृतम् आहाराकाङ्क्षाविरोधकतया च देहं कर्षयति । एतच्च
यद्यपि कस्यचित् पश्चाच्च भवतीत्यतोऽनुपानार्थो न घटते अनु-
शब्दस्य पश्चादर्थत्वात् तथापि पानस्य सर्वकालिकत्वात् उप-
न्यस्तम् । किं वा अनुशब्दो लक्षणार्थः । तेन भाविभोजनं
दृष्ट्वाच्चानु लक्ष्यीकृत्य पीयत इत्यनुपानमित्यर्थः । स्थापयेन्मध्य-
सेवितमिति । भोजनमध्ये सेवितमनुपानं पित्तस्य स्नेहेन

स्थिरतां गतिमक्लिन्नमन्नमद्रवपायिनाम् ।

भवंत्याबाधजननमनुपानमतः पिबेत् ॥ १९ ॥

न पिबेत् श्वासकासात्तौ रोगे चाप्यूर्ध्वजतुगे ।

क्षतोरस्कः प्रसेकी च यस्य चोपहतः स्वरः ॥ २० ॥

पीत्वाध्वभाष्याध्ययनस्वप्नगैयान्न शीलयेत् ।

प्रदूष्यामाशयं तद्धि तस्य कण्ठोरसि स्थितम् ॥

स्यन्दाग्निसादच्छर्द्यादीन् जनयेदामयान् बहून् ॥ २१ ॥

अनुपानं प्रयोक्तव्यं व्याधौ श्लेष्मभवे पलम् ।

पलद्वयन्वनिलजि पित्तजि तु पलत्रयम् ॥ २२ ॥

—

युक्तं सत् शरीरं समं स्थापयति । पश्चात् पीतञ्च श्लेष्मघ्नप्रस-
ङ्गात् स्निग्धतरं सद्गृह्यति । वीक्ष्य प्रयोजयेदिति कर्षणादि-
कार्यमपेक्ष्य प्रयोजयेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

अनुपानाभावे दोषमाह स्थिरतामित्यादि ॥ १९ ॥

विषयविशेषेऽनुपाननिषेधमाह न पिबेदित्यादि । अत्र
केचिद्द्रवं विना जारणाभावात् नञश्च ईषदर्थत्वात् अल्पं पिबे-
दित्यर्थं वदन्ति ॥ २० ॥

द्रवं पीत्वा यन्न कार्यं करणि वा यो दोषस्तमाह । कण्ठो-
रसि स्थितमिति अध्वादिक्षोभितवातेनोर्ध्वं नीतत्वात् । स्यन्दः
कफप्रसेकः ॥ २१ ॥

अनुपानमात्रमाह अनुपानमित्यादि ॥ २२ ॥

इति अनुपानविधिः ।

—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गुणानां कर्मविस्तरम् ।
 कर्मभिस्त्वनुमीयन्ते नानाद्रव्याश्रया गुणाः ॥ १ ॥
 ह्लादनः स्तम्भनः शीतो मूर्च्छादृक्लेददाहजित् ।
 उष्णस्तद्विपरीतः स्यात्पाचनश्च विशेषतः ॥ २ ॥
 स्नेहमार्दवकृत् स्निग्धो बलवर्णकरस्तथा ।
 रुक्षस्तद्विपरीतः स्याल्लेखनः स्तम्भनः खरः ॥ ३ ॥
 पिच्छिलः प्रीडनो बल्यः सम्भानः श्लेष्मलो गुरुः ॥ ४ ॥
 विशदो विपरीतः स्यात् क्लेदावृषणरोपणः ॥ ५ ॥
 दाहपाककरस्तीक्ष्णः स्रावणो मृदुरन्यथा ॥ ६ ॥

अनुपानादौ प्रतिपादिता ये गुणास्ते हेयोपादेयकार्य-
 कर्तृतयैव हेया उपादेया वा तेषाञ्च कार्यं कथं ज्ञातव्य-
 मिति जिज्ञासाया गुणानां कर्माभिधातुं प्रकरणान्तरमारभते ।
 अत ऊर्ध्वं मित्यादि । कर्मेति कार्यं कार्यावाच्छिन्ना वा क्रिया ।
 यद्यप्यत्रापि शीतपिच्छिलादयः प्रत्यक्षास्तथापि ते तत्कार्य-
 कर्तृतया अनुमेया एवेति कर्मभिस्त्वनुमीयन्त इत्युक्तम् ।
 नाना च ते द्रव्याश्रयाश्चेति नानाद्रव्याश्रयाः ॥ १ ॥

ह्लादनः सुखकारक इत्यर्थः । स्तम्भनो रक्तातिप्रवृत्त्या-
 दीनाम् । शीत इति शीतगुणः । पाचनो व्रणस्य आमस्य ॥ २ ॥

खर इति खरत्वं कार्कश्यं तत्कर इति ॥ ३ ॥

पीडन इति व्रणपीडनः ॥ ४ ॥

क्लेदावृषण इति क्लेदहारकः ॥ ५ ॥

स्रावण इति व्रणनयनस्रावणः । मृदुरन्यथेति तीक्ष्णविष-
 रीतकर्मत्वर्थः ॥ ६ ॥

सादोपलेपबलकृत् गुरुस्पर्णवृंहणः ॥ ७ ॥
 लघुस्तद्विपरीतः स्याल्लेखनो रोपणस्तथा ।
 दशाद्याः कर्मतः प्रोक्तास्तेषां कर्मविशेषणैः ॥
 दशैवान्यान् प्रवक्ष्यामि द्रवादींस्तन्निबोध मे ॥ ८ ॥
 द्रवः प्रक्लेदनः सान्द्रः स्थूलः स्याद् इन्द्रकारकः ॥ ९ ॥
 श्लक्ष्णः पिच्छिलवज्ज्ञेयः कफलो विषदो यथा ॥ १० ॥
 सुखानुबन्धी सूक्ष्मश्च सुगन्धो रोचनो मृदुः ॥ ११ ॥
 दुर्गन्धो विपरीतोऽस्मात् हृल्लासारुचिकारकः ॥ १२ ॥

सादोऽग्निसादः ॥ ७ ॥

कर्म इति ल्यब्लोपे पञ्चमी । तेन कर्म पुरस्कृत्य प्रोक्त
 इत्यर्थः । तेषां गुणानां मध्ये विशिष्टैः कर्मभिरन्यान् दश प्रव-
 क्ष्यामीत्यर्थः ॥ ८ ॥

सान्द्र इति सान्द्रगुणः । इन्द्रो मेलक उपचय इति यावत्
 तत्कारकः । केचित्तु

द्रवः प्रक्लेदनो व्यापी शुष्कः स्याद् इन्द्रकारकः ।

इति पठन्ति । तत्र शुष्क इति शुष्कगुण इत्यर्थः ॥ ९ ॥

सुगन्धगुणमाह सुखानुबन्धीत्यादि । सुखानुबन्धी सुखज-
 नकः । सूक्ष्म इत्यवगाहकः । शोभनो गन्धः सुगन्धः ॥ ११ ॥

विपरीत इति दुःखानुबन्धी । तथा नैव पुरुषमवगाहते
 अनभिलषितत्वात् । सुगन्धवैपरीत्येनैवारुचौ लब्धायां पुनस्त-
 द्वचनं द्विविधारुचिप्रापणार्थम् । द्विविधो हि अरोचकः । तत्रैकः
 अनन्नाभिलाषरूपः । द्वितीयस्तु सत्यपि अभिलाषे अव्यवहारा-
 सामर्थ्यरूपः ॥ १२ ॥

सरोऽनुलोमनः प्रोक्तो मन्दो यात्राकरः स्मृतः ॥१३॥
व्यवायी चाखिलं देहं व्याप्य पाकाय कल्प्यते ॥१४॥
विकासी विकसन्नेवं धातुबन्धान् विमोक्षयेत् ॥१५॥
आशुकारी तथाशुत्वाद्भावत्यम्भसि तैलवत् ॥१६॥
सूक्ष्मस्तु सौक्ष्मात्सूक्ष्मेषु श्रोतःस्वनुसरः स्मृतः ।
गुणा विंशतिरित्येवं यथावत्परिकीर्त्तिताः ॥१७॥

अनुलोमन इति । विगुणवायुमलादेः प्रवर्त्तनः । यात्राकर
इति स्वर्याद्देहस्थिरकारकः ॥ १३ ॥

व्यवायी गुणः अपक्व एव मद्यविषवत् प्रथममखिलं देहं
व्याप्नोति ततस्तत्रस्थ एव पाकं याति । येऽपि भावाय इति
पठन्ति, तत्रापि भावाय शरीरस्थितये भवतीत्यर्थः । अन्ये तु
भावाय कल्प्यत इत्यस्य स्थितये कल्प्यते नोर्द्ध्वमधो वा याती-
त्याहुः । अपरे तु भावशब्दमभिप्रायार्थमिच्छन्ति । तत्र नियत-
द्रव्यप्रभावेणात्मशक्त्यनुरूपं तत्तद्द्रव्यं मद्यविषवत् विशिष्टाभिप्रा-
याय कल्प्यत इत्यर्थमाचक्षते ॥ १४ ॥

विकसनं विकासो हिंसासहिता गतिः कसगतिसातनयोरि-
त्यस्य रूपं सोऽस्यास्तीति विकासी विकसन्निति गच्छन् ।
धातुबन्धानिति धात्वन्तरमर्थ्यादारूपावकाशात् रसादीन् धातु-
बन्धान् विमोक्षयेदिति धात्ववस्थितान् दोषमलान् पृथक्करो-
तीति ॥ १५ ॥

आशुकारी गुणः आशुत्वादिति शीघ्रगतित्वात् ॥ १६ ॥

सरविशेषो व्यवायी तीक्ष्णाविशेषो विकासी तेन विंशति-
गुणा इत्युपमहारी युक्त एव । अन्ये तु संख्याधिक्यभिया व्यवा-
यिविकासि गुणौ न पठन्ति तन्न व्यवायिविकासिनोः स्वतन्त्रो

दन्तकाष्ठं करञ्जादि रुचिदं दन्तशोधनम् ॥१८॥
 जिह्वा निर्लेखनं वक्त्रजिह्वावैरस्य जाड्यजित् ।
 देवगोविप्रवृद्धानां गुरुणामपि पूजनम् ॥
 आयुष्यं वृद्धिदं पुण्यमलक्ष्मीकविनाशनम् ।
 मङ्गल्योपासनं शस्तं वृद्धिदं व्यसनापहम् ॥
 पादप्रक्षालनं पादमलरोगश्रमापहम् ।
 दृष्टिप्रसादनं वृष्यं रक्षोघ्नं प्रीतिवर्द्धनम् ॥
 नेत्रमञ्जनसंयोगात् भवेच्चांमलतारकम् ।
 लाघवं कर्मसामर्थ्यं स्थैर्यं क्लेशसहिष्णुता ॥
 दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च व्यायामादुपजायते ।
 वातपित्तामयी बालो वृद्धोऽजीर्णी तु तां त्यजेत् ॥
 मेदोहरः स्थैर्यकरो गौरवव्याधिनाशनः ।
 अभ्यङ्गो मार्दवकरो वातश्लेष्मविनाशनः ॥
 उद्वर्त्तनं स्थिरकरं कफमेदोविनाशनम् ।
 स्नानं दीपनमायुष्यं वृष्यं स्वर्ग्यं बलप्रदम् ॥

परतन्त्रे च पाठात् । अन्ये तु दशैवान्यान् प्रवक्ष्यामीत्यत्र दश
 चान्यानि पठित्वा चकारस्याहुक्तसमुच्चयार्थत्वेनाधिकगुणद्वय-
 पाठं समर्थयन्ति । इति गुणकर्मनिर्देशः ॥ १७ ॥

इदानीं पारिशेष्यादन्तकाष्ठादिगुणमाह दन्तकाष्ठमित्यादि ।
 आदिशब्दात् करवीरादीनां ग्रहणम् । तदुक्तं
 करञ्जकरवीरार्कमालतीकुभाशनाः ।
 शस्यन्ते दन्तपत्रे ये चाप्येवंविधा द्रुमाः ॥ इति ॥ १८ ॥

कण्डूमलकफस्वेदतन्वाट्टिडाहपाप्मजित् ।
 उष्णाम्बुनाधः कायस्य परिषेको बलावहः ॥
 तेनैव तूत्तमाङ्गस्य बलकृत्केशचक्षुषोः ।
 आलिपनं वृष्यतरं बल्यं दुर्गन्धपाप्मजित् ॥
 वासोनवं निर्मलञ्च श्रीमत्पारिषदं शुभम् ।
 हर्षणं काम्यमौजस्यं रत्नाभरणधारणम् ॥
 रजोवश्यायसूर्यांशुहिमानिलनिवारणम् ।
 प्रतिश्यायशिरःशूलहरञ्चोष्णीषधारणम् ॥
 ईतेर्विधमनं बल्यं गुप्तावरणशङ्करम् ।
 घर्मानिलरजोम्बुघ्नं कृत्वधारणमुच्यते ॥ १८ ॥
 खलतः सम्प्रतिष्ठानं शत्रूणाञ्च निवारणम् ।
 अवष्टम्भनमायुष्य भयघ्नं दण्डधारणम् ॥
 पादाभ्यङ्गस्तु चक्षुष्यो निद्राकृत्पादरोगहा ।
 संवाहनं मांसरक्तत्वक् प्रसादकरं परम् ॥
 प्रीतिनिद्राकरं वृष्यं कफवातश्रमापहम् ।
 निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः कार्श्यं बलावलम् ॥
 वृषताक्लीवताज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ॥ २० ॥
 अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च न च निद्रा निषेविता ।

ईतिरागामिदुर्देवम् । गुप्तिः पिशाचादिभ्यो रक्षा ॥ १८ ॥
 न च जीवितं मरणमित्यर्थः ॥ २० ॥

सुखायुषीपराकुर्यात्कालरात्रिरिवापरा ॥
 रात्रौ जागरणं रुक्षं स्निग्धं प्रस्वपनं दिवा ।
 अरुक्षमनभिष्यन्दित्वासीनप्रचलायितम् ॥२१॥
 आस्यावर्णवलश्लेष्मसौकुमार्यकरी सुखा ।
 तालवृन्तोद्भवं वात विदोषशमनं विदुः ॥
 वंशव्यजनजः सोष्णो वातपित्तप्रकोपणः ।
 चामरो वस्त्रवातश्च मायूरो नेत्रजस्तथा ॥
 एते दोषजिता वाताः स्निग्धा हृद्याः सुपूजिताः ।
 निवातमारोग्यकरं सुखवातं श्रमापहम् ॥
 प्रवातं रौक्ष्यवैवर्ण्यस्तम्भकृद्वाहपित्तनुत् ।
 प्राग्वायुरुष्णोऽभिष्यन्दी त्वग्दोषार्शोविषक्रिमीन् ॥
 सन्निपातज्वरं श्वासमामवातञ्च कोपयेत् ।
 पश्चिमः शिशिरो हन्ति मूर्च्छां दाहं तृषां विषम् ॥
 प्राग्गुणो दक्षिणः प्रोक्त उत्तरः पश्चिमानुगः ॥२२॥
 विष्वग्वायुरनायुष्यः प्रणिनां नैकरोगकृत् ।
 धूमः पित्तानिलौ कुर्याद्वश्यायः कफानिलौ ॥
 अग्निर्वातकफस्तम्भशीतवेपथुनाशनः ।
 आमामिष्यन्दशमनो रक्तपित्तप्रकोपणः ॥

आसीनस्य प्रचलायितं घूर्णितमित्यर्थः ॥ २१ ॥

प्राग्गुण इति प्राग्वातगुणः ॥ २२ ॥

आतपः कटुको रूक्षश्चाया मधुरशीतला ।
ज्योत्स्नाकषाय मधुरा दाहासृक्पित्तनाशिनी ॥
तमोभयावहं तिक्तं कुजभटिः कफपित्तला ॥२३॥
शीताभिष्यन्दिनी वृष्टिस्तन्द्रानिद्राबलप्रदा ।
देशोधन्वामरुत्पित्तकरो रूक्षोष्ण एव च ॥
आनूपस्तु हिमः स्निग्धो वातश्लैष्मकरो गुरुः ।
साधारणः समगुणः सर्वरोगापहः स्मृतः ॥
हेमन्तः शीतलः स्निग्धः स्वादुरग्नेश्च वृद्धिकृत् ।
शिशिरः शीतलः किञ्चित् रूक्षस्तीक्ष्णो निला-
ऽग्निघ्नकृत् ॥

वसन्तस्तुवरः सोष्णकफव्याधिसमीरणः ।
ग्रीष्म उष्णोऽतिरूक्षश्च कटुको बलहानिकृत् ॥
वर्षाः शीताविदाहिन्यो वज्रिमान्द्यानिलार्तिदाः
शरत्पित्तकफप्राया स्निग्धोष्णाशस्यवृद्धिकृत् ॥
पूतिमांसं स्त्रियोवृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि ।
प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट् ॥
सद्योमांसं नवान्नञ्च बालास्त्रीक्षीरभोजनम् ।
घृतमुष्णोदकञ्चैव सद्यः प्राणकराणि षट् ॥

आतपादीनाञ्च कटुत्वादिकं यदुक्तं तत् कटुरसादितुल्य-
कार्थं रूक्षत्वेन ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

सन्तताध्ययनं वादः परतन्त्रावलोकनम् ।
 तद्विद्याचार्यसेवा च बुद्धिमेधकुरोगणः ॥
 आयुष्यं भोजनं जीर्णं वेगानामविधारणम् ।
 ब्रह्मचर्यमहिंसा च साहसानाञ्च वर्जनम् ॥ २४ ॥
 तन्त्राणां सारमाकृष्य द्रव्याणां गुणसंग्रहः ।
 भिषजामुपकाराय रचितश्चक्रपाणिना ॥ २५ ॥

वैद्यमहामहोपाध्याय श्रीमच्चक्रपाणिदत्तकृत द्रव्य-
 गुणसंग्रहः समाप्तः ।

इदानीमस्य संग्रहग्रन्थस्य उपादेयतां दर्शयितुमाह तन्त्राणा-
 मित्यादि ॥ २५ ॥

आसीत् सभायां शिखरेश्वरस्य लब्धप्रतिष्ठः किल सारसेनः ।
 वाणीविलासं कविसार्वभौमं विजित्य यः प्राप यशो दुरापम् ॥
 काकुत्स्थसेनस्तनयस्ततोऽभूत् तस्यापि लक्ष्मीधरसेननामा ।
 तस्मादभूदुद्धरणस्तनूजस्तस्याप्यनन्तस्तनयोऽथ जज्ञे ॥
 योऽन्तरङ्गपदवीं दुरवापां ह्रस्वमप्यतुलकौर्त्तिरवाप ।
 गौडभूमिपतिरर्वाक् साहाय्यत्सुतस्य कृतिनः कृतिरेषा ॥
 कृतिर्ममैषाखिलतन्त्रतत्त्वविच्चिकित्सकान्नोपकरोति यद्यपि ।
 तथापि नव्यान् भिषगल्पदृश्चनः परः सहस्राननुकूलयिष्यति ॥

इति शिवदाससेनकृतटीका समाप्ता ।

